

ISSN 1563-0269
Индекс 75871; 25871

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

ХАБАРШЫ

Тарих сериясы

КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ имени АЛЬ-ФАРАБИ

ВЕСТНИК

Серия историческая

AL-FARABI KAZAKH NATIONAL UNIVERSITY

JOURNAL

of history

№4 (87)

Алматы
«Қазақ университеті»
2017

ХАБАРШЫ

ТАРИХ СЕРИЯСЫ № 4 (87)

ISSN 1563-0269
Индекс 75871; 25871

25.11.1999 ж. Қазақстан Республикасының Мәдениет, ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінде тіркелген

Қуәлік №956-Ж.

Журнал жылына 4 рет жарыққа шығады

ЖАУАПТЫ ХАТШЫ

Қартаева Т.Е., профессор м.а., т.ғ.к.

(Қазақстан)

Телефон: +727-377 33 38 (1288)

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

Кәрібаев Б.Б., профессор, т.ғ.д. – ғылыми редактор (Қазақстан)

Ноғайбаева М.С., т.ғ.к., доцент – ғылыми редактордың орынбасары (Қазақстан)

Надежук Е., докторант – техникалық редактор (ағылшын және орыс тілдері бойынша)

Әбжанов Х.М., т.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Әлімғазинов Қ.Ш., т.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Сұлтанғалиева Г.С., т.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Омаров Ғ.Қ., т.ғ.д., доцент (Қазақстан)

Омарбеков Т.О., т.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Жұмағұлов Қ.Т., т.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Қалыш А.Б., т.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Нұртазина Н.Д., т.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Миша Майер – Эберхард Карл атындағы Тюбинген университеті Ежелгі тарих институты директоры, профессор (Германия)

Юлай Шамильоглу, Висконсин университетінің профессоры (АҚШ)

Уямо Томохико, Хоккайдо университеті славян-еуразиялық зерттеу орталығының жетекші ғылыми қызметкері, профессор (Жапония)

Ожал Огуз, Түркия Республикасының ЮНЕСКО ұлттық комиссиясының президенті, академик (Түркия)

Мехмет Шахингоз, Гази университеті, профессор (Түркия)

Гзавье Аллез, әлеуметтік ғылымдар институтының профессоры (Франция)

Тишкин А.А., Алтай мемлекеттік университеті профессоры (Ресей)

Петер Финкель, Цюрих университеті профессоры, Этнология институтының директоры, профессор (Швейцария)

Тарих сериясы Отан тарихы, Дүниежүзі тарихы, деректану, тарихнама, археология, этнология, түрік халықтарының тарихы, тарихи тұлғалар, мұражай ісі, мұрағаттану бағыттарын қамтиды.

Ғылыми басылымдар бөлімінің басшысы

Гульмира Шаккозова

Телефон: +77017242911

E-mail: Gulmira.Shakkozova@kaznu.kz

Редакторлары:

Гульмира Бекбердиева, Агила Хасанқызы

Компьютерде беттеген

Айгүл Алдашева

Жазылу мен таратуды үйлестіруші

Керімқұл Айдана

Телефон: +7(727)377-34-11

E-mail: Aidana.Kerimkul@kaznu.kz

ИБ № 11617

Басуға 20.12.2017 жылы қол қойылды.

Пішімі 60x84 1/8. Көлемі 9,8 б.т. Офсетті қағаз.

Сандық басылыс. Тапсырыс №81. Таралымы 500 дана.

Бағасы келісімді.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің

«Қазақ университеті» баспа үйі.

050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.

«Қазақ университеті» баспа үйінің баспаханасында басылды.

© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2017

ТАРИХ СЕРИЯСЫ

СЕРИЯ ИСТОРИЧЕСКАЯ

JOURNAL OF HISTORY

Төлеубаев Ә. Т.

Тарих ғылымдарының докторы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
археология, этнология және музеология кафедрасының профессоры,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: toleubayev@mail.ru

ҚАЗАҚТЫҢ КӨНЕ СЕНІМДЕРІ – ҰЛТ РУХАНИЯТЫНЫҢ ӨЗЕГІ

Мақалада қазақтың көне сенімдері ұлтымыздың руханиятының негізі ретінде қарастырылады. Ұлтымыздың болмысын құрайтын салт-дәстүрлеріміздің тамыры сонау көне наным-сенімдерден бастау алады. Қазақ даласына ислам діні таралғанға дейінгі Қазақ түсінігінде, ырым-салттарында Жер, Көк аспан, Ай, Күн, жұлдыздар ерекше орын алды. Әсіресе, бірқұдайлық мәнге ие болған, Көк аспанмен астасып-байланысып жатқан Көк Тәңірі ұғымы және соған байланысты наным-сенімдер, әдет-ғұрыптар өте көп болды. Бір Тәңірі туралы дүниетаным, түсінік-сенімдер кейіннен мұсылман дініндегі Алла, Құдай ұғымымен алмастырылды. Исламның біздің жерге таралған Имам Ағзам Әбу Ханифа мазһабы халықтық дәстүрлерге құрметпен қарайтын, көнбістеу, иліккіш бағыт болды. Жалпы, ислам діні алғашқыда басқа жұрттарды өзінің дініне күшпен, соғыспен ғана қаратқан жоқ, сонымен қатар, өзінің икем-иілгіштігінің және өте сындарлы идеологиясы мен саясатының арқасында жаулап алды.

Түйін сөздер: салт-дәстүр, Көк Тәңірі, наным-сенім, мұсылман діні, этнография, этнографиялық экспедиция, құдай.

Toleubaev A.T.

doctor of Historical Sciences, Professor, Department of Archeology,
Ethnology And Museology, Al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: toleubayev@mail.ru

The ancient religious beliefs of kazakh as the core of national spirituality

In this article, we consider the ancient religious beliefs of kazakh people as the core of national spirituality. The tradition at present in our nation is handed down from the ancient religious belief in past. Ancient beliefs, such as the spirit of the earth, the spirit of sky, sun, moon and stars that emerged long before the advent of Islam. Many ancient rituals, tradition and cultural religiousness based on monotheistic natural religion that the cult «Tanir» (worship of the sky) are widely found in kazakh society. The traditional religious that the cult «Tanir» based on monotheistic religion were overlaid by Islamic motifs such as Allah and Kудay (god). The Imam Abu hanifa who impart the islam to kazakhs appreciated the traditions. The religion didn't force kazakhs to believe in the islam, moreover, it was accepted by kazakhs because of its beneficial ideology and policy.

Key words: Traditional practice, Cult Sky «Tanir», religious beliefs, Islam, Ethnography, Ethnographical expedition, Kудay (god).

Төлеубаев А.Т.

доктор исторических наук, профессор кафедры археологии, этнологии и музеологии
Казахского национального университета им. аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: toleubayev@mail.ru

Казахское древнее поверие как основа национальной духовности

В статье рассматривается казахское древнее поверие как основа национальной духовности. Национальный обычай берет своё начало с древних поверий. До распространения ислама в повериях казахской степи звезды, земля, небо, луна, солнце имели особое место, особенно единобожие. Также много было поверий и обычаев, связанных с Тенгрианством. Мировоззрение,

связанное с Тенгрианством, с приходом ислама изменилось и стали использоваться понятия «Аллах», «Бог». К нашей земле мазхаб ислама Имам Агзам Абу Ханифы относился с уважением и был толерантным к обычаям местного народа. В целом, распространение ислама происходило не только насильственным путем, но и благодаря толерантной, конструктивной идеологии и гибкой политике.

Ключевые слова: обычай, Тенгрианство, поверье, ислам, этнография, этнографическая экспедиция, Бог.

Кіріспе

Тәуелсіз ел болып егемендігімізді алған жағдайда ұлттық сана-сезімнің кейбір томағаланған тұстары ашылып, жаңадан түледі. Осы жағдайда ел тарихы, ұлттық салт-дәстүрлерге деген қызығушылық арта түсті. Ұлт болмысын халықтың тарихи, психологиялық сана, оның өзіне тән өмір сүру, тіршілік қарекеттері, ұлттық дүниетаным, әдет-ғұрыптары, салт-дәстүрлері құраса керек. Дүниеге ұлттық көзқарас, түсініктердің үлкен бір қомақты бөлігін халықтық наным-сенімдер, солармен байланысты ғұрыптар, жол-жоралар, ырымдар жүйесі құрайды.

Қазақтың көне сенімдері туралы

Табиғат, оның аялы да дүлей күштері адам баласының ең көне наным-сенімдерін, ырым-жоралғыларын тудырған ғаламаттар болып саналады. Қазақ түсінігінде, ырым-салттарында Жер, Көк аспан, Ай, Күн, жұлдыздар ерекше орын алды. Әсіресе, жерімізге ислам діні таралғанға дейін бірқұдайлық мәнге ие болған, Көк аспанмен астасып-байланысып жатқан Көк Тәңірі ұғымы және соған байланысты наным-сенімдер, әдет-ғұрыптар өте көп болды. Бір Тәңірі туралы дүниетаным, түсінік-сенімдер кейіннен мұсылман дініндегі Алла, Құдай ұғымымен астасып, араласып, сіңісіп кетті.

Қазақтың табиғатқа, қоршаған ортаға байланысты наным-сенімдерінде, көне діни танымында адамның айналасында әртүрлі жебеуші, пайдалы, зиянкес, бейтарап рухтар, тәңір-иелер жүреді. Қазақ түсінігі бойынша, олардың адамға қарым-қатынасы көп жағдайда жеке тұлғаның тіршілігінің оң / теріс, жақсы / жаман, таза / арам болуына байланысты. Адамға әртүрлі дерт, ауру-сырқау осы зиянкес рухтардың кеселінен болады деп сенді. Әртүрлі кеселдер кейде аруақ, ие сықылды таза рухтардың жеке адамға, туыстарға, руластарға наразылығынан да болады деген сенім болды. Адамға ауру, сырқат түрінде келетін осы кеселдерді емдеу магиясын пайда-

лану арқылы ерекше қасиетті адамдар – бақсы-балгерлер емдейді деп сенді.

Қазақ жұрты мұсылман дінін қабылдағаннан кейінгі тұста да тұрмыстың, күнделікті өмірдің жол-жоралғыларының көпшілігі дәстүрлі халықтық жолмен жүргізілді. Жалпы исламның біздің жерге таралған Имам Ағзам Әбу Ханифа мазхабы халықтық дәстүрлерге сыпайы-сыйластықпен қарайтын, көнбістеу, иліккіш бағыт болды. Жалпы, ислам діні алғашқыда басқа жұрттарды өзінің дініне күшпен, соғыспен ғана қаратқан жоқ, сонымен қатар, өзінің икем-иілгіштігінің және өте сындарлы идеологиясы мен саясатының арқасында жаулап алды. Мысалы, сахараға мұсылман дінін таратушылар көшпелі халықтардың ислам дінінің негізгі қағидаларына тура қарсы келмейтін әдет-ғұрып салт-саналарын қудалаған жоқ, оларға бейтараптау, байқамағансып, мән бермегенсіп қарады. Бұның өзі сахара жұртшылығының ислам дінін, оның негізгі қағидаларын аса бір қарсылықсыз, бейтараптау қабылдауына әкелді.

Қазақтың көне діни ғұрыптарын, салт-саналарын, ырым-жораларын зерттеуде негізгі дереккөз болған XVIII-XX ғасырлар аралығында жарық көрген орыс және қазақ тілдеріндегі тарихи-этнографиялық еңбектер, осы тақырыптарға арналған арнаулы зерттеулер. Жалпы, бұл тақырыппен біз өткен ғасырдың 70-жылдарының ортасынан бастап айналысып келеміз. Сол жылдардан бері әркез қазақтың дәстүрлі мәдениеті бойынша материал жинау үшін елдің төрт құбыласына да этнографиялық экспедиция, жеке ғылыми іссапарлар ұйымдастырылған еді. Соның арқасында қарастырылғы отырған тақырып бойынша да көнекөз қариялардан деректік материалдар жиналған болатын.

Славян халықтарының көне діни сенімдерін зерттеуші академик Б.А. Рыбаков былай деген еді: «Этнографиялық материал – халықтың көпғасырлық даналығының қойма-қазынасы, адамзат баласының дүниені, табиғаттың құбылыстарын танып білуі туралы деректер жиналған мұрағат... XVIII-XX

ғасырлардағы этнографтар түрлі замандардың қатпарларынан келе жатқан, адамзат баласы дамуының түрлі кезеңдерінен бастау алатын материалдарды жинады» (Рыбаков, 1987:782). Шындығында да, халықтың тарихи санасында, тіршілік-тұрмыстық жадында өте көнеден келе жатқан ғұрыптар сақталады екен. Мысалға, сонау 1970 жылдардың ортасында жинаған материалдардың арасында мынадай бір этнографиялық сюжет еске түседі. Ескі адамдар алынған шаш-тырнағын бейсауыт тастамай, бір дорбаға жинайтын болған. Кейбір жөн білетін қазақтар алынған шаш, тырнақтарын қораның жоғары жақтағы қуысына, бір биіктеу таза жерге, шөпке орап тығатын. Бұл – жалпы дүниежүзінің біраз халықтарына тән әдет, ғұрып. Ол ғылымда әртүрлі түсіндіріледі (Толеубаев, 1991:76, 77, 95, 96). Сол кезде ерекше ой салғаны бірнеше көнекөз, кәрікұлақ қариялардан жазып алған бәрі бір тақылеттес әңгімелер еді. Олардың мазмұны мынаған саяды: О дүниеге барғанда адамның жақсылығы мен жамандығы таразыға түседі. Таразының бір басына адамның өзі бүкіл тірлігінде істеген жақсы ісімен бірге түседі де, ал екінші басына жамандықтары түседі. Таразының басын жамандық жағы басып кеткен жағдайда адамның тірлікте алған шаш, тырнағын да таразының жақсылық жағындағы табакқа салады-мыс. Басқа түсіндірулерден гөрі осы түсінік дұрысырақ және көнерек көрінетін. 1980 жылдары бұдан 2400 жыл бұрын жерленген Алтайдағы Пазырық обасында сақ адамының жанында бір дорбаға толтырылып, құнттап салынған шаш пен тырнақ табылғанын археологиялық дереккөзден анықтағанымызда әлгі ақсақалдар айтқан ғұрыптық аңыз-әфсананың сонау сақ бабаларымыздан келе жатқаны таң қалдырды. Бергі этнографиялық замандағы қазақтар тек баланың туғандағы қарын шашы мен тырнағын шүберекке орап, сандықтың түбіне тығатын болған. Қалай болғанда да Бір Тәңірлік діннің қағидасы бойынша обал-сауабымыз, жақсылық-жамандығымыз үшін Бір Жаратушының алдында жауап беретіндігіміз жөніндегі түсінік өте әріден келеді. Көнеден келе жатқан осы оң дүниетаным ислам дінінің өмір-өлім, бір Алланың алдындағы ертеңгі жауабымыз жөніндегі қағидаларына қарсы келмеген сияқты.

Қазақтың дәстүрлі дүниетанымы, діни әдет-ғұрыптары, салт-саналарының көпшілігі болмаса да біразының тамыры сонау қола, ерте темір, орта ғасырлар дәуіріне кететіндігі сөзсіз. Осы тұрғыда келгенде, біз қарастыратын халықтық

діни ырым-жоралар, салттар, мифологиялық аңыз-әңгімелердің сюжеті көптеген түрік тектес халықтарға, кейбірі алтай тілдес жұрттарға, ал енді бір парасы үндіеуропалық тіл семьясында сөйлейтін халықтарға да тән болуы мүмкін, ол – заңдылық. Бұл – біздердің көне, ортағасырлардағы мәденигенездік, этногенездік дамуымыз бен қалыптасуымызға байланысты түсіндірілетін фактілер.

Қазантөңкерісінен бұрынғы кезеңде қазақтың дәстүрлі наным-сенімдері және соларға байланысты әдет-ғұрыптары Ш. Уәлихановтың, Ә. Диваевтың, Ы. Алтынсариннің, И.А. Кастаньенің, Н.Ф. Катановтың, Ф. Поярковтың, М. Миропиевтің, И.А. Чеканинскийдің, А.Е. Алекторовтың және т.б. авторлардың еңбектерінде жарияланды (Уәлиханов, 1985).

Кеңес заманында қазақтың дәстүрлі наным-сенімдерін, негізінен, зерттеп бастаған фило-софтор болатын. Осындай еңбектің алғашқысы 1969 жылы қорғалған К. Мұқановтың «Қазақтағы шаманизм: оның эволюциясы мен қалдықтары» атты диссертациялық еңбегі және мақалалары еді (Муканов, 1961:№1). Өткен ғасырдың 60-жылдарының аяғында осы тақырыпта А. Искаков деген зерттеушінің кітабы жарық көрді (Искаков, 1968). Қазақтың исламмен астасып кеткен діни сенімдері жөнінде философ Қ.Ш. Шүлембаев диссертация қорғады және бірнеше еңбек жариялады (Шүлембаев, 1968). Осы мәселе шеңберінде келесі бір диссертациялық еңбек жазған адам – философ-мәдениеттанушы С.Н. Ақатаев еді. Ол бұл тақырыпты өзінің өмірлік өзекті проблемасы етіп, кейіннен бірнеше кітап шығарды (Ақатаев, 1990). Бұдан соң осы тақырып маңайында, бірақ атеистік бағдармен еңбек жазған зерттеуші Ш.Б. Амантурлин болды (Амантурлин, 1977). Қазақтың мұсылман дінінен бұрынғы және ислам дінімен араласып кеткен діни наным-сенімдерін алғаш таза этнографиялық тұрғыда зерттеген адам – Ә.Т. Төлеубаев. Автор осы тақырыпта бір ғылыми-зерттеу кітап, біраз мақала жарияланған еді (Толеубаев, 1991: 214). Этнограф-зерттеуші Р. Мустафинаның еңбектерінде тұрмыстық ислам қарастырылады. Автор өзінің бір еңбегінде мұсылман дінінің тұрмыстағы ғұрыптары және солармен астасып кеткен көне діни сенім-жораларды зерттеген (Мустафина, 1992: 171).

Қазақ бақсылығы Орта Азия халықтарындағы бақсылықты арнайы зерттеген белгілі орыс ғалымы В.Н. Басиловтың еңбектерінде де қарастырылған (Басилов, 1984: 207).

Белгілі фольклорист, тілші-әдебиетші, философ-ғалымдар Е. Тұрсынов, С. Қасқабасов, Б. Абылқасымов, Ә. Ахметов, М. Орынбеков, А. Галиевтердің зерттеу еңбектерінде қазақтың дәстүрлі мәдениетін арнайы қарастыру барысында қазақтың мифологиялық дүниетанымы, емдеу магиясына негізделген практикасы, наным-сенімдері де зерттеу нысаны болған (Турсунов, 1973: 216).

Бергі заманда қазақ, арғықазақ мифологиясы жөнінде жарық көрген С. Қондыбайдың еңбектері біздің фольклор мен этнографияның дүниетанымдық мәселелерін біршама байытқан сияқты. Еңбеккер, талантты, осы зерттеушінің еңбектерінде қияли дүниелер, дереккөзі дәлелсіздеу мәселелер де баршылық, оның үстіне, бұл ғалымның фольклордан, этнографиядан фундаменталды тәрбие алған жақсы мектебі болмағанға ұқсайды. Десе де, тағдырының қиындау талайына қарамай, дүниеден ерте озса да артына бір академиктің ғылыми мұрасын қалдырып кеткен осы ініміздің еңбектері ұлтының кәдесіне жарайтындығына үміттіміз (Қондыбай, 2004).

Халықтық салт-дәстүрдің жанашыр жинаушылары, зерттеушілері Б. Қанарбаева, А. Қайырбайұлы, Б. Бопайұлы деген авторлар қазақ ырымдары, сенімдерін қалың жұртшылыққа

арналған кітап ретінде жариялады (Қанарбаева, 1999:120).

Қорытынды

Табиғат пен қоршаған орта адамзат баласының өмір сүру эволюциясының барлық кезеңдерінде де маңызды рөл атқарған. Адам мен табиғаттың арасындағы байланыс халықтар тарихының ерте кезеңінде тіптен де күрделірек болғанға ұқсайды. Ол дәуірлерде адам табиғаттың ажырамас бір бөлшегі болып, табиғатқа көп жағынан бағынышты, тәуелді болған.

Өмірінің көпшілігін табиғат аясында өткізетін, табиғатпен етене байланысып кеткен қазақ халқының мәдениетінде табиғатқа байланысты түсініктер, ырым-жоралғылар, көне пәлсапалық пайымдар, соларға негізделген ғұрып-әдеттер өте көп. Олар, бір жағынан, табиғаттың дүлей, тосын күштерінен қорқудан, сескенуден туындаған болса, екінші жағынан, соларға ырымдар, ғұрып-жоралғылар, тәу ету, сыйыну арқылы әсер ету мақсаттарынан, тілектерінен туындаған. Сондықтан, Қазақтың тарихи жүріп өткен жолында қалыптасқан салт-дәстүріндегі, таным-түсінігіндегі көне сенімдер бүгінгі ұлт руханиятының өзегі болып табылады.

Әдебиеттер

- Рыбаков Б.А. (1987). Язычество Древней Руси. Москва: Наука.
 Төлеубаев А.Т. (1991). Реликты доисламских верований в семейной обрядности казахов. Алматы: «Ғылым».
 Уәлиханов Ш. (1985). Тәңірі (Құдай). Таңдамалы. Алматы: «Жазушы».
 Муканов К. (1969). Анимизм – шаманизмге дейінгі бір діни форма. Изв.АН КазССР. № 1.
 Исаков М. (1968). Соқыр сенім және діни ғұрыптар. Алматы.
 Шүлембаев Қ.Ш. (1968). Ертедегі діни сенімдердің қалдықтары және олармен күресу жолдары. Алматы.
 Ақатаев С.Н. (1990). Күн мен көлеңке. Алматы.
 Амантурлин Ш. (1977). Пережитки анимизма, шаманства, ислама и атеистическая работа. Алматы.
 Төлеубаев А.Т. (1991). Реликты доисламских верований в семейной обрядности казахов. Алма-Ата: Ғылым.
 Мустафина Р.М. (1992). Представления, культы и обряды казахов. Алматы.
 Басилов В.Н. (1984) Избранные духов. Москва.
 Басилов В.Н. (1992). Шаманство народов Средней Азии и Казахстана. Москва: «Наука».
 Турсунов Е.Д. (1973). Генезис казахской бытовой сказки. Алма-Ата: Наука.
 Қондыбай С. (2004). Арғықазақ мифологиясы. 1-4 кітаптар. Алматы: Дайк-Пресс.
 Қанарбаева Б. (1999). Қазақтың наным-сенімдері. Алматы: «Қағанат».

References

- Rybakov B.A. (1987). Yazychestvo Drevney Rusy. [Paganism of Ancient Russia]. Moskva: Nauka.
 Toleubaev A.T. (1991). Relykty doyslamskih verovanyj v semeynoy obryadnosti kazahov. [Pre-Islamic relics of the kazakhs family]. Almaty: «Gilim».
 Ualyhanov Sh. (1985). Tangiri (Huday) [Tengri (God)]. Tangdamali [choosen]. Almaty: «Zhazushi».
 Mukanov K. (1969). Anymyzm – shamanizmge deyingi bir diny forma. [Animism is a religious before shamanism]. Izv.AN KazSSR. № 1.
 Iskakov M. (1968). Sohyr senim zhane diny guryptar. [Superstitions and Religious Rituals]. Almaty.

- Shulembaev H.Sh. (1968). Ertedegi diny senimderding haldihtari zhane olarmen kuresu zholdari. [The remains of ancient religious beliefs and ways to deal with them]. Almaty.
- Ahataev S.N. (1990). Kun men kolengke. [Sun and shade]. Almaty.
- Amanturlyn Sh. (1977). Perezhitky anymyzma, shamanstva, islama I ateytycheskaya rabota. [Remnants of animism, shamanism, Islam and atheistic work]. Almaty.
- Toleubaev A.T. (1991). Relikty doislamskyh verovaniy v semeynoy obryadnosty kazahov. [Pre-Islamic relics of the kazakhs family]. Alma-Ata: Gilim.
- Mustafina R.M. (1992). Predstavleniya, kulty i obryady kazahov. [Representations, cults and rites of Kazakhs]. Almaty.
- Basilov V.N. (1984) Izbranniki duhov. [Chosen of spirits]. Moskva.
- Basilov V.N. Shamanstvo narodov Srednei Azii I Kazakstana. [Shamanism of the peoples of Central Asia and Kazakhstan]. Moskva: Nauka.
- Tursunov E.D. (1973). Genezis kazahskoy bytovoy skazky. [Genesis of the Kazakh folktale]. Alma-Ata: Nauka.
- Hondibay S. (2004). Argihazah mifologiyasi. [mythology of ancient kazakh] 1-4 kitaptar. Almaty: Daik-Press.
- Hanarbaeva B. (1999). Hazahting nanim-senimderi. [the religious beliefs of kazakh]. Almaty: «Haganat».

Leyla Dervish¹, Halida Devrisheva²

¹Asst. Prof., Akdeniz University, Tarih Bolumu, Turkey, Antalya, e-mail: leyladervis@akdeniz.edu.tr

²Asst. Prof., Pamukkale University, Tarih Bolumu, Turkey, Ankara, e-mail: halidadevrish@yandex.com

INFLUENCE OF YALTIAN PROTOCOLS ON SOVIET-TURKISH RELATIONS

The article examines the influence of decisions taken during the Yalta International Conference of the anti-Hitler coalition on the nature of bilateral Soviet-Turkish relations. At the same time, the foreign policy of the Turkish Republic is characterized, and its influence on the strategy of the Soviet government, which took an ultimatum form during the Second World War is analyzed. The author notes the fallacy of the position of the USSR towards Turkey and its exceptionally negative influence on the possibility of realizing the strategic interests of the USSR in the region.

Key words: USSR, The Second World War, the neutrality of Turkey, the Yalta Conference, V.M. Molotov's ultimatum.

Лейла Дервиш¹, Халида Девришева²

¹Доцент, Акдениз Университеті, тарих бөлімі, Түркия, Анталия, e-mail: leyladervis@akdeniz.edu.tr

²Доцент, Памуккале Университеті, тарих бөлімі, Түркия, Анкара, e-mail: halidadevrish@yandex.com

Қазақ-түрік қарым-қатынасына ялта протоколының әсері

Мақалада антигитлерлік коалицияның Ялта халықаралық конференциясы барысында қабылданған шешімдердің екі жақты кеңес-түрік қарым-қатынастарына ықпалы қарастырылады. Сонымен қатар, Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарындағы Түркия Республикасының сыртқы саяси статусы және ультимативті форма ұстанған кеңес үкіметінің стратегиясына әсері баяндалады. Автор КСРО-ның Түркияға қатысты ұстанған позициясының қателігін, сондай-ақ аймақта КСРО-ның стратегиялық іс-қимылдарды жүзеге асыру мүмкіндігіне бұрыс ықпалына тоқталады.

Түйін сөздер: КСРО, Екінші дүниежүзілік соғыс, Түркияның бейтараптығы, Ялта конференциясы, В.М. Молотов ультиматумы.

Лейла Дервиш¹, Халида Девришева²

¹Доцент, Университет Акдениз, отдел истории, Турция, Анталия, e-mail: leyladervis@akdeniz.edu.tr

²Доцент, Университет Памуккале, отдел истории, Турция, Анкара, e-mail: halidadevrish@yandex.com

Влияние ялтинских протоколов на советско-турецкие отношения

В статье рассматривается влияние решений, принятых в ходе Ялтинской международной конференции антигитлеровской коалиции на характер двусторонних советско-турецких отношений. При этом характеризуется внешнеполитический статус Турецкой республики в годы Второй мировой войны, а также его влияние на стратегию советского правительства, принявшую ультимативную форму. Автор констатирует ошибочность позиции СССР в отношении Турции и ее исключительно негативное влияние на возможность реализации стратегических интересов СССР в регионе.

Ключевые слова: СССР, Вторая мировая война, нейтралитет Турции, Ялтинская конференция, ультиматум В. М. Молотова.

Introduction

The modern system of international relations, in general, was formed on the basis of the results of diplomatic activity of states during the Second World War. At the same time, it should be noted that this system no longer corresponds to many realities, therefore it becomes necessary to reform it. When brought into action, the principle of continuity is of crucial importance and can only be implemented due to a profound study of the trends in the development of mutual relations of the leading actors of international politics.

Taking into account the fact that currently one of the most conflict-risk zones of the world geopolitics is the Middle East region, the problem of studying bilateral Russian-Turkish relations is analyzed, which is impossible without an analysis of their historical development. In view of this circumstance, the focus of this study is on the state of Soviet-Turkish relations at the final stage of the Second World War, taking into account the impact on them to the decisions taken at the international conferences of the anti-Hitler coalition, primarily Yalta.

The Geopolitical Status of the States in Question

It is important to clarify the geopolitical status that the states in question had in this period of time.

The USSR, as is known, was a key participant in the anti-Hitler coalition, the leading force in opposing Nazi aggression. The Turkish Republic in the Second World War took a pragmatic position of sovereignty. At the same time, the policy of the Turkish government demonstrated its friendly nature towards both sides of the conflict. This is evidenced by the nature of the bilateral agreements signed by the Turkish government. Thus, in May and June 1939, it signed agreements with Britain and France on mutual assistance in case of aggression in the Mediterranean region, and on June 18, 1941 – a treaty of friendship and non-aggression with Hitler's Germany.

At the same time, it should be recognized that the actions of the Turkish government in the first stages of the Second World War were unfriendly towards the USSR. In particular, as A.A. Sotnichenko points out, during the military victories of the Wehrmacht on the Eastern Front, Turkish political leaders and journalists met repeatedly with German officials, visited the occupied territories, and visited the front. In Turkey, German intelligence services operated, especially near the borders with the USSR. Military

and technical cooperation between the German and Turkish armed forces increased. According to the Turkish foreign minister Hasan Saka, in 1946 80% of the equipment and equipment of the Turkish armed forces was of German production, which indicates a high level of military cooperation between Berlin and Ankara (Sotnichenko, 2010: 219).

Naturally, such a policy of the Turkish government stipulated an extremely low level of intensity of diplomatic contacts between the two countries.

It should be noted that in the initial period of the Second World War, the Soviet government did not pay a special attention to such a position of Turkey. Given the extremely difficult situation, the priority direction of Soviet diplomacy has been the establishment of contacts with the countries that were the main participants in the anti-Hitler coalition: the United States and Great Britain. Accordingly, bilateral relations with Turkey have not received enough attention.

The situation began to change from 1943, which was due to a radical change in the course of military operations – Germany finally lost its initiative on the eastern front, as a result of which the issue of its military and political defeat was predetermined. In the changed conditions, the activity of the anti-Hitler coalition was significantly intensified: its main participants moved to the coordination of projects for the future post-war reconstruction of the world. Naturally, the Soviet leadership headed by JV Stalin hoped to make the most of the outlook situation in geopolitics as much as possible, thus paying attention to bilateral relations with Turkey.

Since that time, the policy of the sovereignty of the Turkish government began to be perceived by the Soviet government as a factor beneficial exclusively to Hitler's Germany. In October 1943, Stalin straightforwardly declared: «At the present time, Turkish neutrality, which was useful in its time to the allies, is useful to Hitler, for he covers his flank in the Balkans,» and added that if Turkey claims to participate in the post-war conference «it is necessary that it makes a contribution to the cause of victory and deserve to participate in the peace conference» (Soviet Union at international conferences of the Great Patriotic War, 1941-1945, 1984: 123).

It is important to note that the desire to use the «Turkish factor» as an additional aspect of achieving a military and political victory over Hitler's Germany was not the only reason for the actualization of bilateral Soviet-Turkish relations. The significant influence on this process was provided by the imperial aspirations of the USSR,

the essence of which was very accurately expressed by the USSR ambassador to Ankara S. Vinogradov, who believed that even Turkey's refusal to join the war on the side of the anti-Hitler coalition «would not be» useless «for us, since would increase the accountability of our claims to Turkey, which we will be able to present in due time» (Gasanly Dzh., 2008:124).

The claims against the Turkish side, which the Soviet ambassador spoke of in 1943, were, in essence, based on two themes. Firstly, it was a question of the return of the former territories of the Russian Empire, handed over by Soviet Russia to the government of Kamalist Turkey. Then, seeking to get out of international isolation, the Bolsheviks voluntarily surrendered to the Turks in Transcaucasia the regions of Kars, Ardahan, and Artvin and recognized the new northeastern border of Turkey. Now, at the end of the Second World War, the Soviet leadership considered that it was a convenient time for them to return back. (Moshkin, 2009: 245-253)

Another direction of the diplomatic offence against Ankara was the attempt of the Soviet leadership to revise the Montreux Convention international convention, adopted in 1936 and consolidating Turkey's sovereignty over the Black Sea straits (Ucarol Rifat, 1995: 651). Obviously, the purpose of such an audit was to gain opportunities to exercise control over the entire Black Sea region.

The Soviet leadership reasonably believed that it would resolve the first of these aspects in the conditions of the preservation of the position of the friendly government towards Hitler's neutrality by the Turkish government, this would not constitute significant difficulties in the context of bringing Turkey to international responsibility. The second aspect could not be solved without the support of other leading members of the anti-Hitler coalition. At the same time, it was extremely difficult to achieve a positive resolution of this issue in the context of realizing the interests of the Soviet side, given the initial distrust of Stalin's plans on the part of his closest allies, primarily F. Roosevelt and W. Churchill, since, traditionally, Britain had its own interests in Black Sea region.

In this connection, it is not surprising that Stalin's attempt to discuss Soviet proposals regarding the Straits of W. Churchill in October 1944 during his visit to Moscow was practically unsuccessful.

The British prime minister took a very restrained position in this matter, in fact refusing to discuss Soviet proposals, citing the untimely nature of the statement of this issue. (Soviet Union at international conferences of the Great Patriotic War, 1941-1945,

1984, T-1: 123) At the same time, certain results were nevertheless achieved – Churchill informed his closest ally Roosevelt of the USSR's intention to change the regime of the Black Sea straits, and the Allies decided to make minor concessions to Moscow on this issue. However, the main achievement of the Soviet government was the inclusion of the issue of the Straits in the agenda of the next international conference of the allies on the anti-Hitler coalition, which was scheduled for February 1945 in Yalta.

It seems that the consideration of the problem of the regime of the Straits of substance during the work of the Yalta Conference was made possible by a change in the position of W. Churchill. The impossibility of confronting the USSR was taken into account, taking into account the position of Turkey and the indifferent attitude to this issue of the American leadership, the British Prime Minister took the position of moderate concessions to Stalin, counting along with the USSR to retain control over the most strategically important region. As a result, Churchill provided the Soviet leadership with the opportunity to formulate a set of concrete proposals on the question of the regime of the Straits.

The result of the Yalta Conference was an agreed protocol on the regime of the Black Sea straits, in which the agreement was reached on a forward-looking detailed discussion of the regime of the Black Sea straits at the next meeting of the foreign ministers of the allied powers scheduled to be held in London. At the same time, at the urging of the British side, this protocol included the thesis of obligatory informing the Turkish side about the progress of the education of this issue provided that it does not question the sovereignty and integrity of the Turkish Republic.

The Soviet leadership took the signing of the above-mentioned protocol as the basis for the opportunity to intensify bilateral relations with Turkey from a position of strength. On March 19, 1945, during the reception of the Turkish ambassador, the Soviet Foreign Minister V. Molotov issued a statement on the necessity of denouncing the Soviet-Turkish non-aggression and neutrality treaty of 1925, since its provisions no longer correspond to the international situation. At the same time, Molotov stressed the necessity and desirability of concluding a new friendly treaty, linking this fact to the fulfillment by the Turkish side of a number of conditions that were examined by him in June 1945, namely, the return of the regions of Kars and Ardahan, permission to use Soviet military bases in the Black Sea straits during wartime, consent to the revision of the international convention on the Straits of Mothra, providing for

the possibility of their joint military defense in time of war. (Smol'njak I. V., 2016: 200)

It should be noted that the Western allies of Turkey did not give any substantial guarantees of support, recommending considering the Soviet proposals as friendly. Moreover, Deputy Director of the Office of Middle Eastern and African Affairs D. Allen in June 1945 in a memo addressed to President G. Truman actually agreed with Soviet proposals, saying that the straits should be withdrawn from the monopoly control of the Turkish government and transferred to control all the Black Sea powers. In fact, this meant consent to monopoly control over the strategically important region by the USSR (Smol'njak I. V., 2016: 201).

It seems that the above position of Great Britain and especially the United States indicated the intention to frankly sacrifice the interests of the Turkish Republic for the sake of gaining the opportunity to practically realize its key geopolitical interest at the time – to ensure the continued participation of the USSR in the war and create a system to counter Soviet influence in Europe.

However, it should be noted that the Western governments succeeded not only in successfully solving the above tasks but also in preventing the implementation of Soviet requirements for Turkey, voiced in March 1945 by Molotov as an element of the new in-

ternational order. These issues were left at the mercy of bilateral diplomacy, which seemed to be a key factor in the subsequent complication of Soviet-Turkish relations. As is known, in the long term, the negative rhetoric of Soviet-Turkish relations led to significant harm to the interests of the USSR in the Black Sea region, which was due to the inclusion of the Turkish Republic in the western orbit of influence. The culmination of this process was the entry of the Turkish Republic into the North Atlantic alliance.

Conclusion

Thus, the decisions concerning the regime of the Black Sea straits adopted during the Yalta conference had a negative impact on the nature of bilateral Soviet-Turkish relations. Ultimately, the position taken by the USSR in accordance with the results of this international forum, as well as the rhetoric used by Soviet diplomacy (the actual ultimatum of VM Molotov in March 1945), led to a permanent alienation in bilateral relations, which, it seems, caused significant damage, primarily to the strategic interests of Moscow. Therefore, it seems possible to note the essential miscalculations made by Soviet diplomacy in the development of a strategy of relations with the Turkish Republic at the final stage of the Second World War.

References

- Alekseev V.M., Kerimov M.A. (1961). *Vneshnjaja politika Turcii* [Turkey's foreign policy]. Moskva: Izdatel'stvo Instituta mezhdunarodnyh otnoshenii. 96 s.
- Gasanly Dzh. P. (2008). *SSSR – Turciya: ot nejtraliteta k holodnoj vojne (1939–1953)*. [Turkey from neutrality to the cold war] Moskva: Centr Propagandy. 664 s.
- Kajgusuz D. (2017). *Turecko-sovetskie otnosheniya v kontekste mezhdunarodnoj voenno-politicheskoj konfrantcii (1920-1991 gg.)*: diss. kand. istor. nauk. [Turkish-Soviet relations in the context of international military-political confrontation]. Novgorod. 146 s.
- Moshkin S.V. (2009). «Ruka Moskvyy» v istorii vstupleniya Turcii v NATO [«The hand of Moscow» in the history of Turkey's accession to NATO]. *POLITJeKS: Politicheskaja jekspertiza*. T. 5. № 4. S.245–253.
- Moshkin S.V. (2016). *Diplomaticheskaya voina za Chernomorskie proliivy v 1944-1946 gg.* [Diplomatic war for the Black Sea straits in 1944-1946.]. *Diskurs*. №1. S.112-116.
- Monakov M. S. (2015). *Jalta 1945 g.: Chernomorskie proliivy i voina na Dal'nem Vostoke* [The Black Sea Straits and the War in the Far East] // *Vestnik MGIMO*. №3. S.34-42.
- Sovetskii Soiuz na mezhdunarodnyh konferenciyah perioda Velikoi Otechestvennoi vojny, 1941–1945 gg.*(1984). [Soviet Union at international conferences of the Great Patriotic War, 1941-1945] *Sbornik dokumentov: v 6-ti tomah*. Moskva: Politizdat.
- Smol'njak I.V. (2016). «Tureckii vopros» na zakljuchitel'nom jetape Vtoroi mirovoi vojny (ot Jalty k Postdamu) [«The Turkish question» at the final stage of the Second World War (from Yalta to the Postes)]. *Mezhdunarodnye otnosheniya v XX veke. Razdel II. Aziya v mezhdunarodnyh otnosheniyah pervoj poloviny XX v.* Kirov. S.195-207.
- Smol'njak I.V. (2015). *U istokov politiki Sderzhivaniya: Chernomorskie proliivy kak faktor naprjazzhennosti vnutri Bol'shoj trojki na zavershajuzem jetape Vtoroj mirovoi vojny* [At the origins of the Deterrence policy: the Black Sea straits as a factor of tension within the Big Three at the end of the Second World War]. *Vestnik Vjatskogo gosudarstvennogo gumanitarnogo universiteta*. №8. 2015. S.48-57.
- Sotnichenko A. A. (2010). «Prolog holodnoj vojny». *Sovetsko-tureckie protivorechija v 1945-1950 gg. v uslovijah formirovaniya Jaltinskoy sistemy mezhdunarodnyh otnoshenii* [«Prologue of the Cold War». The Soviet-Turkish contradictions in 1945-1950. in the conditions of the formation of the Yalta system of international relations]. *Trudy istoricheskogo fakul'teta Sankt-Peterburskogo universiteta*. S.218-234.
- Ucarol Rifat. *Siyasi Tarih (1789 – 1994)*. (1995). [Political History]. Istanbul, Filiz. S. 651.

Tadysheva N. O.

«Scientific and Research Institute of Altaian Studies» n.a. S.S. Surazakov,
Russia, Gorno-Altai, e-mail: tadisheva@mail.ru

RITE CHACHYLGA: MODERN FUNERAL AND MEMORIAL RITES IN THE TRADITIONAL CULTURE OF ALTAI

Funeral and commemoration ritual is considered to be one of the most conservative and ethnically indicative spheres of traditional culture. Field materials show that unlike the maternity and wedding, the traditional burial rites of the Altai population of the Altai Republic have undergone the least changes, therefore archaic traits are preserved in them: animistic and totemic ideas. Today, the task of describing the complex of funeral-memorial ritual is not put. The article deals with the ritual of «chachylga» as a rite of passage. The study shows that in the traditional picture of the world of the Altai population, the visible and invisible life forms are one, but the events of the visible world (being) at every single moment depend on the forces of the invisible world (other-being). Clear regulation and mandatory observance of the ritual of «chachylga» in the modern funeral-memorial rites testifies to its sacredness. The notion that if the funeral rites were not fulfilled on death, the deceased is doomed to a miserable existence – he can not penetrate into the world of the dead and join the community that has formed there, nor remain in the world of the living. And that the deceased was included in the world of ancestors, the rites of transition are carried out – separation and inclusion, in order to preserve the continuity of generations.

Key words: family rituals, rites of transition, stability, variability, sacredness

Тадышева Н.О.

«С.С. Сузараков атындағы ғылыми-зерттеу институты»,
Ресей, Таулы-Алтай қ., e-mail: tadisheva@mail.ru

Чачылга рәсімі: Алтай дәстүрлі мәдениетіндегі қазіргі жерлеу және мемориалдық рәсімдер

Жерлеу-еске алу рәсімін дәстүрлі мәдениеттің ең консервативті және этникалық көрсеткіш аясы ретінде есептеу қабылданған. Дала материалдары көрсеткендей босану мен үйлену салттарына қарағанда Алтай республикасының дәстүрлі жерлеу салт-жоралары аз өзгеріске ұшыраған, сондықтан да оларда архаикалық; анимистикалық және тотемдік идеялар сақталған. Бүгінгі таңда жерлеу-мемориалдық рәсім кешенін сипаттау міндеті қойылмайды. Мақалада «чачылга» рәсімі өтпелі кезеңнің рәсімі ретінде қарастырылады. Алтай тұрғындары әлемнің дәстүрлі көрінісінде көрінетін және көрінбейтін тіршілік формаларының бір, бірақ көрінетін әлемдегі оқиғалардың әр уақытта көрінбейтін әлемнің (басқа) күштеріне тәуелді екендігін зерттеу көрсетіп отыр. Қазіргі жерлеу-мемориалдық салт-жоралардағы «чачылга» рәсімін нақты реттеу және міндетті түрде сақтау оның қасиеттілігін дәлелдейді. Егер жерлеу рәсімді дұрыс орындалмаған жағдайда, қайтыс болған адам қайғы-қасіретке ұшырайды, ол не өлгендер әлеміне ене алмайды және де сол жерде қалыптасқан қоғамға қосыла алмайды не тірілер әлемінде де қала алмайды. Ұрпақтар сабақтастығын сақтау мақсатында қайтыс болған кісі ата-бабасының әлеміне енуі үшін өтпелі рәсімдер жасалынады – бөліну және қосылу.

Түйін сөздер: отбасылық ритуалдар, өтпелі рәсімдер, тұрақтылық, құбылмалылық, киелілік.

Тадышева Н.О.

Научно-исследовательский институт им. С.С. Сузаракова,
Россия, г. Горно-Алтайск, e-mail: tadisheva@mail.ru

Обряд чачылга: современные похоронные и мемориальные обряды в традиционной культуре Алтая

Похоронно-поминальную обрядность принято считать одной из наиболее консервативных и этнически показательных сфер традиционной культуры. Полевые материалы свидетельствуют, что, в отличие от родильной и свадебной, традиционная похоронно-поминальная обрядность алтайского населения Республики Алтай претерпела изменения в наименьшей степени, в связи с этим в них сохраняются архаические черты: анимистические и тотемистические представления. Сегодня не ставится задача описания комплекса похоронно-поминального ритуала. В статье рассматривается обряд «чачылга» как обряд перехода. Исследование показывает, что в традиционной картине мира алтайского населения видимая и невидимая формы жизни едины, но события видимого мира (бытия) в каждый отдельный момент зависят от сил невидимого мира (инобытия). Четкая регламентация и обязательное соблюдение обряда «чачылга» в современной похоронно-поминальной обрядности свидетельствуют о его сакральности. Не теряет своего значения представление, что если по поводу смерти не были выполнены похоронные обряды, умерший обречен на жалкое существование – он не может проникнуть ни в мир мертвых и включиться в сообщество, которое там сложилось, ни остаться в мире живых. И чтобы умерший был включен в мир предков, проводятся обряды перехода – отделения и включения, с целью сохранения преемственности поколений.

Ключевые слова: семейные ритуалы, обряды перехода, стабильность, изменчивость, святость.

Funeral rites are considered to be one of the most conservative demonstrations and ethnic indicative areas of traditional culture. The article deals with the rite of *chachylga* as a rite of transition, the separation from the previous sphere and the inclusion in the new environment or the otherness by performing an action. A definite regulation and indisputable following of the ritual in the modern funeral rites denote its sacredness.

Social and economic transformation of the society to the least extent affects the ritual part of spiritual culture. And the preservation of traditions, customs, universally recognized sustainable values form the norms of behavior. Family ritualism is especially highly conservative. Field materials show that unlike the maternity and wedding rites, the traditional burial rites of the Altai population of the Altai Republic have undergone the least changes; therefore archaic traits such as animistic and totemic ideas are still preserved in them.

The study of the transformation of family rites is topical; the significance of these works is that we trace simultaneously the trends of both preservation and the changes. And family ritualism can act as a system of customs and rites which maintain and activate memory. The problem of the modern funeral and memorial rites in modern historiography is fragmented or insignificant. Since the nineteenth century researchers have been focusing on the descriptions of certain elements of this kind of rites. During the

trip to Gorny Altai N.M. Yadrintsev recorded from the Altaians several ways of burial and the idea that seven days after the death of a man Altaians perform shaman rituals to Tyus-Shaitan. The mother and father whose child has died do not enter anyone's yurt for forty days. (Yadrintsev, 1981: 246-247).

Missionary V.I. Verbitsky noted that «dead bodies are buried in different ways. The deceased are dressed in full clothes and hats, and always with a stock in the bag for the long journey» (Verbitsky, 1893: 107).

V.V. Radlov noticed that Altaians are buried without special ceremonies, secretly. «Local people usually buried their dead in the ground, in sheltered places in the mountains. The deceased is laid in a coffin, in full attire, and, in addition, he is given a bag of food for the journey. Rich people are supposed to bury the dead next to a riding horse. Only after the deceased is buried, the family and neighbours must gather in his yurt and arrange the feast. After this event the remaining relatives call the shaman to clean the yurt, and then transfer it to another place. Barking yurts and yurts constructed of logs after the death of one of the members of the family remain empty, and the family builds a new yurt in another place» (Radlov, 1899: 180).

G.N. Potanin gives interesting information, «Altaians dress the deceased in a fur coat, hat and other clothes, give him a cup, a spoon and put him in a small log frame. The rich kill a horse. Long ago they

just put it on the ground and covered (with decks?). In the old days, they arranged a platform on the trees for the dead. Wake was not arranged. When Russians were asked about the wake they answered me: «What wake?! They are afraid of wooden frames or graves and go around them as far as possible» (Potanin, 1883: 36).

Thus, analyzing the fragmented information, it is possible to identify common features of the funeral rites. The Altai people had two types of burial – ground and underground. The taboo attitude to death is observed: the cleansing of the ail, moving of family members to another place. The deceased was buried in clothes and in a headdress and accompanying inventory was necessarily placed together with him. A memorial ceremony was arranged after the funeral and was held with the participation of the shaman. After seven days the ritual was repeated. The sacred significance of the period of forty days after the death is noted.

Ethnographers studied modern funeral and commemoration rites. Highlighting the traditional religious and mythological picture of the Altai world V.A. Muytueva touched to some extent on the ideas of the Altai population about life and death (Muytueva, 2004).

Kleshev V.A. notes that in the funeral rites of the Southern Altaians, at the present time, despite the influence of «Soviet norms», some traditional ideas and prohibitions have been preserved (Kleshev, 2011: 124).

Considering the changes in customary law in contemporary culture Enchinov E.V. comes to the conclusion that in the Altai culture the funeral and inheritance are closely connected, it is believed that the well-being of the family and heirs depends on the proper conduct of farewell, burial and funeral customs. Legal customs associated with death, regulate the cycle of emerging rights and responsibilities of family members and families (Enchinov, 2013: 106).

Tadysheva N.O. considers the funeral and memorial rituals of the indigenous population of the Altai Republic in the modern period in the monograph and a number of articles. The changes of the most conservative family rite under the influence of Christianity are also considered. An attempt to investigate in the comparative analysis the burial-memorial ritual of the Turks of the Sayano-Altai is made (Tadysheva, 2011; 2014; 2015).

Today we do not set the task of describing the complex of funeral and memorial ritual but fix on one ritual of the *chachylga*.

According to the traditional views of the Altaians death ends life only in this world, but life

continues in the world of ancestors. Informants call it «*ada-öbököniḡ jeri*» – «the world of ancestors», «*aylu- kündü -ol Altai*» – «moon and sunny that Altai», «*ol jer*» – «that land».

Of course, ideas about the world of the ancestors are strongly influenced by the **cult of ancestors**. There is an opinion that when a man dies, one should not to cry a lot or suffer greatly. It is believed that the deceased will find it difficult to «go to the next world.» The tears shed over him create unnecessary obstacles on his way. «*At ölböskkö altyn ba, ep ölböskkö möñyn be*» – «a horse does not die – is it gold, people don't die – is it silver,» says an Altai proverb. Everyone has his own destiny, everyone has his own way. Aged Altaians often get prepared in advance and they say: «*janar kerek*» (lit. «it is necessary to go home»). It is believed that death is an inevitable phenomenon for the elderly who have lived their lives.

The deceased are prepared for life in the other world: in the coffin Altaians put food (other than dairy), *Közhögö* (wedding drape for women), dishes, and if he was smoker – smoking accessories. All of these items are either broken or torn. Intentional damage of things is conditioned by the belief in the invertedness of the other world. People believed that life in the other world was arranged in a reversed way: a broken thing would become whole. Objects made from the skin of prey or clawed animals, the pricking, cutting and golden items were not placed in the coffin.

A taboo attitude to death is traced. Until now, the Altaians are careful not to speak directly about death. There is fear, fear of incurring trouble. In the conversations, informants used metaphors that reflected both spatial movements and qualitative changes in the deceased.

The use of a particular specific language is allegorical: instead of the word «dead», they say: «*kizhi korody*», «*ol jerge atana berdi*» – «gone to another world», «*ada-öbököni jerine jyre berdi*» – «gone to the world of ancestors» «*Jada kaldy*», «*bozhoy berdi*» – «passed away». Special food is not salted which is a natural way of distinction. The meaning of the rite of separation of the deceased from the living world is observed in preservation the language of symbols and signs – «living or non-living», «even – odd-numbered», «complete – incomplete».

The departure from life entails the regulated performance of funeral and memorial ceremonies, which represent a wide range of symbols representing a complex picture of the interrelation between the being and otherness, a reflection of the norms of people's behavior with regard to the impact of

the other world. Funeral rites are primarily aimed at guarding (protecting the world of the living – being), separation of the deceased (otherness) as it is evidenced in the oral folk art of the Altaians: in the heroic tales, the ritual actions in the funeral ritual are described in detail and clearly. In the rites of resurrection and reincarnation rites of transition take place. Indeed, if the soul was separated from the living and attached to the world of the dead, it can then move in the opposite direction and appear among us, either by itself or under duress. In the legend «Altyn-Koo» the hero's horse tells the *batyr* (Altaian folk hero) how to conduct ritual actions of the funeral rite.

But light-yellow horse
With six tusks in the mouth,
Said to his hero:
Don't go home, friend
Help out your brother.
Listen to me
Do everything as I say.
Catch a bright red horse
Find a red silk coat,
And also find red fox hat,
Boots redder than a poppy flower
Take with yourself.
Where your brother died
There tear your horse.
Red silk coat
Spread there.
Red fox hat
Boots redder than poppy
Put on a black stone
Arak from red tashaur
Pour onto a black stone
Then your beloved brother
Maybe will rise (Ulagushev, 1947: 67).

It is illustrated that if the funeral rites were not performed when death occurred, the deceased was doomed to a miserable existence. He can neither penetrate into the world of the dead and join the community that has developed there, nor remain in the world of the living.

In the Altai tradition, while the dead is in the house, he never remains alone, there should always be a lot of people. Every visitor is invited to the table to taste the treats for the deceased should go to the other world well-fed. No one should sleep at night in the house where a dead man lies. People sit, talk quietly, drink tea, men play cards. Everything is aimed at ensuring that relatives do not remain alone, so that at night the «black forces»,

which these days gather very much, do no harm to the deceased's relatives.

As evidenced by field materials according to the tradition during the memorial rite on the third, seventh and fortieth day (a memorial rite is held during day and night, starting on the sixth and thirty-ninth night after the death; it is believed that in the other world the day lasts longer than usual) the ritual of *kizhinji töjyzi* is conducted. In most cases, the rite is not pronounced aloud, so during the mourning they say *Chachu* or *Chachylga* (*Chachylta*) (lit. «sprinkling», here «feeding the souls of the dead»). The Kosh-Agach Altai people call this rite «*jer ayak*» (lit. «earth cup»). The memorial offering to the dead *tögy* (lit. «*tögötöni*» – pour out) is performed on the day of the funeral and during the funeral in the evening. After the sunset, the lamb is killed. Blood is not used for food (as is usually done) and is not left on the surface of the earth. They dig a hole, drain the blood into it, then bury it. It is believed that if the blood is left on the ground, then «black forces» will gather at this place.

Then they take the meat from the sacral parts of the carcass of the sheep, string it on sharp wooden sticks and lower it into the cauldron with *köchö* (meat broth with pearl barley) and cook the meat «*kamyn kainada*» i.e. until the blood is completely boiled down. The cooked meat is put in a separate place. Unsalted *köchö* is also poured into a separate dish. The idea of the world of the dead, as the reverse world, is reflected in the offering of unsalted (*tus jok*) food as a ritual feeding of the dead. So, during the preparation of a treat for participants of the memorial rite, before salting food, some of unsalted food is put aside for a ritual offering.

When visiting the deceased's home, relatives, close ones, friends, all who come for visitation, bring food for the memorial feast – tea, bakery products, sweets, fruit, vodka or juice, but necessarily an odd number. Also an odd number of pieces are taken from all the items of the brought food and are placed in a separate bowl from the back of the hand.

Then they brew tea from a new pack without milk, prepare one bottle of vodka. All kinds of food should be an odd number. Dairy products are not used. The products are put from the back of the hand.

In the evening at the sunset, in summer it is 8-9 o'clock and 5-6 o'clock in winter, i.e. *kyzyl ejirde* (lit. *red evening*, here *sacred time*, it is believed that during this period the door to the ancestors' world is opened) kith and kins of the deceased, the eldest ones in the family go to perform the Chachylga rite, for which they invite *neme biler kizhi* (literally, people that know something), *kösmökchi* (literally

clairvoyant). An odd number of people go to the rite. Women and children do not participate in this rite. The participants undoubtedly go to the side of the west – *kün badysh*, where, according to the traditional worldview, there is the other world.

The person who conducts the ceremony, calling the deceased by name, pours vodka into the dish and makes the sprinkling three times. Then they repeat the same with tea, *köchö*, meat and other products brought with them. Those who smoke, leave a whole pack of cigarettes in the same place, and they themselves lights out of another pack. *Neme biler kizhi* «talks to the dead» on the day of the funeral, on the seventh day «communication» occurs with deceased relatives as in this period the deceased is not considered to be aware of his death. On the fortieth day there is communication with the deceased himself.

There are different questions – the cause of death, whether the deceased was buried correctly, whether everything was put, maybe something was forgotten, parting words for the relatives.

All food and dishes are left in place of the rite, they do not bring back anything home. After returning, people wash their faces, hands, get cleaned by fire. They sit down at the table and eat talking quietly. At midnight and at 3 am, as well as at 6 am all the present are given food, hot meal is always served. All the bones from the meat are collected and the *neme biler kizhi* or some of the elders in the family take them without breaking to the place where the Chachylga (Chachylta) rite has been performed.

A year later the memorial ceremony is not held. Elderly people explain this by the fact that in earlier days annual memorial ceremonies were not held at all, that this was borrowed from the Orthodox Russian population.

After the funeral and memorial rites all contacts with the other world are limited, rituals protecting the living people from its influence are followed.

The following material testifies that the Chachylga rite is a rite of inclusion. When a baptized daughter-in-law died in a non-Orthodox Altaian family, burial ceremonies were performed only according to the Orthodox canon, but the Chachylga rite was held. This was insisted on by elderly unbaptized family members. They explained this by saying that if the deceased herself does not come, then other, long-dead unbaptized relatives will show up (Tadysheva, 2011:176).

The Ulagan Altaians and the non-Orthodox also hold a memorial ceremony on the third, ninth (Altaians traditionally hold it on the seventh day), on the fortieth day and a year later. Undoubtedly, there

was a strong influence of the Orthodox environment both in the past and in the present. After all, this area is the most Orthodox region in the Altai Republic. Here funeral rites are held without *chachylga*. Although elderly people say that the souls of baptized Altaians do not get into the world of the ancestors because during the funeral *cachyulga* is not conducted, thus relatives do not help the soul to leave. By the same fact elderly people from other regions explain the large number of «turgaktu jer» in the Ulagan district (the letters «difficult places», here – places with evil forces). They believe that the souls of the baptized Altaians remained among the living ones, since they were not properly laid to rest (PMA-2).

In modern times, there are different representations or norms of behavior according to the rite. Thus, at observations it was found out that in one case the doors during the Chachylga rite were closed (PMA-2, 3), and in the other case (PMA-4) were opened. They explained that the door should be closed so that the *körmösi* could not enter the house and cause any harm sitting here. And the open doors help the deceased enter the house for farewell.

Some researchers disclose the *chachylga* rite as a ceremony of serving food to *körmösi* (Kleshev, 2011:110). Let us respectfully disagree with this statement, since the *chachylga* rite is aimed at the world of ancestors, the deceased, who continue to live *ol Altide* – «in that Altai». And *körmösi* (lit. invisible) is the evil spirit of the deceased, who after death could not escape into the world of ancestors, because they did not perform the rite and he remained in the «moon and sunny Altai» and brings misfortunes and troubles to the living here.

The Chachylga rite is not performed by all the Altai population of the republic. Mostly the rite is conducted in all Altai villages of the Ust-Kan district, in some villages of the Shebalino and Ongudai districts, and also in a small part of the Ust-Koksa district. The area of the rite of transition is of interest because this is where Burkhanism originated and spread at the beginning of the 20th century (*ak jan* – ‘white faith’). Perhaps the preservation of the rite was influenced by Burkhanism. On the one hand, adherents of Burkhanism at an early stage forbade contacts with the world of the dead. On the other hand, in Burkhanism there was a revival of archaic beliefs, rituals, characters, even their accentuation. Therefore, rejecting the world of *Erlik kaana*, on the territory where there was a strong influence of Burkhanism, the Altai population began to use archaic ideas about the world of ancestors for ritual ceremonies.

During the collection of the field material, there was an opinion that the conduct of the *chachylga* rite is a complex sacred ritual. Not everyone can perform the rite. People who do not know all the details can not and do not participate in the preparation of the rite, even in the preparation of *köchö* and especially in the performance of the rite itself. As informants say, who do not take part in the preparatory part of the «*kizhi bailanar, jastyrza*», this implies a special sacred attitude towards the rite, the fear of doing something wrong and thereby bringing trouble and misfortune. There is also the opinion that «the ritual is complex, but it is necessary to take the last actions in relation to the deceased, so that he should not worry and disturb the remaining relatives here» (PMA-4).

The rite of «seeing off the soul / memorial offering / feeding the soul» as a rite of transition, separation from the previous environment and inclusion in a new environment through commitment of the action is also found in other Turkic peoples of the Sayan-Altai. In the Tuvinian family ritual, in the house where there was the deceased, small dishes with ritual treats were placed on a special table and a candle, which was to burn for 49 days, was lit up. The meaning of this rite is to feed the soul of the deceased and illuminate his path to the kingdom of Erlik Khan. The basis of feeding is the smells of food, it is necessary to put a small spoonful of all dishes next to the candle on a saucer. If they offered any food from the store, one had to pinch it, break into small pieces and put them on the table too. Over time this ritual meal could become stiff, dry, but it could not be thrown away, but was collected in a small pouch. This bag, with other food prepared for the memorial ceremony on the 49th day, was burned in the fire. Tuvinians make a fire during the ritual of feeding the deceased, which is held on the 7th and 49th day after the death (Ulturgasheva, 2013:390).

In the Khakass traditional culture a separate table is set for the deceased. Every relative who comes to the funeral places a treat for the deceased in a bowl and khabakh (alcoholic drinks). Tea with milk is always put on the table as well as confectionery products, boiled pieces of meat, bone marrow, liver, kidneys, chicken meat (for women) or rooster meat (for men), sometimes a sheep's head. For the funeral ceremony cattle were slaughtered. The animal that was slaughtered for the funeral ceremony in honor of the deceased, called *teyogi*. As *teyogi* for men there was a bull, and a cow for women. When butchering bones were forbidden to hack, but were divided into parts at the joints. The preservation of the integrity of the skeleton had the semantics of the

rebirth and the continuous reproduction of livestock, and in some cases *teyogi* had a meaning of an animal riding to the afterlife (Burnakov, 2009: 133).

Modern family rites reflected social and cultural changes of the society in connection with the introduction into the traditional rites of the elements of the **ordinary way of burial**, especially among the urban population. The evolution of the funeral rites is caused by the national regulations for medical examination, fixation of the fact of death in law enforcement agencies, etc., economic transformations, urbanization – in the urban environment a memorial lunch takes place in the canteens, cafes, restaurants. But even in urban settings a sheep is killed, food for the *chachylga* performance is cooked, after the funeral lunch «overnight» is still held at home of the deceased. We see how tradition interacts with this new norm. Of course, the increase in the educational level of the population, and the diminished role of traditional methods of transmitting cultural experience also has a great influence.

The presented material shows that in the traditional picture of the world of the Altai population the visible and invisible forms of life are unified, but the events of the visible world (being) at each separate moment depend on the forces of the invisible world (otherness). Clear regulation and strict adherence to the ritual *chachylga* in modern funeral and memorial rites evidences of its sacredness. The idea Does not lose its value that in case of death funeral rites were not performed, the deceased is doomed to a miserable existence – he can neither get to the underworld and get engaged in the community that has developed there nor remain in the world of the living.

And for the deceased should be included in the world of the ancestors the rites of transition – separation and inclusion – are held with the aim to preserve the continuity of generations. The non-included becomes a black force that can bring anxiety and misfortune; in order to protect the family it is necessary to perform ritual actions without violating the generally accepted norms and rules of behaviour.

Field Materials of the Author (PMA)

Azhanarova Togunchi Kypchakovna, born in 1926, *söök kypchak*, place of birth and residence of Kyrlyk village, Ust-Kan District, the Altai Republic, record of 2012;

Antradonova Maria (Kine) Idrukovna, born in 1932, *söök ochy*, place of birth and residence Verkh-Anuy village, Ust-Kan district, the Altai Republic, record of 2013;

Kereksibesova (Sansarova) Mandyk Badaevna, born in 1929, *söök közhöö*, residence village of Sugash of the Ust-Koksa district of the Altai Republic (place of birth Talda village, Ongudai district), record of 2009;

Sorosheva Unchukpas Bapaevna, born in 1930, *söök köbük*, place of residence of Karakol village, Onguday district, the Altai Republic (place of birth Verkh-Muta village, Ust-Kan district, record of 2012;

Toyedov Echish Nokorovich, born in 1933, *söök ochy*, place of birth and residence village Kelei, the

Ust-Kan district, Altai Republic, record of 2012;

Topoyev Timothy F., born in 1952, place of residence Anshakov village, the Askizsky district of the Republic of Khakassia (place of birth Ust-Ec' of the the Askizsky district), record of 2017;

Chebotaev Nikolai Kuzmich, born in 1942, place of residence Anshakov village, the Askizsky district of the Republic of Khakassia (place of birth village Maly Anzas Tashtypskiy district), entry 2017;

Shukakov Valentin Stepanovich, born in 1954, *söök kergil*, place of birth and residence Verkh-Anui village, Ust-Kan district of the Altai Republic.

References

- Burnakov V. A. (2009) K voprosu o pohoronnoj obryadnosti u hakasov [To the question of the funeral rites of Khakassia]. *Sibirskiy sbornik – 1. Pogrebal'nyy obryad narodov Sibiri i sopredel'nyh territoriy*. Kn. 2: [sbornik rezul'tatov nauchnykh issledovaniy, izlozhennykh na VII Sibirskikh chteniyah, posvyashchennykh pamyati G.N. Grachevoy, proshedshih 23-24 oktyabrya 2007 g. v MAE RAN, executive editor Candidate of Historical Sciences. L. R. Pavlinskaya]. – St. Petersburg: MAE RAN, p.p. 126-136.
- Enchinov E.V. (2011) Semeinye tsennosti altaitsev: transformatsiya obychnogo prava v sovremennoy kul'ture [Family values of Altaians: the transformation of customary law in contemporary culture]. Gorno-Altaysk: PE Vysotskaya G. G., 226 p.
- Kleshev V.A. (2011) Narodnaya religiya altaitsev: vchera, segodnya [Folk religion of the Altai people: yesterday, today]. Gorno-Altaysk: Publishing house «Vysotskaya Galina Grigorievna», 246 p.
- Muytueva V.A. (2004) Traditsionnaya religiozno-mifologicheskaya kartina mira altaitsev [Traditional religious-mythological world view of the Altai people]. Gorno-Altaysk: printing-office of Vysotskaya G.G, 166 p.
- Potinin G.N. (1883) Ocherki Severo-Zapadnoj Mongolii [Essays of Northwestern Mongolia]. SPb.: printing-office of Kirshbaum, Ministry of Finance on the Palace Square, Vol. IV, 648 p.
- Radlov V.V. (1989) Iz Sibiri. Stranitsy dnevnika [From Siberia. Pages of the diary]. M.: Nauka, 749 p.
- Tadysheva N.O. (2011) Vliyanie hristianizatsii na semeinuyu obryadnost' korennogo naseleniya Gornogo Altaya [The influence of Christianisation on family rituals of the indigenous population of Gornyy Altai]. Gorno-Altaysk: OAO «Gorno-Altaysk printing house», 176 p.
- Tadysheva N.O. (2014) Ot bytiya k inobytiyu: pohoronno-pominal'naya obryadnost' v traditsionnoy kul'ture altaitsev [From Genesis to Otherness: the Funeral Rites in the Traditional Culture of the Altai people]. *Istoriya i kul'tura narodov Yugo-Zapadnoy Sibiri i sopredel'nyh regionov (Kazakhstan, Mongoliya, Kitay): materialy mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii (20-23 aprelya 2014 goda)*, executive editor F. I. Kulikov. Gorno-Altaysk: RIO GAGU, p.p. 175–178.
- Tadysheva N.O. (2015) Nekotorye osobennosti sovremennogo pohoronno-pominal'nogo obryada tyurkov Sayano-Altaya [Some features of the modern funeral ceremony of the Turks of Sayano-Altai]. *Materialy mezhdunar. nauchno-teor. konferentsii «Teoretiko-metodologicheskie podhody i problemy izucheniya traditsionnykh tsivilizatsiy TSentral'noy Azii*. Almaty: Kazakh University, November 12, p.p.145-148.
- Ulagashev N.U. (1947) Altyn-Koo [Altyn-Koo]. Ulagashev N.U. Malchi-Mergen edited by A. Koptelova, Novosibirsk, p. 67.
- Ulturgasheva N. T., Ulturgasheva I. G. (2013) Obryady zashchity zhizni v traditsionnoy kul'ture tyurkov Sibiri v sovremenniy period (na primere pohoronno-pominal'noj obryadnosti) [Rituals of life protection in the traditional culture of the Turkic peoples of Siberia in the modern period (evidence from funeral rites)]. *World of science, culture, education*. Issue No. 5 (42), p.p. 389-391.
- Verbitsky V. I. (1893) Altaiskie inorodtsy: sb. etnograficheskikh st. i issled. altaiskogo missionera, protoiereya V.I. Verbitskogo [Altai natives: collection of ethnographic art and research. Altai missionary, Archpriest V. I. Verbitsky]. M. [B. I.], 256 p.
- Sherstova L.I. (2010) Burhanizm: istoki etnosa i religii [Burkhanism: the origins of the ethnos and religion], executive editor V. Zinoviev. Tomsk: Tomsk state University, 228 p.
- Yadrintsev N.M. (1981) Sibirskie inorodcy, ih byt i sovremennoe polozhenie [Siberian natives, their life and current situation]. – SPb.: Ed. I. M. Sibiryakov. – 310 p.

Sultangalieva G.S¹, Xing Jin²

¹professor of al-Faraby Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: sultangalievagulmira@gmail.ru

²Master of inner, Inner Mongolia University, China, Hohhot,
e-mail: xingjin1993@mail.ru

**KAZAKHS OF CHINA AND KAZAKHSTAN:
NUMBER AND RESETTLEMENT (19-20th century)**

The article describes the features of the demographic process of the Kazakh people in Kazakhstan and the formation of the Kazakh population in China in the 19th and 20th centuries on the basis of humanitarian literature of Kazakhstan, Chinese and scientists from the United States, Europe. The number of Kazakh people has undergone changes both in Kazakhstan and abroad, forming a transnational population, especially in China. The study of the demographic situation makes it possible to understand not only the tendency of the social development of the Kazakh people, but also to see the features of the development of the culture of the Kazakh population. The article outlines the stages of changing the number of Kazakh population in China and Kazakhstan, analyzes the statistical material of the censuses of the Russian Empire, Soviet Kazakhstan and the People's Republic of China.

Key words: Kazakh in Kazakhstan, Kazakh in China, Transnational, population, change, formation.

Сұлтанғалиева Г.С.¹, Цин Зин²

¹профессор, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: sultangalievagulmira@gmail.ru

²Магистр, Ішкі Монғолия университеті, Қытай, Хух-Хото,
e-mail: xingjin1993@mail.ru

Қытай және Қазақстан қазақтары: санымен орналасуы (19-20 ғғ.)

Мақалада Қазақстан, Қытай және АҚШ, Еуропа ғалымдарының гуманитарлық әдебиеттері негізінде XIX және XX ғасырлардағы Қазақстандағы қазақ халқының демографиялық процесінің ерекшеліктері мен Қытайдағы қазақ халқының қалыптасуы ашып көрсетіледі. Қазақстанның ішінде де, шет елде де, әсіресе, Қытайда трансұлттық халық құрай отырып қазақ халқының саны өзгерістерге ұшырады. Демографиялық ахуалды зерттеу қазақ халқының әлеуметтік даму тенденциясын ғана емес, қазақ халқының мәдениетін дамыту ерекшеліктерін де түсінуге мүмкіндік береді. Мақалада Қытай мен Қазақстанда қазақ халқының санының өзгеру кезеңдері, Ресей империясы, Кеңес Қазақстан және Қытай Халық Республикасы санағының статистикалық материалдары талданады.

Түйін сөздер: Қазақстан қазақтары, Қытай қазақтары, трансұлттық, халық, өзгеріс, білім беру.

Султанғалиева Г.С.¹, Цин Зин²

¹Профессор, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: sultangalievagulmira@gmail.ru

²Магистр, Университет Внутренней Монголии, Китай, Хух-Хото,
e-mail: xingjin1993@mail.ru

Казахи Китая и Казахстана: численность и расселение (19-20 вв.)

В статье на основе гуманитарной литературы казахстанских, китайских, американских и европейских ученых раскрываются особенности демографического процесса казахского народа в Казахстане и формирования казахского населения в Китае в XIX и XX веках. Численность

казахского народа претерпела изменения как в Казахстане, так и за рубежом, формируя транснациональное население, особенно в Китае. Изучение демографической ситуации позволяет не только понять тенденции социального развития казахского народа, но и увидеть особенности развития культуры казахского населения. В статье выделены этапы изменения численности казахского населения в Китае и Казахстане, дан анализ статистического материала переписей Российской империи, Советского Казахстана и Китайской Народной Республики.

Ключевые слова: казахи в Казахстане, казахи в Китае, транснациональный, население, изменение, образование.

Introduction

Kazakhs are a people who live in several countries. Currently, in addition to Kazakhs residing in Kazakhstan, there is still a significant number of Kazakhs living in Uzbekistan, Tajikistan, Russia, Turkmenistan, Mongolia, Kyrgyzstan, Iran, Afghanistan, Pakistan, India and some western countries. Of course, there are Kazakhs who live in China, mainly in the northern part of Xinjiang. Now the total population of the Kazakhs is at least 12 million people. About 70 percent of them are living in Kazakhstan, about 10 percent are living in China.

This article tells the demographic process in Kazakhstan in the 19-20 century. The demographic factor plays an increasingly important role in the state development of the Republic of Kazakhstan – one of the most sparsely populated countries in the world. The state has a large territory and a small population, which is shrinking at the same time. The population density is 5.5 people per 1 sq.Km. Thus, the question of the demographic process deserves attention from all strata of society. The study of the demographic process contributes to our understanding of the overall situation of society and social origin of Kazakhstan, provides a good basis for further cultural research. At the same time, the study of the process of forming the Kazakh population in China promotes understanding of the Kazakhs who live in China and will lay the groundwork for studying social culture.

This transnational living situation continues to today, social-cultural development has changed significantly. Thus, a comprehensive understanding of the development process of Kazakhs has a positive significance for mastering the process of social changes of the Kazakhs, analysis of the relationship between social-cultural development and the influence of foreign cultures, and further mastery of the cause of cultural changes and the general rule of development of social culture.

Materials and Methods

The research basis of this article was the materials of the General Census of the Russian Empire of 1897, the Census of 1926, 1939, 1959, 1979, 1989 of the Kazakh SSR, the Censuses of 1999, 2009 of the Republic of Kazakhstan, the Censuses of 1928, 1949, 1953, 1964, 1982, 1990, 2000, 2010 of The People's Republic of China.

The methodological basis of the study was the principles of historicism, objectivity and scientific character. As a case study of the formation of the Kazakh population in the billion population in China and also uses an anthropological approach to study this problem.

Literature review

In the modern historical scientific research, it is of great practical significance for us to study number and resettlement of Kazakhs in China and Kazakhstan. With the development of Central Asia, the study of the Kazakh nation has also become more attractive for both domestic and foreign scholars. Kazakh as a transnational group, study this nation has even more practical significance. On this issue, studied domestic and foreign scientists. Including Chinese scientists Wang Jinguo (Wang, 2000), Zhang Dajun (Zhang, 1980), Wang Silong (Wang, 2004) and Kazakh scientists, Zhumasultanov T. (Zhumasultanov, 2000), Kozina. V. (Kozina, 2000), Sdykov. M. (Sdykov, 2004), Asylbekov. M. (Asylbekov, 2009), Kudaibergenova. A. (Kudaibergenova, 2009), Demko, G. (Demkov, 1969) etc. Of course, scholars from different countries and different periods have their own perspectives and starting points.

One of those work, which studied the comparison of Kazakhs in China and Kazakhstan, was written by Chinese scholar Wang Silong (Wang, 2004) This book begins with the transnational situation of the Kazakhs, the author analyzes and compares the

language, religion and socio-economic development of the Kazakhs in Kazakhstan and China. However, this book does not pay much attention to the change in the number of population in Kazakhstan.

Demographic Processes in Kazakhstan Since end of XIX to XX century

During the First General Census of the Russian Empire in 1897, the population of the national suburbs, including the Kazakhstan region, was rewritten. According to this census, the population in the Kazakhstan region was 4.3 million people, of which 7% lived in cities. The indigenous population was 3.4 million people, or 79%. (Statistic of the Russian Empire. XXVII, 1905:12) The highest proportion of Kazakhs in 1897 was recorded in Semipalatinsk (90.6%) and Turgai (88.3%) oblasts. [6, c. 6] From 66.6% to 71.3% of the total population belonged to the Kazakhs in the Urals and Akmola regions; from 52.1% to 62.2% in the Semirechenskaya and Syrdarya. (Kozina, 2000:79) The average figures that characterize the ethnic composition of the region are as follows: Kazakhs – 74-78% of the total population; Russians – 10-13%; Ukrainians – 1-2%, other – 5-7%.

The events of the First World War, the military intervention of the Civil War, brought severe disasters and suffering to the masses, caused enormous damage to the economy of the region, affected the socio-demographic processes. The needs of the front for the population were taken up by livestock, bread and other products without any consideration for real opportunities. The time of the 1916 uprising punitive expeditions inflicted great damage.

As a result of the disaster in the Kazakhstan region, more than 2 million 300 thousand people were starving. There was a large death rate and migration from the disaster areas. The economy of the region was completely destroyed. (Sdykov, 2004:167)

In scientific literature, it is often said about the question of the loss of the population of Kazakhstan in the early 1920s. For the period between the censuses of 1897 and 1920, the population of Kazakhstan increased by only 633515 people, and amounted to 4787263 people. (Statistical Yearbook of Russia. 1916 year, 1918:94) The increase in population occurred in those regions where more than half of the population was engaged in agriculture, natural and cooperative conditions allowed even in bad years also had a relatively good harvest, for example, in Semipalatinsk and Akmola. The nomadic and semi-nomadic regions already often visited hunger at that time, which caused the high mortality of the popula-

tion and migration not only outside the region, but also abroad. In such areas, the population did not remain as the past, even decreased significantly. This situation can be seen in the example Karkaralinsky district and the city of Karkaralinsk.

In the period 1917-1926, the situation of the population was going through a very complex and difficult time. The analysis proves that during these years the demographic processes depend on the influence of political factors in very high degree. The main reasons for the population decline were the First World War, the revolution which triggered a ruthless civil war, the famine of the first half of the 1920s, political confrontation and mass migration. Such large-scale population losses were unprecedented. It can be said that the population has entered an unfavorable demographic development. But the most tragic events were still ahead.

The hardest period of the population of Soviet Kazakhstan was the thirties. (1926-1939) The population of the country was experiencing one of the most tragic stages in its history. This tragedy was not only that there were so many people lost, but also because that it was forbidden to mention of those years for a long time. The reality was covered, official information was far from real figures. The population of Kazakhstan in 1926 was 6,073,979 people, including 3,110,241 men, 2,963,738 women; in 1939 the total population was 6,151,102 people, including 3,203,239 men, 2,947,863 women. (Asylbekov, Kudaibergenova, 2009:68) For these 13 years, the population growth in Kazakhstan is not great at all, only increased by 77,123 people for 13 years. The thirties led to a terrible and strange result, the Kazakhs, who consistently constituted the main part of the population of Kazakhstan, have lost about half of the population, almost became national minorities in their homeland.

Reducing the number of indigenous populations was the result not only of low natural growth among the Kazakhs, but the main terrible consequence of the demographic catastrophe as a result of the mass vote of 1931-1933, and political repression, the transition to a settled way of life, as well as migrated not only beyond Kazakhstan, but also to foreign countries. All Kazakhstan was praised by popular unrest. During the period from 1929 to 1931, there were 372 insurrections in the republic, involving about 80,000 people. Simultaneously with the uprising, they were large-scale migrations outside and beyond Kazakhstan. Only from the beginning of 1930 to the middle 1931 year, 281230 peasant households migrated from the territory of the republic, including a large part of the territory of China, Iran and Afghanistan. In the

years of famine, about 1 mln.130 thousand people migrated out of Kazakhstan, including 676 thousand people irretrievably and 454 thousand people then in returned to his homeland. Thus, the materials of the population censuses of 1937 and 1939 show that the Kazakh nation was suffered from merciless genocide and received severe losses. On the other hand, the political factor in the Stalin period forced the Russians to move to Kazakhstan. So the number of Russians outnumbered the Kazakhs since then. The cross-census period is one of the most difficult and catastrophic times in the demographic history of Kazakhstan.

In 1941, the Great Patriotic War began, socio-demographic composition of the population of Kazakhstan had been much changed in the post-war periods and the years of development of virgin lands in the east of Kazakhstan. During the war, there was a further increase in the migration expatriation of Kazakhstan: in addition to 536,000 people evacuated from the western regions of the USSR popu-

lation. (Zhumasultanov, Ibraev, 2000:73) Participation of Kazakhstanis in the war affected the number of residents of Kakhakhstan. All the large changes in the number and composition of the republic's population were also expressed in the materials of the Third All-Union Population Census by 15 January 1959th year.

The results of the 1959 census reflected huge changes in the number of personnel and the territorial distribution of the population in Kazakhstan that occurred over the past 20 years. The total population for this period increased by almost 3 200 thousand people (by 52.6%), including the number of indigenous people in Kazakhstan, that is, the Kazakhs increased by only 473,000 people, by 20.4%. This situation also indicates that a significant increase in the total population of the country was due to migration processes.

The composition of the population has also changed greatly, the following table shows this situation. Table.

Composition of the population in 1959 (thousands)					
Nation	Number	%	Nation	Number	%
Russian	3972	42,7	Koreans	74	0,8
Kazakhs	2787	30	Uighurs	60	0,6
Ukrainians	761	8,2	Greeks	55,5	0,6
Germans	659	7,1	Poles	53	0,6
Tatars	192	2,1	Ingushi	48	0,5
Uzbeks	136	1,5	Azerbaijanis	38	0,4
Chechens	130	1,4	Jews	28	0,3
Belarusians	107	1,2	Mordva	25	0,3

According to the table, we see that after the second general census, in 20 years the population of the Russians is even greater than the number of the indigenous population Kazakhs, occupying the main place in the composition of population.

Then in the next 30 years, that is, 1960-1990ss, in the Soviet Union, as well as in Kazakhstan, three All-Union population censuses were conducted – on January 15, 1970, January 17, 1979 and January 12, 1989. According to this material, the fastest growth in the population of Kazakhstan falls on the 60s, then in the next 20 years period, the population growth rate slowed down due to a decrease in its natural growth and outflow of population abroad, and gave a negative migration balance. With all of

this, the population of Kazakhstan increased by 7 million 240 thousand people in 30 years, or 78%, with an average increase of 37% in the USSR.

And the population of the Kazakhs has already outnumbered the Russian population. According to the 1989 census, almost 130 nationalities and nationalities resided in Kazakhstan. Including Kazakhs, Russians, Germans, Ukrainians, Uzbeks, Tatars, Uighurs, Byelorussians and Koreans. At the same time, the two main nationalities, Kazakhs and Russians, accounted for almost 77.5%, and their total number was more than 12 million 760 thousand people. (Zhumasultanov, Ibraev, 2000:73) Thus, by the 1990s, multinational demographic positions had developed in Kazakhstan.

After the independence of the Republic of Kazakhstan, there was a two-time general population prescription, the first was scheduled for January 14, 1999, the second was for 2009.

As a result of the 1999 general population census, the total number of people permanently residing in Kazakhstan was slightly more than 14,953 people, including 7,202,000 men, or 48.2%, and 7751 thousand women, or 51.8%. Compared with 10 years ago, that is in 1989, the population was 16199 thousand people, including 7847 thousand men (48.4%) and 7751 thousand women (51.6%), thus, the population for the intercensal ten-year period decreased by 1246 thousand people (7.7%). This was the second time appeared the situation that downsizing population. The first time was in the period between censuses on December 17, 1926 and January 17, 1939 (12 years), the total population of the Republic of Kazakhstan decreased by 117 thousand people, or 1.9%.

The increase or decrease in the total population of the country depends on two main factors, on the one hand, on the level of natural population growth, it means the difference between the born rate and the deceased rate, and on the other hand, from the positive or negative migration balance, it means the difference between who arrived in the country for permanent residence and who left the country for permanent residence.

In the development strategy of Kazakhstan until 2030, the President, speaking of the internal strengths of our state, among the main assets of ours, called the quality of the population – the human resource. And at the same time, noting the negative features, the weaknesses of our current development, pays attention to the processes of depopulation among the population.

Formation of the Kazakh Population in China from 18 to XXI century

After the unification of Xinjiang, some Kazakh tribe gradually crossed the border, and engaged in nomadic cattle breeding in the border strip. In 1757, the Kazakh middle juz asked the Qing government to allow the Kazakh tribes entering the Chinese border and engaged in nomadic cattle breeding in the Tarbagatay band, the Qing government refused politely.

The request which Middle Juz represented that entering China and engaged in nomadic cattle breeding has complex reasons. First of all, Russia gradually seized Kazakh pastures in Siberia. In the mid-18th century, Russia installed a number

of military fortress lines in the Urals, the Irtysh and elsewhere, deeply penetrated into the Kazakh pasture from the north 50 to 200 km, so that three Kazakh juzes lost a large pasture. Secondly, at that time the former Dzhungar pasture, which, under the control of the Qing government, was in an empty state. After the unification of Xinjiang in the Qing dynasty, the vast expanse of Dzhungar pasture that found in the northern part of Tianshan was scarce, especially in areas such as the northern part of Ili and Tarbagatay where the pastoral land was huge and fertile, had a great attraction for nearby Kazakhs. (Li Gang, 2006:36)

Although the Qing dynasty refused the request of the medium-juz request to enter the border region, but did not help. Kazakh tribes gradually began to enter the border of China and were engaged in nomadic cattle breeding. The policy of the Qing government stressed that to convince them to leave the territory of China, the leader of the middle juz also asked to link tribal people and not cross the border. But then the leader was no longer able to restrict the public. From 1762 to 1764, thousands of yards of Kazakh cattlemen, despite the ban on Sudan, moved to the land of Dzhungar. The Qing government gradually changed the policy of expulsion, and in the spring of 1766, the Qing government allowed the Kazakh tribes to stay in the border areas. Until then, they became the first Kazakh tribes to stay in China.

After the signing of the North-West Demarcation Agreement between Russia and China in 1864, in accordance with Article 5, after the division of China and Russia, the Kazakh tribes were ruled from the country in which they were located. At that time, Russia was implementing the «rules of the Kirghiz of Western Siberia» in order to forcefully abolish the traditional political system in the Kazakh juz, to change the traditional nomadic way of life: the way of freedom movement, and to strengthen domination. (Demko, 1969:52) Then the Qing dynasty fell into decline, and has no energy to consider the border areas, and management is also looser. Thus, for the nomads, the border region of China remains a calm environment for life. Kazakh tribes resettled the border of the new unit to enter the border area of China and engage in nomadic cattle breeding.

According to the Russian Academy of Sciences, academician, ethnologist M. I. Vinyukov, in 1871 conducted a research on the Kazakh tribe, there are two most important points. On the one hand, the Kazakhs, who were transnational, were still moving between the borders of China and Russia. We can see that although Russia controlled the Kazakh

tribe, which was originally under the jurisdiction of China, but many people do not recognize their Russian citizenship, they moved between China and Russia, or moved to China. On the other hand, Russia in the process of controlling the tribe of the Kazakh, determined the amount of taxation of livestock, each tent of 1.5 sheep. The Qing government stipulates that one hundred cattle take one, a thousand sheep take one, but for a long time the Kazakh population back inside and outside the nomadic territory, in fact, do not pay much. Therefore, when the Russian government consolidated the rule of law, formulated the tax system and strictly implemented, the Kazakhs began moving to the Chinese border, where the tax system was not so strict, especially in China there was anarchy, it was more attractive to them.

From 1864 to 1883 is the first tide, which Kazakh tribes resettled in China. It can be said that modern Kazakhs formed and developed in China, after the signing of the «Northwest Demarcation Agreement between Russia and China» in 1864.

In 1916, a large-scale national uprising broke out in Central Asia, which resisted the colonial rule of tsarist Russia. This uprising had a significant impact on the history of the Central Asian country, at the same time there was a huge influx of refugees from different ethnic groups of Central Asia to the surrounding countries, especially to China, including Kazakhs.

Kazakh people's main way of life was nomadic, they love freedom, believe in Islam. The reason for the uprising in Central Asia in 1916 was that the Russian government was raising troops, the Kazakhs did not obey, and the Russian government killed many people, provoked outrage among the public. (Wang Jingguo, 2000:6) In addition to the Kazakhs, many other nationalities who believed Islam lived there, they rioted Russian officials, burned villages. The Russian government sent troops to surround and destroy. One is not a soldier in the field, rebels in Central Asia fled to the territory of Xinjiang. In this uprising, the different peoples of Central Asia, who fled to Xinjiang, reached more than 20 million people, including the Kazakhs as the majority.

After the riots, now Kazakhs in China are mostly spread in the vast desert of northern Xinjiang. The place where concentrate the Kazakh population is called the Kazakh Autonomous Region in Ili, Xinjiang, the Mori-Kazakh Autonomous County, and the Barkul-Kazakh autonomous county. In addition to kazakhs live in XinJiang, still a few live in Aksai-Kazakh autonomous county, Gansu (in 1990 there were 3148 people, it occupies 0.28% of the total population of Kazakhs). The Kazakhs who

lived in this provinces returned to Xinjiang in 1984. (Zhang Dajun, 1980:88).

Before the founding of the new China, during the Kuomintang (Chinese National People's Party) ruled Xinjiang, the Kazakhs were heavily squeezed, often roaming not only in Xinjiang, but also migrated to Qinghai, Gansu, Tibet and other provinces. In the process of migration, the Kazakh population has sharply decreased. By 1926, the Kazakh population in Xinjiang was only more than 200 thousand. The Altai Territory is the main place where Kazakhs live. By 1943, the population in the Kazakhs of the region was 53,352 people, after the liberation of China, the society became more stability, the economy is rapidly developed, until 1990 the total population of the region increased to 262969 people.

According to available information, earlier the statistics of the Kazakh population number came from the National Economic Seminar in 1928, was 437 thousand people, which is 12.5% of the total population of Xinjiang. In 1949 there were 443,655 people. After the formation of the new China, so far, have conducted six times the general census of the population, the result is as follows: in 1953 years 509375 people, in 1964 reduced to 491637 people, in 1982 increased to 907546 people, in 1990 increased to 1110758 people. According to the 1990 census, there are 1106,689 Kazakhs in Xinjiang, and 3,148 in Gansu Province, 521 in Qinghai, 301 in Beijing, 102 in Shanxi Province and 67 in Sichuan, 61 in Shanghai, 40 in Jilin Province, 32 in Jiangsu Province, 30 in Liaoning Province, even in other provinces also have a small number of Kazakhs. According to the 2000 census, the total number of Kazakhs in China reached 1,250,500 people. According to the 2010 census, the number of Kazakhs in the population increased to 1462588 people, which is 0.1097% of the total population of China.

Conclusion

The population as the main elements of the organization of society, in fact its own change is a reflection of society, politics and the economy. In demography, every significant growth and decline in the region is called a range. Observing several ranges of growth and fall, and even growth in the Kazakh society of the 19-20th century, we can see that the difference between each range shows a brutal history. After each stagnation of the population, there will be a wave-like population growth, this is the law of change of the Kazakh population. At the same time, the trend of population change

in Kazakhstan also tells us that the development of the productive forces at various times supports the growth of the population, the scale of material reproduction determines the size of the population's reproduction. The process of formation of the Kazakh population in China is also a process of transition of the Kazakh people to the modern nationality. In this process, the Kazakh people experienced even a painful process. (Li Qi, 1997:15) From the migration flow to gradually became calm, this difficulty was experienced only by the Kazakhs themselves. Until 1949, the Kazakhs were in a period of social upheaval. After the founding of the PRC

in 1949, the Kazakhs achieved good development and results in both politics, economy and culture. They well retain their traditional culture, while also absorbing a lot of Chinese culture from beneficial factors, Formed Kazakh – Islamic – Chinese cultural community. (Wang Silong, Wang Jinguo, 2004:191) The development of Kazakhs who are living in China will become better and better in all respects in the future. Thus, the study of the change in the Kazakh population and the formation of Kazakh population in China will provide a sound basis for our understanding and scientific demonstration of Kazakh history and culture.

References

- Asylbekov M.Kh, Kudaibergenova A.I. (2009). Naseleniye Kazakhstana po Vsesouzhnoi perepisi naseleniya 1939 goda. [Asylbekov M.Kh, Kudaibergenova A.I. Population of Kazakhstan in the All-Union Population Census of 1939]. Almaty.
- Demko G.J. (1969). Russkaya kolonizatsiya Kazakhstana, 1896-1916. T. 99. Indiana University. [Demko G.J. The Russian Colonization of Kazakhstan, 1896-1916]. Indiana University.
- Kozina V. (2000). Naseleniye Central'nogo Kazakhstana (konec XIX v. – 30-e gody XX v.). [Kozina V. The population of Central Kazakhstan (the end of the nineteenth century and the 30s of the twentieth century)]. Almaty.
- Li Gang. (2006). Change in the Population of Kazakhs in Kazakhstan and Xinjiang at the End of the Qing Dynasty and the Early Republic of China, Journal of Xinjiang University., (李刚.清末民初新疆与哈萨克斯坦哈萨克族人口变迁刍议, 新疆大学学报)
- Li Qi. (1997. 4: 015). A View of the Population of the Centennial History of the Republic of Kazakhstan, Western Regions Research. (李琪.哈萨克斯坦共和国百年历史人口透视. 西域研究)
- Obzor Semipalatinskoy oblasti za 1896 god.-s.6 [Overview of the Semipalatinsk region for 1896.-p.6.]
- Sdykov M.N. (2004). Istoriya naseleniya Zapadnogo Kazakhstana: XVIII –nach. XXI vv. Zapadno-Kazakhstanskiy obl. centr istorii y arkhologii. [History of the population of Western Kazakhstan: XVIII-XXI centuries. West Kazakhstan region Center for History and Archeology].
- Statistika Rossiyskoy imperii. XXVII Volosti i naselennyye mesta. Vyp.1. Akmolinskaya oblast' – SPb, 1893. Pervaya Vseobshchaya perepis' naseleniya Rossiyskoy imperii.1897.LXXXIY Semipalatinskaya oblast', b / n, 1905. [Statistics of the Russian Empire. XXVII Volosts and inhabited places. Issue 1. Akmola region.-St. Petersburg, 1893. First Universal census of the Russian Empire.1897.LXXXIY Semipalatinsk region, b / n, 1905].
- Statisticheskii yezhegodnik Rossii.(1916). Vyp.1.Pg., 1918, s.94-103. [Statistical annualbook of Russia.1916 year.V.1.Petrograd, 1918, P.94-103.
- Wang Jingguo. (2000:6). Character and historical significance of the 1916 uprising in Central Asia, Journal of Lanzhou University. (汪金国.1916年中亚起义的性质及其历史意义,兰州大学学).
- Wang Silong, Wang Jinguo. (2004). «Comparative study of social and cultural development of transnational Kazakhs».National Publishing House. (王希隆,汪金国.哈萨克跨国民族社会文化比较研究.民族出版社.
- Zhang Dajun. (1980). Storm in Xinjiang for seventy years, Taipei Lanxi Publishing Co., Ltd..[张大军.新疆风暴七十年,台北兰溪出版社有限公司].
- Zhumasultanov T.ZH., Ibrayev A.T. (2000:73). Naseleniye Kazakhstana s drevneyshikh vremen do nashikh dnei.Almaty. [Zhumasultanov T.Zh., Ibraev A.T. The population of Kazakhstan from ancient times to our days]. Almaty.

Литература

- Асылбеков М.Х., Кудайбергенова А.И. (2009). Население Казахстана по Всесоюзной переписи населения 1939 года. Алматы.
- Козина В. (2000). Население Центрального Казахстана (конец XIX в. – 30-е годы XX в.). Алматы.
- Обзор Семипалатинской области за 1896 год.-с.6.
- Сдыков, М.Н. (2004). История населения Западного Казахстана: XVIII – нач. XXI вв. Западно-Казахстанский обл. центр истории и археологии.
- Статистика Российской империи. XXVII Волости и населенные места. Вып.1. Акмолинская область. – СПб., 1893. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи. 1897. LXXXIY Семипалатинская область, б/н, 1905.
- Статистический ежегодник России.1916 год. Вып. 1. Пг., 1918, С. 94-103.
- Жумасултанов Т.Ж., Ибраев А.Т. (2000: 73) Население Казахстана с древнейших времен до наших дней. Алматы.

Tashagil A.¹, Maydanali Z.², Bizhanova M.³

¹doctor, professor, University of Yeditepe, Turkey, Istanbul

²Ph.D., Associate Professor, al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

³Ph.D. Student, al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: b.meiramgul7@gmail.com

THE GOLDEN HORDE: HISTORICAL PREDECESSORS AND SUCCESSORS (historiography aspect)

The problems of the history of the Golden Horde are relevant not only to Kazakhstan researchers but also to scholars from the post-Soviet countries, who demonstrate great interest in the problem. Various aspects are in the process of scientific comprehension by specialists in the study of nomadic associations and their historical predecessors and successors. The historiographical review is devoted to the analysis of research of scientists on this issue. Researchers from different countries perceive the problem from different and, at times, directly opposite points of view. The study of various scientific positions, the analysis of all major modern trends makes it possible to compile the most complete picture of the scientific research of the history of the Golden Horde.

Key words: Golden Horde, historical predecessors, historical successors, nomadic empire, Mongolian empire.

Ташағыл А.¹, Майданали З.², Бижанова М.³

¹доктор, профессор, Едитепе университеті, Түркия, Стамбул қ.

²т.ғ.к., доцент, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,

³Phd докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: b.meiramgul7@gmail.com

Алтын Орда: тарихи алғышарттары мен сабақтастығы (тарихнамалық аспектісі)

Алтын Орда тарихының мәселелері қазақстандық зерттеушілерге ғана өзекті емес, посткеңестік елдердің ғалымдары да бұл мәселеге қызығушылық танытуда. Оның әртүрлі аспектілері көшпелі бірлестіктер, олардың тарихи алғышарттары мен сабақтастығын зерттеуші мамандардың ғылыми тұжырымдарында көрініс табуда. Тарихнамалық шолулар осы мәселе бойынша ғалымдардың зерттеулеріне талдау жасауға арналған. Әртүрлі елдердің зерттеушілері бұл мәселеге әр қырынан келе отырып, бір-біріне қайшы түрлі көзқарастар туындауда. Ғылыми тұрғының әр қырынан зерттеу, басты жаңа қағидаларға талдау жасау Алтын Орда тарихының ғылыми зерттелуі бойынша толығырақ ұғымды қалыптастырады.

Түйін сөздер: Алтын Орда, тарихи алғышарттар, тарихи сабақтастық, көшпелі империя, Моңғол империясы.

Ташағыл А.¹, Майданали З.², Бижанова М.³

¹доктор, профессор, Университет Едитепе, Турция, г. Стамбул

²к.и.н., доцент, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

³докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: b.meiramgul7@gmail.com

Золотая Орда: исторические предшественники и преемники (историографический аспект)

Проблема истории Золотой Орды актуальна не только для казахстанских исследователей. Ученые постсоветских стран также демонстрируют большой интерес к данному вопросу. Различные его аспекты находятся в процессе научного осмысления специалистами в изучении

кочевых объединений, их исторических предшественников и преемников. Историографический обзор посвящен анализу исследований ученых по данному вопросу. Исследователи из разных стран воспринимают проблему с разных и, порой, прямо противоположных точек зрения. Изучение различных научных позиций, анализ всех главных современных направлений позволяет составить наиболее полное представление о научных исследованиях истории Золотой Орды.

Ключевые слова: Золотая Орда, исторические предшественники, исторические преемники, кочевая империя, Монгольская империя.

Introduction

For a long time, historical science has been solving one of the main problems: how and why «transcontinental nomadic super-empires» or mega-empires like the Mongolian empire, the Golden Horde has been formed. The investigation of the problem of new political structures in the «nomadic empires» of Eurasia is caused by the need to identify new, alternative, promising theoretical and methodological constructions with regard to the problems of dialectical development of nomadic political formations. The history of the nomadic formations of Eurasia and their political structures is still one of the most important objects of study. New approaches and systematic analysis take into account that processes of different orientation are observed in research and discourse on the history of the Golden Horde and its successors. The methodological approaches have one or another sense, which depends on the researcher, on the specific conditions of his work, and also on many other factors.

Historical Predecessors

The period of formation of the «nomadic empires» was marked by significant changes in the socio-political structure, which are in the state of an ongoing process, accompanied by the destruction of traditional social institutions. Considering the dynamism of political processes in nomadic formations, the ratio of subsystems was unstable and mobile. Outstanding scientist K. Inostransev in his work called «Hunnu and Huns» noted: «... three great nomadic empires: Hunnu, Tu-gyu and Mongols were a motley mixture of different tribes and clans, under the rule of one clan. ... When we want to know the origin of some nomadic people, it means that we need to determine to which group of tribes or even the race belonged to the dynasty and with it the core of the people. Therefore, we need to determine as far as possible what the origin of that tribe or clan that has long been known in China and has grown in the course of time so that it has formed a powerful nomadic empire» (Inostransev, 1926:

92). The researcher clearly points out the need for an identification approach and the reconstruction of the ethnic, social and political strata of the internal structure of the nomadic society. G.V. Vernadsky, analyzing the examples of world empires, observes: «Russian civilization and culture was gradually infused with the beginnings, on the one hand, of Byzantine civilization and culture, and the civilization and culture of the steppe nomads, taking from them clothes and weapons, song and fairy tale, way of thinking on the other hand» (Vernadsky, 2005: 236). Following the path of comparative analysis, and drawing analogies, the author turns to the history of the existing empires, so according to his conclusions, he defines: «The role of Rome and Byzantium is to unify of cultures of the West and the East, the culture of the agricultural sea and the nomadic steppe culture, this role in the beginning of the XIII century, after the fall of the Byzantine Empire, was passed to the empire of the Mongols. The Roman and, later, Byzantine empire were built on the system of the Mediterranean center of civilization (agricultural-marine) and steppe culture of nomads. The Mongolian empire has already occupied two centers of civilization (agricultural-maritime): China on the one hand, and lands that were part of the Byzantine Empire (Asia Minor, Caucasus, Crimea, the Balkans) on the one hand» (Vernadsky, 2005: 237). Thus, he points to the geopolitical space occupied by the transcontinental empires, and models their political and socio-cultural influence on the conquered territories. Summarizing the reflections on the «nomadic empires» G.V. Vernadsky, on the example of the Mongol Empire, concludes: «The central position of the Mongolian core of the empire and its control over internal lines of communication, the stability of the empire depended to a large extent on its own integration of this zone. In fact, the Central Asian region became the proving ground of the Mongolian feudal policy, which had a devastating effect on the imperial unity» (Vernadsky, 1997: 137).

The well-known historian and researcher S.A. Plutneva defined three main directions in the study of nomadic associations: 1. analysis of political history; 2. consideration of the economy, life

and culture of nomads; 3. Household and cultural features on the basis of linguistic and archaeological material (Pletneva 1982:3-16). The author, through his scientific research, contributed to a deeper understanding of the general trends and methodology of research practices. For a long time and several generations of historians, these directions were the basis of methodological approaches.

VL. Egorov is one of the first scientist who identified the fourth direction – historical and geographical in the system analysis of nomadic structures (Egorov, 1985:3-23). Using this research approach, the author presents the clear state territory of the Golden Horde, its internal content, proves that the movements of nomads have a strict pattern, connected not only with the natural, but also with the social features of society.

The modern methodology of political and social anthropology has highlighted the research of American and European scholars. According to American researchers, the monotonous cycles of elevation and decline of empires do not show signs of evolutionary changes. In this regard, the whole anthropological schools of Europe and America consider nomadic societies as entirely stagnant, devoid of proper historical development.

One of the brightest researchers of the American anthropological school, T. Barfield, put forward a proposal to study the mechanisms of the existence of a nomadic society, as well as transformations and changes that occurred during the period of interactions with sedentary peoples. The author suggests considering the history of nomadic societies (the most complex as the «nomadic empire») as a result of not internal development, but direct contact with agricultural and sedentary people. In the late stages of the existence of Chinese centralized empires, their rulers asked nomadic leaders for help which prolonged the existence of a dynasty for some period of time, but ultimately depleted the state's economic resources. T. Barfield regards nomadic culture as a special system, the changes in which are determined by the need for adaptation to specific natural and social conditions. The logical consequence of this concept was the conclusion about the interconnection of socio-political processes in China with various forms of social development of nomads. Typology of processes that took place on the territory of Central Asia, so-called cycles of power became the basis of the theory of T. Barfield (Barfield, 2009:44-55).

Modern historians concentrate their attention on another problem of «nomad empires» as a power structure. T. Barfield believes that the nomadic

empires are tribal «imperial confederations». Analyzing the components of these nomadic formations, he defines them as autocratic and state-like in foreign and military policy, but they adhere to the principles of deliberativeness and federalism in internal affairs. Using methods of extrapolation and retrospection, he defined an administrative hierarchy of three levels: 1) the imperial leader and his court; 2) the imperial governors appointed to control the tribes included in the empire; 3) the local tribal leaders. For such political associations, the stability of existence was supported by the extraction of financial resources outside the steppe. T. Barfield puts forward a theory of power cycles, i.e. synchronism in the dynamics of changes in the state-bureaucratic organism in China and the military-political structure of nomads in the steppe (Barfield, 2009:44).

The result of a set of critical analysis techniques was an understanding of the transformation processes of the Mongol Empire into a mega-empire, which included various political, economic, ethnic, religious and other subsystems (uluses, «wings», segments of the decimal system, tribal structures, oases, cities and agricultural territories, confessional communities etc.). This historical precedent, modern researchers, is shown as «a peculiar symbiosis of the tributary and conquering types of nomadic imperial organizations»

Investigating the cause-effect relations in the political culture, the Mongol Empire was revealed that the idea of citizenship was rooted in, and the influence of the great khan was built not so much on personal authority as on the power of the military-state machine that he personified. The sacral role of the khan, inherited from Genghis Khan, had significance so far only among nomads. Despite the contradictory nature of the inheritance system, a tradition of power transfer has developed, the legitimization of which was carried out by the council of the nobility – the Kuriltai.

Historical knowledge on the basis of comparative and retrospective analysis shows numerous historical examples of the Middle Ages, where the nomadic relatives of different ranks were real elements of internal socio-economic, political and mental ties. Therefore, based on the current state of historical science and its evidence base, their presence cannot be considered an unequivocal argument in favor of the pre-state character of the nomadic social system. The sequence of historical thinking and exact historical analysis, modern methodological approaches shows that related structures and genealogies caused «dispersity»

and centrifugal nomadic societies. However, in the nomadic empires, the military hierarchical bodies of political management were closely intertwined with the tribal segments, at the same time they towered over them, controlled them, and organized their effective use in accordance with the goals of the imperial leadership.

The presented historiographic review shows the complex and ambiguous nature of the administrative institutions of the «nomadic empires» and makes promising in historical science the application of system principles of analysis, an integrated approach to the consideration of the power structures of political formations of nomads. In the system analysis, the potestary and political institutions of nomads is a complex of elements (subsystems) that are in constant interaction and movement. Research practice shows that it is necessary to take into account the problems of continuity, analogies and special features of state traditions in nomadic empires. The variability and controversy of the conceptual situation «nomadic empire» showed the insufficiently developed problems of the typology of socio-political structures and the formation of state institutions in nomadic societies. This puts the researchers in need of a diversified approach to the problems of studying nomadic political entities of their systematization and reconstruction as a complicate complex of different types and models of power united in a single imperial structure. The study of concrete historical events and processes associated with nomadic power structures creates the ground for the formulation and analysis of conceptual conclusions and methodological approaches.

Historical Successors

Russian researcher E.S. Kulpin focuses attention on the peculiarities of the construction of cities in the Golden Horde: «The Golden Horde cities were different from the European ones. If the European cities were created at the expense of society and to a small extent at the expense of the state, then the state, economic and financial resource in the creation of the Golden Horde cities was a significant» (Kulpin, 2008: 101-102). Under the Uzbek Khan (1312/13-1341/42), whose name is associated with the palmy days of the Golden Horde. The Golden Horde becomes the center of urban development and international trade, the center of education and spiritual life. At the modern stage of development of historical science, the problems of interaction between nomadic and sedentary civilizations and

various cultural traditions are among the priority areas. The modern researcher L.I. Semennikova believes that «Russia is a conglomerate of different civilizations. She recognizes the existence of Russian civilization, the foundation of which was formed during the period of the Moscow state (XV-XVI centuries) on the basis of the synthesis of a whole bouquet of traditions: Old Russian, Byzantine, Islamic, and classic Oriental ...» [8]. Historiographic sources inform us: «In the system of internal management of the Golden Horde, an important role was played by the administrative and bureaucratic apparatus represented by servicemen and military nomadic nobility, among whom the most prominent was the role of people from Turkic peoples: Kipshaks, medieval Uighurs, and Volga Bulgars». The history of the Turkic, Slavic, Finno-Ugric tribes and associations continued in the states formed during the Mongol conquest. In this respect, both the bureaucracy and the army of the Golden Horde were composed of representatives of the local population. «The main nationals of the Golden Horde were the Turkic people, the Kypshaks, conquered by the Mongols – the Polovets of Kazakhstan, the Volga region and the Black Sea region, the inhabitants of Khorezm and Volga Bulgaria and the inhabitants of Russian principalities ... The Mongols, of whom the elite troops were composed, quickly fell under the influence of their more cultured nationals, having already perceived by the end of the thirteenth century their Turkic language, and then the religion of Islam.»

Thus, the complex and ambiguous nature of the development and synthesis of the two systems of sedentary and nomadic in the Mongol Empire and the Golden Horde makes promising the application of system principles for the analysis of institutions of power and domination, the social system and the peculiarities of the process of transformation and convergence of the nomadic society and the settled population.

The traditional scheme for the formation of the autocracy can also be found in the works of N.M. Karamzin. He also notes the fact that conditions for the formation of autocracy arose in ancient Kiev Rus. N.M. Karamzin was the first historian to express an opinion on the influence of T.N. Tatar-Mongol invasion of the formation of the Moscow autocracy. As follows from his definitions: the invasion of Batu, the conflagrations and mountains of corpses, the preservation of yoke and slavery for a long time, a period of great decline, but at the same time there were «good consequences». N.M. Karamzin sees these consequences during

the formation of the Moscow state, the revival of Moscow, the strengthening of the role of the church, the diminution of the influence of the urban rich people became possible «thanks to the khans,» the historian emphasizes. In his opinion, the per capita collection and other taxes under the guise of the Tatars yoke cunning replenished the treasury of the great princes. Objective assessment of the influence of the Golden Horde on the transformation of Moscow into the center of the Russian state and the formation of Russian statehood, we read in the theses of N.M. Karamzin (Karamzin, 1819: 235, 233). At the heart of this point of view, perhaps, lies the origin of the historian. In the biographical article of the «History of the Russian State» which was written and published in 1819 in St. Petersburg you can find the following: «Karamzins originate from the Tatar prince Karamurza, who was in the service of the Tsar.» In the works of the next generation of Russian historians, the influence of the Golden Horde on the formation of Russian statehood is no longer mentioned or even denied. The historian of the XIX century S.M. Solovyov contrasts his conceptual conclusions with the historical views of N.M. Karamzin. In his historical works the «Tatar-Mongol invasion» was withdrawn from the periods of Russian history. Solovyov summarizes his point of view as follows: «When the Baskaks left, counters and tax collectors of the princes were completely freed from the influence of the Tatars and began to act on their own. Even during the period of Baskaks, their influence on internal management was not noticeable, and there are no signs of this influence.» In his opinion, internal, independent trends in the development of Russian society, contributed to the transformation of clan relations into state relations and the formation of the Moscow state. Historical paradigm of S.M. Solovyov proceeds from the fact that geographic relations played a decisive role in this process. As follows from the historical reconstruction of the researcher in the XII-XIII century on the shores of Moscow river Russian statehood was formed. The growth of the number of Moscow princes, the increase in the number of inhabitants, the growth of funds raised from the population, which were used to strengthen the security of this region and the resettlement of people – all together led to the unification of the whole northeast Russia (Solovyov, 1960: 489, 650-651).

The next stage in the development of Russian historical thought is connected with the names of D.I. Ilovaysky, N.J. Danilevsky, K.N. Bestuzhev-Ryumin, N.I. Vasilevsky and V.O. Klyuchevsky. Thus, D.I. Ilovaisky believes that «collectors of Russia» Moscow princes are symbols of a

monarchical state. The conceptual conclusion of the historian is that «the political resourcefulness of the Moscow princes in the Golden Horde relations put them at the forefront. The influence of the Golden Horde on the political structure of the Russian state, the national identity of the Russian people is significant» (Ilovaisky, 1876: 6). Here you can see the coincidence of the conceptual provisions of D.I. Ilovaysky and N.M. Karamzin.

N.J. Danilevsky defends the thesis of the unique historical path of each people. As the historian believes, the «Tatar-Mongol invasion» saved Rus from the final disintegration and actions of the Moscow princes prevented the intentions of the conquerors (Danilevsky, 1888: 281).

K.N. Bestuzhev-Ryumin has similar views with the above-mentioned authors. He also emphasizes the influence of the Golden Horde on Russian history. Thus the historian notes that it is impossible to deny the role of the Tatars, because in international relations with other eastern states we resorted to their help for a long time, in the management system and especially the financial system relied on the eastern system, and in the military sphere traces of Tatar military practice are visible. At the same time he denies the direct origin of the royal power from the state traditions of the Golden Horde and refers to the history and experience of the Roman emperors (Bestuzhev-Ryumin, 1872: 531). Famous Orientalist N.I. Veselovsky in his work «The Tatar influence on the Russian ambassadorial ceremonial» (Veselovsky, 1911: 1-2), he notes the following: in the Moscow period of Russian history the ambassadorial ceremonial was fully Tatar or rather Asian in character. This was facilitated by the fact that the Russian princes were in diplomatic relations only with the Golden Horde and therefore were forced to obey the requirements of these khans or so perceived them as if they were invented by them. All this ceremonial was described in the Nikonovsky chronicle. According to the records of the annals, each person at the meeting as a sign of respect must get off the horse, only equal to each other people could remain in the saddle. This ceremonial of the nomadic people was adopted by the Russian princes.

The scientific heritage of V.O. Klyuchevsky left a big mark and played a huge role in the formation of Russian historical thought. He sees the role of Moscow as a collector of Russian lands primarily in its geographical position. As the historian believes, Moscow was surrounded on all sides by Russian lands, so in comparison with other lands, it suffered less from the burdens of riots. Located at the intersection of trade routes, Moscow began to rapidly enrich itself, which led to the concentration of large

funds in the hands of the Moscow princes and the strengthening of their power. Klyuchevsky did not attach any decisive importance to the influence on the political system of the tradition and heritage of the Golden Horde. In his opinion, the Khans of the Golden Horde did not impose their own rules and were satisfied with the collection of taxes, tribute and duties and did not attach importance to their internal situation. The economic and geographical advantage of the Moscow princes influenced the formation of their genealogical certainty in their origin and the emergence of a new formation – the «great Russian civilization». **In his conclusions, V.O. Klyuchevsky** emphasizes that the Moscow state originated under the influence of the external factor of the «Tatar yoke», which prevented internal strife, external attacks and contributed to the strengthening and expansion of the territories (Klyuchevsky, 2010: 41).

As we can see from the analytical exploration of nineteenth-century Russian historical thought, the problem of the formation of Russian statehood and its concentration in Moscow was the main issue of historical works for a long time. The role of the Golden Horde and its influence on the formation of Russian statehood is diminished or hushed up. In most of the inferences of Russian historians, the relationship between the Moscow princes and the Golden Horde, the similarity of management traditions and state institutions, is not paid enough attention or weak attempts are being made to study them. The limitations of methodological methods, the denial of the decisive role of the Golden Horde in the choice of Moscow as the center of Russian statehood, and other problems constitute a common Eurocentrist characteristic of Russian historical thought of this period.

A well-known Kazakh historian, Professor T.O. Omarbekov notes that the divided Russian minorities that did not recognize each other were united by the efforts of Batu Khan. The author quotes the words of the Tatar researcher R. Fahredin: «In fact, Batu's activities brought the Russians much benefit, because of them they ceased to feud between themselves. They realized that the reason for the feuds was not in the redundancy of the princes, but in their stupidity. Realizing this, they began to get together. From the Mongols, they adopted the methods of command and control, the art of warfare, and also learned how to govern the state In fact, it was the lessons of Chinggis Khan and Batu Khan, as well as the enormous influence of the Golden Horde, that turned Russia into the current Russia. Therefore, the Russians should not curse the Mongols, but thank them for their science» (Fakhretdin, 1996: 116).

Modern authors from Tatarstan, M.A. Usmanov, D.M. Iskhakov, I. Izmailov, and others, from new methodological positions, consider the place and significance of the Golden Horde as the first Eurasian empire of the late medieval period, which has risen on the same level as the great European states. M.A. Usmanov, draws attention to the commonality of the social structure, political organization, mentality and historical memory of the subjects of the Golden Horde (Usmanov, 2001: 3-14).

Famous Russian historian V.V. Trepavlov does not quite agree with the authors who claim about the historical continuity of Russia in relation to the Golden Horde. He does not deny the existence of indisputable examples of such borrowings – for example, in the Russian titlature and social terminology (kagan, tarkhan, etc.), in the financial system of medieval Russia, in the organization of military affairs, Yamskoy service and others. These facts he argues as follows: «Taking over from the Horde of certain phenomena and institutions can testify, on the one hand, about the attractiveness and expediency of Russian oriental models at the time. But in themselves they still are not an argument in favor of the Golden Horde «heritage» or some historical continuity of Russia in relation to the Golden Horde. After all, the import of ideas and institutions is a general cultural phenomenon.» (Trepavlov, 2016: 183).

Conclusion

Considering the historiographical aspect of the theme of the predecessors and successors of the Golden Horde, well-known historians and researchers have identified several basic directions in the study of nomadic associations. Everyone knows that historians of Soviet times supported the thesis that the heirs of the Golden Horde were the Crimean, Kazan and Astrakhan khanates. Thus, the Kazakh Khanate was officially excluded from the «heirs of the Golden Horde». The repressions of 1937 forced historians to live in fear. However, with the collapse of the Soviet Union, not only Kazakhstani researchers but also researchers from other post-Soviet countries support the point of view that there is continuity between the Kazakh Khanate and the Golden Horde. Under the Golden Horde heritage we can mean ethnic continuity, dynastic continuity, territorial continuity, folklore continuity, continuity of spiritual and material culture. This means that, like the Crimean, Polish-Lithuanian, Astrakhan, Siberian and Kazan Tatars, Bashkirs, Nogais and Karakalpaks, Kazakhs are also the successors of the Golden Horde.

References

- Barfield T.Dzh. (2009) *Opasnaya granica: kochevyie imperii i Kitaj (221 g. Do n.eh. – 1757 g. n.eh.)*. [Dangerous frontier: nomadic empires and China (221 BC – 1757 AD).]. Ed. Ruhlyadeva D.V., Kuznecova V.B. SPb.
- Bestuzhev – Ryumin K. (1872) *Russkaya istoriya*. [Russian History] SPb.
- Veselovskij N.I. (1911) *Tatarskoe vliyanie na russkij posol'skij ceremonial*. V Moskovskij period russkoj istorii. [Tatar influence on the Russian ambassadorial ceremonial. In the Moscow period of Russian history]. SPb.
- Vernadskij G.V. (2005) *Mongol'skoe igo v russkoj istorii. Opyt istorii Evrazii. Zven'ya russkoj kul'tury* [The Mongolian yoke in Russian history. The history of Eurasia. Links of Russian culture]. M.
- Vernadskij G.V. (1997) *Mongoly i Rus'*. [The Mongols and Russia]. Tver': LEAN, Moskva.
- Danilevskij N.YA. (1988) *Rossiya i Evropa*. [Russia and Europe]. SPb.
- Egorov V.L. (1985) *Istoricheskaya geografiya Zolotoj Ordy v XIII-XIV vv.* [Historical Geography of the Golden Horde in the XIII-XIV centuries]. Moskva, Nauka.
- Ilovajskij D.I. (1876) *Istoriya Rossii*. [History of Russia]. Moskva., CH.1.
- Inostrancev K. (1926) *Hunnu i gunny*. [Hunnu and the Hun]. Leningrad
- Karamzin N.M. (1819) *Istoriya gosudarstva Rossijskogo*. [History of the Russian]. SPb.
- Klyuchevskij V.O. (2010) *Sochineniya. t. 2*. [Compositions]. Moskva.
- Kul'pin E.H.S. (2008) *Zolotaya Orda: sud'by poklenij*. [The Golden Horde: the fate of the wiles.]. Moskva.
- Pletneva S.A. *Kochevniki srednevekov'ya*. [Nomads of the Middle Ages] Moskva. Nauka. 1982
- Semennikova L.I. (2000) *Rossiya v mirvom soobshchestve civilizacij*. [Russia in a peaceful community of civilizations]. Moskva.
- Solov'ev S.M. (1960) *Istoriya Gossii s drevnejshih vremen. Kn 2*, [The history of Gossia from ancient times]. Moskva.
- Trepavlov V.V. (2015) *Stepnye imperii Evrazii: Mongoly i tatary*. [Steppe empires of Eurasia: Mongols and Tatars.]. Moskva: Kvadriga
- Usmanov M.A. (2001) *Sostoyanie i perspektivy istochnikovedeniya istorii Ulusa Dzhuchi. Istochnikovedenie Ulusa Dzhuchi (Zolotoj Ordy. Ot Kalki do Astrahani 1223- 1556)*. [The state and perspectives of the source study of Ulus Juchi's history. Source of Ulus Juchi (Golden Horde, from Kalki to Astrakhan 1223-1556).]. Kazan'.
- Fahretdin R. (1996) *Hany Zolotoj Ordy*. [Khans of the Golden Horde]. Kazan'.

Литература

- Барфилд Т.Дж. (2009) *Опасная граница: кочевые империи и Китай (221 г. до н.э. – 1757 г. н.э.)* / пер. Рухлядева Д.В., Кузнецова В.Б. Санкт-Петербург.
- Бестужев – Рюмин К. (1872) *Русская история*. Санкт-Петербург.
- Веселовский Н.И. (1911) *Татарское влияние на русский посольский церемониал. В Московский период русской истории*. Санкт-Петербург.
- Вернадский Г.В. (2005) *Монгольское иго в русской истории //Опыт истории Евразии. Звенья русской культуры* Москва.
- Вернадский Г.В. (1997) *Монголы и Русь*. Тверь: ЛЕАН, Москва
- Данилевский Н.Я. (1988) *Россия и Европа*. Санкт-Петербург.
- Егоров В.Л. (1985) *Историческая география Золотой Орды в XIII-XIV вв.* Москва: Наука.
- Иловайский Д.И. (1876) *История России*. Москва, Ч.1.
- Иностранцев К. (1926) *Хунну и гунны*. Ленинград.
- Карамзин Н.М. (1819) *История государства Российского* Санкт-Петербург.
- Ключевский В.О. (2010) *Сочинения. т. 2*. Москва.
- Кульпин Э.С. (2008) *Золотая Орда: судьбы поколений*. Москва
- Плетнева С.А. *Кочевники средневековья*. Москва: Наука. 1982
- Семенникова Л.И. (2000) *Россия в мировом сообществе цивилизаций*. Москва.
- Соловьев С.М. (1960) *История России с древнейших времен. Кн 2*. Москва.
- Трепавлов В.В. (2015) *Степные империи Евразии: Монголы и татары*. Москва: Квадрига
- Усманов М.А. (2001) *Состояние и перспективы источниковедения истории Улуса Джучи// Источниковедение Улуса Джучи (Золотой Орды. От Калки до Астрахани 1223-1556)*. Казань.
- Фахретдин Р. (1996) *Ханы Золотой Орды*. Казань.

Мұхатова О.Х.

тарих ғылымдарының докторы, профессор,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: Orazgul7@rambler.ru

**АХМЕД ИҮГІНЕКИДІҢ
«АҚИҚАТ СЫЙЫ» ЕҢБЕГІНДЕГІ
НЕГІЗГІ ОЙЛАР**

Мақалада тарихнама ғылым саласында тарихи ой және тарихи білім, тарихи таным деген ұғымдар басты түсініктер болып саналатындығы, тарихи ой, тарихи білім тарихнама ғылымының дамуын және тұрақты қозғалу үрдісін көрсететіндігі жөніндегі ғылымда орныққан ғылыми тұжырымдар баяндалады. Тарихи ойдың дамуы үдерісіндегі түркі кезеңінде пайда болған «Ақиқат сыйы» еңбегінің дерек ретінде пайда болу объективтілігі және сақталу формасы қарастырылады. Ахмед Иүгінекидің өмірбаянына қатысты қысқаша мәлімет беріледі. Автор шығарманың мазмұнын ашып, негізгі идеяларын талдайды. Ахмедтің білімнің пайдасы мен надандықтың зияны, тіл және соған байланысты әдеп туралы ойлары ашып көрсетіледі. Ойшылдың адамның бойындағы жағымды және жағымсыз қасиеттер шығармадан мысал келтіру арқылы айқындалады. А. Иүгінекидің дүниенің үнемі өзгеріп тұратын құбылыс және үдеріс ретіндегі танымы мен көзқарасына назар аударылады. Еңбектің тәрбиелік маңызына баға беріледі. А. Иүгінекидің тарихи ойлары Абай Құнанбайұлының көзқарастарымен салыстырылады.

Түйін сөздер: тарихи таным, тарихнама, тарихи ой, көзқарас, мәдени мұра, ойшыл, Ахмед Иүгінеки, өмірбаян, ақиқат сыйы, дерек, қолжазба, көшірме, идея, білім, ізгі қасиеттер, үдеріс.

Mukhatova O.H.

Doctor of Historical Sciences, Professor,
Kazakh National University Al-Farabi, Kazakhstan, r. Almaty,
e-mail: Orazgul7@rambler.ru

The main thoughts in the work of Ahmed Iugineki «The Gift of Truth»

The article represents scientific conclusions about historical thought and historical knowledge as the main concepts in historiography, the concept of the moving role of historical thought in the process of the constant development of historical science. The objectivity of the appearance and form of the preservation of the work «The Gift of Truth» as a historical source in the process of development of the national historical thought is considered. Brief information about the biography of Ahmed Iugineki is given. The author reveals the content of the essay, analyzes the main ideas. Ahmed's thoughts are determined on the usefulness of knowledge and the danger of ignorance, the role and importance of language, as well as the ethical norms associated with it. Positive and negative qualities of the person are stated on the example of statements of the thinker. Attention is drawn to the knowledge and views of A. Iugineki about the constant variability of the world as a phenomenon and process. The estimation of the educational value of labor is given. The thoughts of A. Iugineki with the historical views of Abai Kunanbayev are compared.

Key words: historical knowledge, historiography, historical thought, view, cultural heritage, thinker, Ahmed Iugenerki, biography, gift of truth, source, manuscript, copy, idea, knowledge, positive qualities, process

Мухатова О.Х.

доктор исторических наук, профессор,
Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: Orazgul7@rambler.ru

Основные мысли в работе Ахмеда Иугинеки «Дар истины»

В статье излагаются научные выводы об исторической мысли и историческом знании как основных понятиях в историографии, концепции о движущей роли исторической мысли в процессе постоянного развития исторической науки. Рассматривается объективность появления и формы сохранения сочинения «Дар истины» как исторического источника в процессе развития отечественной исторической мысли. Даются краткие сведения, касающиеся биографии Ахмеда Иугинеки. Автор раскрывает содержание сочинения, анализирует основные идеи. Определяются мысли Ахмеда о пользе знания и вреде невежества, роль и значение языка, а также связанные с ним этические нормы. Излагаются позитивные и негативные качества человека на примере высказываний мыслителя. Обращается внимание на познание и взгляды А.Иугинеки о постоянной изменчивости мира как явлении и процессе. Дается оценка воспитательному значению труда. Сравниваются мысли А.Иугинеки с историческими взглядами Абая Кунанбаева.

Ключевые слова: историческое познание, историография, историческая мысль, взгляд, культурное наследие, мыслитель, Ахмед Иугенеки, биография, дар истины, источник, рукопись, копия, идея, знание, позитивные качества, процесс.

Кіріспе

Қазіргі уақытта тарихнама ғылым саласы туралы түсінік кеңейді, ол бірнеше бөліктерді құрайды. Ол ең алдымен тарихи таным мен ойдың дамуына әсер еткен қоғамдық жағдайларды анықтайды, өйткені қоғамның нақты тарихи ортасы, рухани, әлеуметтік-экономикалық, саяси жағдайы тарихи білімнің жинақталу үдерісіне ықпал етеді. Тарихнама тарих ғылымының тарихын зерттейтіндіктен оның дамуы тарихи оймен, тарихи санамен тығыз байланысты. Тарихнама ғылым саласында тарихи ой және тарихи білім, тарихи таным деген ұғымдар басты түсініктер болып саналады. Тарихи ой, тарихи білім тарихнама ғылымының дамуын және тұрақты қозғалу үрдісін көрсетеді (Мұхатова О. Тарихнама ғылымы: теориялық-методологиялық мәселелері және зерттеу үлгілері. 2009: 9). Сондықтан да адамзаттың әртүрлі кезеңдеріндегі тарихи ойдың дамуын зерттеу өзекті болып табылады.

Тарихи танымның даму жолдарын бірізді қарастыра отыра тарихнамалық дерек ғылымының қозғаушы күштерінің, әртүрлі ғылыми мектептердің бағыттарының пайда болуының және ауысуының заңдылықтарын, олардың объективті шынайылықтың көрсеткіштеріне орай қалыптастырған тұжырымдамаларының, сол ғылыми ой-тұжырымдардың өз заманының қоғамдық өміріндегі, тарих ғылымын дамытудағы маңызын айқындауға мүмкіндік береді (Тарихнама ғылымы: теориялық-методологиялық мәселелері және зерттеу үлгілері. 2009: 11). Тарихи дерек адамның тұлғалық

өзіндік санасының және адам мен қоғамның өзара қарым-қатынастарының эволюциясы тұжырымдамасымен байланысты қалыптасады. Адамзаттың дамуы барысында оның шығармашылық мүмкіндіктері және өз тәжірибесін материалдық бейнелерде түрлі жолдармен қалдыруда жаңа тарихи деректер пайда болып, олардың қасиеттері, түрлік құрылымдары өзгеріске ұшырайды (Мұхатова О. Қазақстан тарихының тарихнамасы, 2016:7). Сондай өз заманында озық ойлы тарихи және тарихнамалық дерек қалдырған әлемдік ауқымдағы ғалымдар мен ойшылдар.

Тарихи ой ежелгі Шығыстан бастап қалыптасып, антикалық елдерде айтарлықтай дамып, орта ғасырларда әртүрлі бағыттарды қамтыды. Осыған орай түрлі мектептер қалыптастырған ғылыми тарихи тұжырымдамалар дүниеге келді. Қазақстан тарихының түркі дәуіріндегі тарихнамасында тарихи таным мен тарихи ой өзіндік белгілерімен ерекшеленді. Оның дамуына қомақты үлес қосқан ғұлама ғалымдар мен тарихшылар өздерінен кейін маңызы зор құнды деректерді мұра етіп қалдырды. Солардың негізінде көптеген тарихнамалық деректер жарияланып, жинақталды. Бұлардың бірқатары «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы аясында «Тарих – адамзат ақыл-ойының қазынасы» (Тарих – адамзат ақыл-ойының қазынасы. Он томдық. 2005-2006) тақырыбында он томдық жинақ түрінде шығарылды. Жинаққа енгізілген еңбектер жекелеген ойшылдар мен тарихшылардың еңбектерін, ғылыми зертханаларын, идеялары мен тұжырымдарын жан-жақты

зерттеуге мүмкіндік тудырады. Сол жинаққа Ахмед Иүгінекидің «Ақиқат сыйы» (Тарих – адамзат ақыл-ойының қазынасы. Он томдық. Т.10. – Астана: «Фолиант», 2006) шығармасы енгізілген. Мақала дайындаудың мақсаты – ойшылдың еңбегінің мазмұнын ашу және басты идеяларын айқындау.

Ахмед Иүгінекидің өмірбаяны және «Ақиқат сыйы» еңбегінің пайда болу объективтілігі

Тарихта Ахмед Иүгінеки, толық есімі – Югнаки Адиб Ахмед ибн Махмуд ортағасырлық ақын, хакім, ойшыл ретінде танылған. Ойшылдың өмір сүрген уақыты және туған жері жөнінде ғылымда әртүрлі пікірлер бар. Зерттеуші-ғалымдар Иүгінекиді (қазақша Жүйнек) XII ғасырдың соңында Түркістан өңірінде туып өскен деп топшылайды. Ахметтің туған жері Түркістанға қарасты Иугнэк деген қыстақ. Қазақтар ол жерді Жүгенек деп атаған. Ахмет жас шағында араб, парсы тілін меңгерген білімді адам болған. XIII ғасырдың орта кезінде дүниеден өтті деп саналады. Осы турасында айта кетерлік жайт, Ахмед Иүгінекидің ғұмыры, өмір сүрген ортасы туралы деректер мардымсыз. Дегенмен колда бар мәліметтерге қарағанда Ахмед жастайынан ілім-білімге құмартып, түркі тілдері мен араб тілін жетік меңгерген. Шариғат қағидаларын жан-жақты зерттеп-танып, терең іліміне сай «Әдиб Ахмед» деген құрметті атқа ие болған. Ақыл-ойы толысып, діни танымы әбден кемелденген шағында Ахмед Иүгінеки қысқаша тақырыптарға бөліп, ислам құндылықтарына негізделген өлең-жырларын өмірге келтіре бастайды. Кейін бұл жәдігерлердің басы біріктіріліп, «һибуат-ул-хакаиқ» («Ақиқат сыйы») деп аталатын өлеңдер жинағына айналған (<https://kk.wikipedia.org/wiki/>).

Ахмет Иүгінекидің «Ақиқат сыйының» түпнұсқасы біздің заманымызға жетпей, біржолата жоғалып кеткен. Ахмед Иүгінеки мұрасының XIV-XV ғасырда жасалған үш түрлі көшірмесі, үш түрлі үзіндісі бар. Оның ішінде ең ескісі – 1444 жылы Самарқанда Арыслан Қожа тархан Әмірдің қалауымен Зәйнүл Әбідін бин Сұлтан Бақыт Журжани Құсайын көшіріп жазған нұсқа. Көне ұйғыр, арагідік арабша хатқа түскен нұсқаның жалпы көлемі – 508 жол. Бұл мұра қазір Стамбұлдағы Айя-София кітапханасы қорында сақтаулы. Екінші нұсқа – Стамбұлда 1480 жылы Шайх заа Абд әр-Раззактың ұйғыр және араб жазуымен көшірген, 506 жолдан тұратын үлгісі. Парсыша, тәжікше түсініктемелері бар бұл нұсқа Стамбұлдағы Айя – София кітапханасында сақтаулы. Қолжазбаны Н. Әсім 1915 жылы, ал Маһмудов 1972 жылы алғаш рет жариялаған. «Ақиқат сыйының» үшінші арабша нұсқасы шамамен XIV ғасырдың соңында 524 жол өлең көлемінде көшірілген. Ол Стамбұлдағы Топ-Қапы сарайында сақтаулы. Сол сияқты «Ұзын көпірдегі Сейіт Әлі» деген адамның кітапханасынан табылып, Анкара кітапханасына табыс етіліп, кейін мүлдем жоғалып кеткен. Анкарадағы Маариф кітапханасынан табылған (көлемі 4 бет), Берлин Ғылым Академиясында сақтаулы тұрған өзге нұсқалардың із-жосықтары Ахмет Иүгінеки еңбектерінің кең көлемде таралғанын дәлелдей түседі. «Ақиқат сыйының» бірнеше нұсқасын тауып, зерттеп, жариялауда – Н. Әсім, Р. Арат (Түркия), В. Радлов (Ресей), Т. Ковальский (Польша), Дени (Франция), Х. Сүйіншәлиев, Ғ. Айдаров, Ә. Құрышжанов, М. Томанов, Б. Сағындықов (Қазақстан), Н. Маллаев, С. Мутталибов (Өзбекстан) т.б. шығыстанушы ғалымдар үлес қосқан. Ахмед Иүгінеки «Ақиқат сыйының» XIV ғасырдағы түпнұсқасының фотокөшірмесі, транскрипциясы қазақ тіліне қара сөзбен жолма-жол және өлеңмен аударылып, 1985 жылы жарық көрді (<http://bilim-all.kz/figure>). Еңбек «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы аясында жарияланған «Тарих – адамзат ақыл-ойының қазынасы» атты он томдық жинақтың оныншы томынан орын алған.

Еңбектің мазмұны және негізгі идеялары

Ахмед Иүгінеки туындысының басты идеялары: оқу, білім, еңбек, тіл, адамның игі мінездері, достық, дүниенің өзгермелілігі. Автордың пікірінше, келер ұрпақ үшін шығармасын арнайы дайындаған. Осы турасында ол былай деп жазған:

«... Кейін келген жас буындар, ұрпақтар
Осыны оқып таң-тамаша болсын деп.
Махаббаты бар көңілді марқайып,
Жаздым кітап сөз асылын теріп ап,
Оқығандар бір пайдасын алсын деп...»
(Тарих – адамзат ақыл-ойының қазынасы, 2006: 390).

Шығармасында Ахмед білімнің пайдасы мен надандықтың зияны туралы ойларын ашып көрсетіп, оған біршама тоқталған. Атам қазақ «білім – таусылмас қазына» деп бекер айтпаса керек. Ахмед білімге, білім алуға асығу қажеттілігі туралы ой қозғайды. Осы тұста халық қаһарманы Бауыржан Момышұлының «өлімнен басқасының бәріне асығу керек» деген пікірі ойға оралады. Білімді адамның өмірі бейнетсіз, бақытты болатынын былай жеткізген:

«Айтайын білім жайын, құнты бар бол,
Ей, досым, білімдіге ынтызар бол.
Ашылар білімменен бақыт жолы,
Білім ал жолға түсіп бақыт жолы»
(Тарих – адамзат ақыл-ойының қазынасы, 2006: 390).

Ғұлама білім бақытқа апаратын жол десе, өзінен жеті ғасыр кейін өмір сүрген дана Абай

«... Дүние де өзі, мал өзі,
Ғылымға көңіл бөлсеңіз.
Білгендердің сөзіне
Махаббатпен ерсеңіз»
(Өлеңдер, 1966:13),

деп білімнің таусылмас байлық екенін қадап айтқан. Көріп отырғанымыздай, екі дананың ойлары бір жерден шығып отыр. Екеуі де білімнің адамның уайым-қайғысыз, бай-қуатты ғұмыр кешуінің көзі, түпсіз қазына екендігін насихаттаған. Ахмедтің осы асыл сөздерін кеңестік кезеңде В.И. Лениннің «Оқы, оқы және оқы» деген ұраны тәрізді білім ошақтарының маңдайшаларына жазып қойса да артық болмас еді. Адамзаттың дамуы осы білім, ғылым жолымен жүріп жатқандығы хақ. Заманауи жастар ғаламторға еліктеп, алтын уақыттарын соның тиімсіз тұстарын ақтарумен өткізгенше көбірек кітап оқып, дүниетанымдарын кеңейтсе Елбасының сөзімен айтқанда таусылмас капитал жинаған болар еді. «Білекті мыңды жағады, білімді мыңды жығады» деген нақыл сөз де Ахмедке тән тәрізді. Себебі ол былай деп жазған:

«Білімді білімсіздің мыңын жеңер,
Ол біліп білім ізін, теңін теңер,
Көр байқап, оқы, сына: білім – пайда,
Білмесең – басқа не бар, сенің нең ер?»
(Тарих – адамзат ақыл-ойының қазынасы, 2006: 391).

Ахмед шығармасының құнды тұсының бірі – білім алу идеясы. Ол осы мәселеге қайта-қайта оралып, білім алудың барлық істен артық екендігін алдыға тартқан. Мұндай ой Абай өлеңдерінен кеңінен орын алған. Оған ақынның мына өлең жолдары дәлел бола алады.

Пайда ойлама, ар ойла,
Талап қыл артық білуге.
Артық ғылым кітапта
Ерінбей оқып көруге.
(Өлеңдер, 1966:22).

Ахмед білім алудың қажеттілігімен қатар қараңғы болып қалудың зардабы туралы жазып, оның ауыр болатындығын былай жырлаған:

«Білмеген талай жұмыс істей жүріп,
Амал жоқ түбінде опық жейді.
Білікті біліп айтар сөзін ұтар
Ол емес бос сөзінді бедел тұтар»
(Тарих – адамзат ақыл-ойының қазынасы, 2006: 391).

Ал Абай болса өз басынан өткерген жағдайды айтып, өзгелерге тәлім болсын деген ойын былайша жеткізген:

«Жасымда ғылым бар деп есермедім,
Пайдасын көре тұра тексермедім.
Ер жеткен соң түспеді уысыма,
Қолымды мезгілінен кеш сермедім.
Бұл махрұм қалғаныма кім жазалы,
Қолымды дөп сермесем өстер ме едім»
(Өлеңдер, 1966:10).

Білімді, білікті мамандары бар ел тұрғындарының ұзақ жасап, бай, қуатты өмір кешіп жатқанына әлем куә. Тәуелсіз Қазақстан да білім беру деңгейінің экономикалық және ғылыми техникалық прогрестің ең негізгі көрсеткіші екенін жақсы түсінеді. Білім беруде артта қалушылық мемлекеттің бәсекелестік қабілеті мен ұлттың болашағына ықпалын тигізері сөзсіз. Сондықтан да білім беру және оны заманауи талаптарына сәйкес жүргізу қазіргі кезеңдегі көкейкесті мәселелердің бірінен саналады. Осы бағытта атқарылып жатқан шаралар аз емес.

«Басқа пәле – тілден» мақал қашанда өзекті болып келгені мәлім. Алайда оның бастауы Ахмед Иүгінекиге тиісті десек артық айтпаған болар едік. Еңбегінде ойшыл тіл және соған байланысты әдеп туралы айтып өткен.

«Ақылды ма көп сөйлеген күбіне,
Талай бастың тіл жетті ғой түбіне.
Оқ жарасы жазылады, бірақ та

Тіл жарасы жазылмайды: түбі не?»

(Тарих – адамзат ақыл-ойының қазынасы, 2006: 392).

Тіл мәселесін қозғай отырып ойшыл жастарға ғибрат айтқан. Тіл өзімдікі деп сөйлей бермей керектіні айтып, керексізден бас тартуға кеңес берген. Өтірік сөзге бармай ақиқатты айтуды таза киім киюмен теңеген.

Ойшыл дүниені үнемі өзгеріп тұратын құбылыс ретінде қарастырған. Мұның өзі Ахмедтің дүниенің үдеріс ретінде танығандығын көрсетеді. Өзінің алдында өмір сүрген ғұламалар тәрізді дамуды үдеріс, үнемі дамуды прогресс деп санаған.

«Бұ дүние – бір керуен сарай-ды,
Кететіндер түсіп, содан тарайды;
Алғы тізбек көшіп ұзап кеткенде,
Келіп түскен соңы соған қарайды»,
(Тарих – адамзат ақыл-ойының қазынасы,
2006: 393-394) –

деген пікірін ары қарай

«Құр күйбені бұ жалғанның ез етер,
Шадыман шақ ескен желдей тез өтер,
Жас қартайып, жаңа ескіріп, күш қайтып,
Қуатты бел бүгілетін кез жетер»,
(Тарих – адамзат ақыл-ойының қазынасы, 2006: 394) –

деп, адам өмірге келуден соң кету бар екендігін еске салған. Сондықтан да оны адами тұрғыда өткізу қажет деп санаған. Адамша өмір сүру Ахмедше ол – еңбек ету, бір күндікті емес, ғұмырды мәнді етіп өткізу турасында ой толғаған. Оған мына тұжырымдары – дәлел.

«Мал көздеме, ойлама аздың тақ-тұғын,
Бүтін киім, ойла тамақ тоқтығын.
... Дүниеде ішіп-жеген, бір киген
«Егінжай» деп дүниені еңбек ет –
депті Расул бұл да – ақыл ғой бір түйген»
(Тарих – адамзат ақыл-ойының қазынасы, 2006: 394)

Ахмедтің адам бойындағы қасиеттер туралы ойлары

Ахмед дүниеге қызығушылық, жомарттықпен сарандық, игі мінез бен жарамсыз қылық туралы да өз ойын білдірген. Адамның даңқын асырып, құрметке бөлейтін әрекеті оның жомарттығы деп білген. Қазақ халқы қолы ашық, жетім-жесірлерге демеуші болып жүретіндерді «Атымтай Жомарт» деп атаған. Мұндай адамдар біздің де қоғамда бар, алайда көп емес. Дегенмен дер кезінде кедей-кепшікке, кем-

кетікке көмекке келетін жандарды бұқаралық ақпарат құралдары арқылы танып, біліп жатамыз. Кеңестік кезеңдегі «адам адамға дос, бауыр» деген тәлімді сөздерді жиі айтқанымыз жөн. Қайырымдылығымен қатар қатыгездігі қатар заманда жомарт адамдардың қол созуы – игі әрекет. Ойшыл жомарт адамдарға пәле-жала жоламайды, кемшіліктері көрінбей қалады, сондықтан да сондай болуға асығу керек деген ойын былай жеткізген:

«Әр тілде бәрі мақтан асырады,
Айыбын жомарт жанның жасырады.
Бол жомарт – жуымайды пәлендей сөз,
Ол өзі жаман сөзді қашырады»
(Тарих – адамзат ақыл-ойының қазынасы, 2006: 395).

Жомарттықпен қатар жүретін сарандық ешқашан жақсы абырой, атақ әкелмейтіндігін, оның жинаған байлығының берекесіздікке ұшырайтындығын ескерткен ойшылдың ойлары өз мәнін жомақ емес.

«Жинайды бақыл байлық талмай шіркін,
Қалып-ақ жаман атқа дүркін-дүркін.
Арам мал жұрт қолында таратылып,
Жөнелер өкінішпен сүйтіп бір күн»
(Тарих – адамзат ақыл-ойының қазынасы, 2006: 39)

Ахмедтің ойын қазіргі бай-бағландар көкейлеріне түйіп жүрсе, барымен қажет жағдайларда бөлісіп жатса, нарықтық қоғамдағы әлеуметтік теңсіздіктің алшақтығы білінбегендей болар еді.

Осындай қасиеттермен қатар еңбегінде ойшыл кішіпейілділік, тәкаппарлық туралы жазған. Кішіпейілділікті пайғамбардың «Алла кішіпейілдінің абыройын асырады, тәкаппардың құтын қашырады» деген сөзімен сабақтай отырып, ұрпағына арнап:

«Тағы бір керекті сөз – айтам дастан,
Ұғып ал құлақ салып мендей дастан.
Болып ал кішіпейіл өзгерместей,
Аластап тәкаппарлық ойды бастан»
(Тарих – адамзат ақыл-ойының қазынасы, 2006: 39), –

деп жазған. Сонымен қатар ойшылдың дүние-қорлық, ашкөздік, мейірбандық, жамандық, ашу, ақыл, сабырлық, достық туралы өз ойын анық білдірген. Оларды заманауи жастарды тәрбиелеуде құрал етіп пайдалану міндетіміз. Бұл қасиеттерге жастарды отбасынан бастап көкейлеріне құяр, осыған ұқсас кітаптарды көбірек оқытар болсақ, қоғамдағы келеңсіз жайт-

тар азаяр еді. Ойшыл жақсылық пен жамандықты айта келіп, еңбегін аяқтаған. Олардың аражігін айырып, санамызға тоқуды өзімізге қалдырған. «Соған орай жаздым кітап, ақыма:

Қаласаң – ал, қаламасаң – оқыма!
Әдиб сөзін кім түсініп, қаласа,
Ел ішінде сыйлы болар сол аса!»
(Тарих – адамзат ақыл-ойының қазынасы, 2006: 401), –

дегені соның айғағы.

Қорытынды

Осылайша Ахмед Иүгінекидің тарихи көзқарастарын қарастырдық. Тарихи ойларының адамгершілік қасиеттерге негізделетіндігіне көз жеткіздік. Ойшылдың ойлары ұрпақ тәрбиесіне аса қажет. Мектеп жасындағы оқушылардан бастап жоғары оқу орнында білім алатын жастарға арнайы тәрбиелік құрал дайындап, соның ішіне Ахмедтің осы еңбегінен үзінділер енгізудің ел, оның ертеңі үшін маңызы зор.

Әдебиеттер

- Абай (1996). Өлеңдер. Алматы.
Алтаев Ж. (2016). Ортағасырлардағы қазақ философиясы. Алматы: «Қазақ университеті». 579 б.
Бертельс Е.Э. (1945). Хитаб аль-Хакаик Ахмада Югнаки//Труды Среднеазиатского гос. университета. Новая серия. Вып. 3. Гуманитарные науки, кн. 1. С. 53-647
Қазақ халқының философиялық мұрасы. (2005). Жиырма томдық. 3-т. Ортағасырдағы түркі ойшылдары. Астана: Аударма. 5-т.
Иүгінеки А. (2006). Ақиқат сыйы// Тарих – адамзат ақыл-ойының қазынасы. Он томдық. Т.10. Астана: «Фолиант».
Мұхатова О. (2009). Тарихнама ғылымы: теориялық-методологиялық мәселелері және зерттеу үлгілері. Алматы: «Қазақ университеті».
Мұхатова О. (2016). Қазақстан тарихының тарихнамасы. Алматы: «Қазақ университеті».
Тарих – адамзат ақыл-ойының қазынасы. (2005-2006). Он томдық. 1-10 т. Астана: «Фолиант».
Ахмет Иегунеки / <https://kk.wikipedia.org/wiki/> [Қаралған күні: 5.09.2017]
Ахмет Иегунеки / (<http://bilim-all.kz/figure>) [Қаралған күні: 5.09.2017]

References

- Abay (1996). Olender. [Poems]. Almaty.
Altaev Zh. (2016). Ortagasyrlardagy qazaq phylosophiasy. [The Kazakh philosophy of medieval times]. Almaty: «Qazaq universiteti».
Bertels E.E. (1945). Hitab al-Hakayk Ahmeda Yganaki//Trudy Sredneasiatskogo gos. Universiteta. [Works of the Central Asian State University]. Novaya seriya. Vyp. 3. Gymanitarnye nayki. Kn 1. – P. 53-647.
Qazaq halqynyn philosophyalyk mirasy. (2005). Zhuyrma tomdyk. 3-t. Ortagasyrlardagy tyrki oyshyldary. [Medieval Turkic thinkers]. 5-t. Astana: Aydarma, 2005.
Iugineki A. (2006). Aqiqat syiy, Tarih – adamzat aqyl-oyynyn qazynasy [Gift of truth]. On tomdyq. T.10. Astana: «Foliant».
Muxatova O. (2009). Tarihnama gylymy: teoriyalyq-metodologiyalyq maseleleri jane zertteu ulgileri. [Historiography: theoretical-methodological problems and samples of research]. Almaty: «Qazaq universiteti», 2009.
Muxatova O. (2016). Qazaqstan tarihnynyn tarihnamasy [Historiography of the history of Kazakhstan]. Almaty: «Qazaq universiteti».
Tarix – adamzat aqyl-oyynyn qazynasy. (2005 – 2006). [History is the treasure of human intelligence]. On tomdyq. 1-10 t. Astana: «Foliant».
Akhmet Iugineki. <https://kk.wikipedia.org/wiki/>
Akhmet Iugineki. <http://bilim-all.kz/figure>

Slavchev V.¹, Baigunakov D.², Sabdenova G.³

¹Doctor of Historical Sciences, Senior Researcher, Regional Museum of Varna,
Bulgaria, Varna, e-mail: vladosl@yahoo.com

²Doctor of Historical Sciences, Professor of al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

³Candidate of historical sciences, associate professor of al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: dosbol_bs@mail.ru

**THE ENEOLITHIC OF KAZAKHSTAN:
THE HISTORY OF STUDY AND THE MAIN PROBLEMS**

The article deals with the problems of the Eneolithic of Kazakhstan. The history of the study is systematized. The main problems are considered. Eneolithic monuments are well researched in the northern regions of Kazakhstan. The Botay culture is especially prominent, which was named after the village name. It was singled out by archaeologist V.F. Zaiibert. About 20 settlements along the steppe rivers are opened. The reference monument is the Botay settlement. Archaeologists have calculated that more than 250 houses were built here by ancient people. The area of semi-dwelling houses was 20-70 square meters. As a result of many years of excavation, numerous tools of labor were discovered. A large number of bone remains were found in the Botay settlement. In addition to the bones of wild animals, everywhere there are a lot of bones belonging to the horse. This proves the signs of domestication.

The study of several local groups (Tersek group, Shidertin group) of monuments by other scientists (V. Logvin, V. Mertz) allowed to expand the geography of the Botay Eneolithic culture, to give its versatile description, to clarify the main problems of the Eneolithic of Kazakhstan.

Many regions of Kazakhstan, especially the Central, Eastern, Southern parts have not yet comprehensively understood. According to some findings, only some areas known to have a few Eneolithic monuments. In the future, researchers should work in this area to find out the historical and cultural processes in the Eneolithic.

Key words: Neolithic, Eneolithic, culture, horse, wheel, dwelling, bone, copper.

Славчев В.¹, Байгунаков Д.², Сабденова Г.³

¹Тарих ғылымдарының докторы, Варна регионалды музейінің аға ғылыми қызметкері,
Болгария, Варна қ., e-mail: vladosl@yahoo.com

²Тарих ғылымдарының докторы, әл-Фараби атындағы
Қазақ ұлттық университетінің профессоры, Қазақстан, Алматы қ.

³Тарих ғылымдарының кандидаты, әл-Фараби атындағы
Қазақ ұлттық университетінің профессоры, Қазақстан, Алматы, e-mail: dosbol_bs@mail.ru

Қазақстан энеолиті: зерттелу тарихы мен негізгі мәселелері

Мақалада Қазақстан энеолитінің мәселелері қарастырылады. Зерттелу тарихы біршама жүйеленген. Негізгі мәселелері сарапталған. Қазақстанның солтүстік аудандарында энеолиттік ескерткіштер жақсы зерттелінген. Әсіресе жергілікті ауылдың атауымен аталған Ботай мәдениеті ерекше көзге түседі. Оны бөліп көрсеткен археолог В.Ф. Зайберт. Далалық өзендер аңғарынан 20 шақты қоныстары анықталған. Археологтардың есептеуінше, мұнда байырғы адамдар 250-ден астам баспаналар тұрғызған. Жартылай жертөле түріндегі баспаналардың аумағы 20-70 шаршы м аралағында. Көпжылдық қазба жұмыстарының нәтижесінде көптеген еңбек құралдары табылған. Ботай қонысынан орасан зор көлемдегі сүйек қалдықтары аршып алынған. Жабай тұз тағыларының сүйектерінен басқа, жылқыға тиісілі сүйек қалдықтары өте көп. Мұның өзі жылқының қолға үйретілгендігінің белгілерін нақты көрсетеді.

Басқа ғалымдар (В. Логвин, В. Мерц) тарапынан бірнеше жергілікті топтардың (терсек тобы, шідерті тобы) зерттелуі ботай энеолиттік мәдениетінің географиясын кеңейтуге, оның

мазмұнына жан-жақты сипаттама беруге, Қазақстан энеолитінің негізгі мәселелерін қарастыруға мол мүмкіндіктер ашты.

Қазақстанның көптеген аудандары, әсіресе орталық, шығыс, оңтүстік өңірлер әлі де болса кешенді түрде зерттеліне қойған жоқ. Кейбір аудандарда жекелеген олжалар негізіндегі бірен-саран ескерткіштер ғана кездеседі. Келешекте зерттеушілер осы бағытта жұмыс істеп, энеолит дәуіріндегі тарихи-мәдени үрдістерді анықтаулары тиіс.

Түйін сөздер: неолит, энеолит, мәдениет, жылқы, доңғалақ, баспана, сүйек, мыс.

Славчев В.¹, Байгунаков Д.², Сабденова Г.³

¹Доктор исторических наук, старший научный сотрудник Регионального музея Варны, Болгария, г. Варна, e-mail: vladosl@yahoo.com

²Доктор исторических наук, профессор Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

³Кандидат исторических наук, доцент Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: dosbol_bs@mail.ru

Энеолит Казахстана: история изучения и основные проблемы

В статье рассматривается проблемы энеолита Казахстана, систематизируется история изучения, рассмотрены основные проблемы. Энеолитические памятники хорошо исследованы в северных районах Казахстана. Особенно выделяется культура Ботай, которая была названа по названию села. Выделил ее археолог В.Зайберт. Открыто около 20 поселений вдоль степных рек. Эталонным памятником является поселение Ботай. Археологи посчитали, что здесь древними людьми было построено более 250 жилищ. Площадь полуподземных жилищ составляла 20-70 квадратных метров. В результате многолетних раскопок были обнаружены многочисленные орудия труда. На поселении Ботай обнаружено огромное количество костных остатков. Помимо костей диких животных, повсюду встречается масса костей, принадлежащих лошади. Это доказывает признаки одомашнивания.

Изучение нескольких локальных групп (терсекская группа, шидертинская группа) памятников другими учеными (В.Логвин, В.Мерц) позволило расширить географию ботайской энеолитической культуры, дать ее разностороннюю характеристику, выявить основные проблемы энеолита Казахстана.

Многие районы Казахстана, особенно центральные, восточные, южные регионы, пока комплексно не изучены. В некоторых районах известны лишь единичные памятники энеолита по отдельным находкам. В дальнейшем исследователи должны работать в этом направлении, чтобы выявить историко-культурные процессы в энеолите.

Ключевые слова: неолит, энеолит, культура, лошадь, колесо, жилище, кость, медь.

Introduction

On the territory of Kazakhstan, the Eneolithic Age roughly covers the period of the IV-II millennium BC., although in some territories of the Earth it was longer, and in some territories it wasn't. In Kazakhstan, many scholars unite the Eneolithic and Bronze Age and refer them to the paleometal age. It is considered that during the Eneolithic times copper tools were distributed, but stone tools still prevailed. The appearance of copper tools contributed to the development of human consciousness, opened a wide path for socio-economic development. The introduction of copper tools into life of people led to the emergence of new objects of material culture. This made it possible to improve the instruments of labor, the stone came to oblivion, and the level of agriculture grew strongly, like industry, and military affairs. The copper weapon was rather soft, but it could be repaired if it was deformed.

As the archaeological finds say, it was in the era of the Eneolithic that mankind produced the first wheel. At first it was believed that this discovery was made by the peoples of Mesopotamia, and then they said that the wheel might have appeared on the territory of Eastern Europe. In our opinion, the wheel can also appear on the territory of modern Kazakhstan, where the domestication of the horse took place. Known remains of the wheels in the Bronze Age. Nevertheless, the domestication of the horse contributed to the development of the transport system, agriculture, military affairs, cattle breeding has moved to a completely new level.

From the History of the Kazakhstan's Eneolithic Study

Monuments of the eneolithic age have a special role in the history and territory of the contemporary Kazakhstan, which started to be studied at the end

of the 19th century. Most of them were discovered in the 20th century. However, studying eneolithic monuments in Kazakhstan has not been done systematically. The total number of such kind of monuments is still not clear (Baigunakov, 2013: 94-96).

The history of eneolithic monuments study comprises a special thematic group in the domestic historiography. Because of the fact that most of localities of this age were not identified, they were referred to the neolithic age. However, some of materials were proven as monuments of the eneolithic age by specialists. For the first time eneolithic objects were collected and systematized in «Archeological Map of Kazakhstan» in 1960. Since then, some more monuments were discovered and new facts were collected. For instance, the supervisor of South Kazakhstan archeological expedition A.Kh. Margulan could systematize several neolithic monuments in Saryarka area. On the basis of the research work completed by A.G. Medoev, M.N. Klapchuk and others in the 50-60th of the 20th century, he systematized neolithic localities and burial places found in such historical-cultural areas like Northern-Eastern Kazakhstan, Bayanaul and Karkarali steppes, northern area of the Balkash lake, sand area of Betpakdala, area of Sarysu river, vicinity of Karagandy city, vicinity of Zhezkazgan city. According to the scientists' opinion, some of the neolithic objects of the above mentioned area refer to the eneolithic age. A.Kh. Margulan expresses his confidence that such localities as Akzhal-2, Boribas, Gigant, Aksu-Ayuly, Karagandy-15, Zhezkazgan-13, locality №9 and some localities in the vicinity of Zhezkazgan refer to the Eneolithic Age (Margulan, 1998: 14-48). Most of these monuments consist of several cultural layers. The scientist agrees that monuments of the Eneolithic age were mixed with others in the territory of the Central Kazakhstan. Perhaps, that is why A.G. Medoyev named monuments referring to both the neolithic and eneolithic ages as 'microlith'. He states that the Shyngystau mountain ranges, the northern part of the Balkash lake were areas comprising microlithic culture at the end of the Stone Age (Medoyev, 1962: 86-88). This demonstrates that eneolithic monuments have been ignored by specialists and have not been studied thoroughly.

Although, eneolithic cultures of some areas were mentioned in the works of scientists alongside with the materials of the earlier historical ages. For instance, a scientist from Karagandy A.Y. Chindin studied mesolithic and eneolithic monuments of the Central Kazakhstan. This scientist made a scientific research of such localities as Domalaktas, Akimbek, Dohgal, Narbas, Kreshenovka, Grenada, Karagan-

dy-15, Zelenaya balka several times, demonstrated age measures of a number of monuments, a technical-morphological description of a stone industry, a functional definition of tools, the role of industrial movements, and identified eneolithic complexes among monuments (Chindin, 1992: 8-18). In the result, A.Y. Chindin systematized a historical development of eneolithic age in Saryarka area.

Between 1970-2000, V.N. Logvin from Kostanay, who did archeological research work in the northern part of Kazakhstan, was the first to investigate neolithic and eneolithic monuments found along the Tobyl River and add them into a scientific circulation. Primarily, he did a scientific analysis of Bestamak, Alkau-2, Duzbay-2-3, Svetlyi Dzharkul', Amangeldi, Solenoe Ozero-1, Evgen'evka-2, Livanovka, Kishi Aksuat, Tersek-Karagai, Kara-Myrza-9, Kol and other localities referring to the eneolithic age. Later on, he enlarged the area of his a scientific field, consequently, he could find more new monuments and joined all developing peculiarities and scientific rules of neolithic and eneolithic monuments (Logvin, 2002: 8-38). Materials collected as a result of many-year work allowed demonstrating the differences of Tersek culture from others (Kalieva, Logvin, 1997: 88-128). Several monuments of Torgai area like Kozhai-1 and others were studied by S.S. Kalieva and the results of this work was reflected in her monograph (Kalieva, 1998: 89-138).

From the mid of 1980's an archeological expedition led by V.F. Zaibert has been investigating Botai locality. The materials gained during this studies allowed him making some scientific statements about Botai culture. Nowadays, a number of localities of Botai culture like Krasnyi Yar, Vasil'kovka-4, Roshinskoe, Balandino, Sergeevka, Goluboi Zaliv, Kenotkel-8, Selety-1 and others were investigated and their roles in the world historiography were identified. The research work done in this locality during a quarter century was reflected in V.F. Zaibert's monograph named «Botai culture» (Zaibert, 2009: 238-288). The author could disclose a special role of Botai culture located in Oral-Kazakhstan valley. Recently, much attention has been paid to revival of dwellings of ancient Botai inhabitants and restoration of their cultural-economical and social relations.

The uniqueness of some eneolithic cultures is widely discussed in the domestic historiography. For instance, V. Logvin, who included Tersek culture of Torgai region into a scientific circulation, considers it as a separate culture. It is of great importance to note that between 1946-1951 A.A. For-

mozov was the first to state that it is necessary to differentiate Tersek and Karagai cultures after gaining a large fund of monument materials in this area. Later on, between 1970-1990 a group of scientists like V. Logvin and S. Kalieva completed excavation work in this area and identified the above mentioned culture. Alongside this, several buried treasures like Aksu were discovered.

V.F. Zaibert considers Tersek culture as a part of Botai culture. V. Logvin and S. Kalieva oppose him, while some other scientists suggest to join and call them 'Botai-Tersek' archeological culture, which seems very reasonable for us.

Several eneolithic monuments studied by a joint Kazakhstan-Russian archeological led by A.P. Derevianko between 1992-2002 in the territory of Kazakhstan were given to the world later on by G.T. Isakov. He studied mesolithic-eneolithic objects found in the northern part of Mugalzhar and Aral sea and included Aral-4 monument into the age considered (Isakov, 2005: 9-22). In his own turn, G.T. Isakov discussed the issues like the stone tools evolution, the history of early and middle Holocene monuments investigating.

The history of studying eneolithic monuments was discussed in S.V. Zakharov's scientific work «Studying eneolithic of Northern and Southern Kazakhstan». According to Zakharov's words, in contemporary Kazakhstan's territory 6 localities referring to the copper-stone age were discovered along Esil river, 32 monuments in Torgai cave were found, almost 50 eneolithic monuments were investigated in Southern Oral region (Zakharov, 2009: 10-26). After analysing information gained from the localities discovered, the history of studying was discussed in detail. Which is why, we tried not to repeat these authors and gave a short survey of history of eneolithic monuments. We hope that interested reader would find coherent information in the work named above.

One of the eneolithic monuments is Shidirti near Ekibastuz town, which was studied by V. Mertz. It consists of several cultural layers starting from mesolithic age till Bronze Age.

However, the domestic historiography still has a number of issues in, which demands deep consideration. There is no information on the eneolithic age of cultural-historical areas like Zhetisu and South-Kazakhstan as well. It is of great importance to study such kinds of eneolithic monuments in future. Alongside this, eneolithic monuments in large cultural-historical areas like Saryarka and East-Kazakhstan are to be systematized (Baigunakov, 2013: 95-96).

The problem of identifying localities of the eneolithic age in the domestic historiography is considered one of the most important ones, as only some of them were investigated. An Archeologist A.M. Orazbayev encountered a monument demonstrating burial traditions of eneolithic age in Eastern Kazakhstan. According to this scientist, a mound №2 of Chernovaya locality refers to the eneolithic age, judged by its burial structure and tradition like coating a corpse with a red ochre and others. It resembles monuments found in mounds near Batenei, Tesy villages in Southern Siberia and a tomb near Kurta village in Mountainous Altai region referring to Afanas'ev culture (Orazbayev, Omarov, 1998: 9-70). Since then lots of eneolithic localities were discovered. Although they have not entered a scientific circulation.

Finally, approximately, 200 eneolithic localities were studied in the territory of contemporary Kazakhstan. The number of eneolithic objects were sometimes added to the number of neolithic monuments in some research work. For instance, the authors of the 1st volume of «Kazakhstan history» say that the total number of neolithic and eneolithic monuments are 600. Frankly saying, according to our data the total number of neolithic monuments found in Kazakhstan is more than 800 (Baigunakov, 2003: 12-24). However, because of the fact that tools made from copper are very rare, it is very possible that most of eneolithic monuments are accepted as neolithic ones. Alongside this, the chronological borderline between these two ages is not still clear. The evolution of stone tools found near monuments is not shown clearly by scientists as well (Baigunakov, 2013: 94-96).

The Main Problems of the Eneolithic of Kazakhstan

As can be seen from the above, era of the Eneolithic Kazakhstan is one of the most complex and dynamic historical and cultural periods in Russian history. Long-term archaeological research allows us to trace the quantitative and qualitative transformation of relationship between nature and man in the northern regions, which show significant changes in economic and socio-ideological spheres. Against the background of the incipient Steppe civilization, changes occurred that affected not only the socio-economic spheres of the above-mentioned region, but also cultural and genetic processes throughout Central Asia. Archaeological objects of the northern regions of Kazakhstan reflect the process of historical development both in terms of general patterns

and a concrete historical situation. The development of Botaya culture is not only a general picture, but also the specificity of the Eneolithic era of Kazakhstan, which was closely related to previous periods. Specific features of the nature of Northern Kazakhstan primarily predetermined the process of domestication. Probably, in the Neolithic period that began in Northern Kazakhstan several thousand years ago, there is a differentiation of the forms of economic activity depending on natural and climatic features of places of residence.

In the Eneolithic of Kazakhstan, a separate serious problem is mutual relations and mutual influence of cultures and adjacent territories, since it is almost impossible to make a clear boundary neither in geographical nor in cultural-historical terms in different epochs. After all, many archaeological cultures cover several regions. For example, a certain culture can cover both North Kazakhstan and Central Kazakhstan.

The southern direction is also problematic in the definition of cultural and historical borders, since the materials of Karatau and Moyinkum, especially Zhetysu, have not been studied at all. The Eneolithic of Northern Kazakhstan probably has some similarities with the materials of East Kazakhstan. In the context of growing interest in the issues of regional history, the study of the processes of cultural genesis in the region in antiquity is very relevant. In these regions (Moiynkum, Tarbagatai, Zhetysu, Betpakdala, Priirtyshye, Ustyurt, etc.), complex archaeological work should be carried out. The aim of this work should be: the development of a scheme of culturogenesis in the Eneolithic. The research tasks should be: generalization of the history of archaeological studies of the monuments of the Eneolithic of Kazakhstan; analysis and synthesis of all available sources in the Eneolithic of Kazakhstan; the discovery of new monuments; the definition of the basis of the characteristics of material culture in the Eneolithic era and others.

Conditionally, the Eneolithic stage in the history of Kazakhstan ends at the turn of the III and II millennium BC. (Zakharov, 2010: 38-78). Later on this territory archaeological cultures of the Early Bronze Age spread, some of them begin to exist already at the end of Eneolithic, some later. Nevertheless, the autochthonous line of development of cultures in Kazakhstan, which existed since the Neolithic period (Atbasar culture and others) is not interrupted. All available data to date indicate that the local Eneolithic population participated in the formation of the Bronze Age culture. While it is clear to trace the further destiny of the Eneolithic population, it is rather difficult

in the absence of reliable facts. Between the finale of the Eneolithic and the Early Bronze Age, there are irrelevant lacunae, we think that these gaps fill with time. Numerous tools, ceramics, remnants of wheels, osteological materials of horses in the Bronze Age, undoubtedly take their roots from the era of Eneolithic. We would like to note that the generalization and systematization of the material, the development of versions of cultural and genetic transformations and the chronology of the eneolithic formations of Kazakhstan, the reconstruction of economic and individual aspects of socio-ideological structures, the determination of the historical place of eneolithic cultures in the system of monuments and cultures of the Central Asian region should concern all researchers. They first have to enter in the scientific revolution of new, original monuments; create a database; to study stone and bone tools; to clarify their typology and classification; to analyze complex of findings by methods of mathematical statistics. The tasks of the work should include a description of the specific features of the house-building skills and traditions of the eneolithic population of the districts; classification of inventory and products made of wood, analysis of ceramics by typological and technical-morphological methods. Then we would have received a more complete characterization of the Eneolithic of Kazakhstan, as today's degree of study does not satisfy many specialists.

To date, several hundred monuments of the Eneolithic Age have been investigated in Kazakhstan. Monuments are represented as single-layered sites, or eneolithic layers on multilayer sites – (Shiderty, etc.), and lifting charges (Mertz, 2005: 265-271).

Conclusion

The Eneolithic of Kazakhstan is represented by several cultures. The system of some cultures, genetically related to each other (Botai and Tersek) and coexisting at a time, reflects the processes of cultural genesis of the region. All Eneolithic cultures arose on the basis of the late Neolithic (Atbasar culture, etc.) of Kazakhstan. Microindustrial complexes, plate technology and tooling are greatly expanded, modernized and enriched by the introduction of new types of retouching, the emergence of bilateral machining and grinding tools. Neolithic traditions are preserved in the early and middle stages. At the end of the Eneolithic, the role of stone implements and plate-like technique is slightly weakened, although it persists until the late Bronze Age. Probably, a certain role in this was played by the emergence of the processing of native

copper and the actual metallurgy of copper. Ceramic complexes of the Eneolithic show development in the manufacture of dishes and its ornamentation within the framework of a single technological and historical and cultural tradition.

In our opinion, the state of study in Eneolithic Kazakhstan remains unsatisfactory, as many regions remain intact. For example: Moiynkum, Zhetysay, Tarbagatai, South Kazakhstan, East Kazakhstan, Irtysh regions.

References

- Baigunakov D. (2003). Kazakhstan tas gasury dauiri: zerttely tarixi men negizgi ma'seleleri [Stone century of Kazakhstan: history of studying and main problems]: avtoreferat. ... kand.ist.nauk: 07.00.06. Almaty.
- Baigunakov D. (2013). From the History of the Kazakhstan's Eneolithic study// 2nd International scientific conference «European Applied Sciences: modern approaches in scientific researches». 18-19th February 2013. –Vol.1. Stuttgart, Germany
- Chindin A.Y. (1992). Kamennye industrii plemen Tzentral'nogo Kazakhstana epokhi mezolita-eneolita (na osnove tipologii, trasologii, eksperimenta) [The stone industries of the Central Kazakhstan tribes of the Mesolithic-Eneolithic epoch (based on typology, tracology, experiment)]: avtoreferat. ... kand.ist.nauk: 07.00.06. Saint-Petersburg.
- Iskakov G.T. (2005). Kamennaya industriya Mugodzhar i Severnogo Priarali'ya v mezolite-eneolite [The stone industry of Mugodzhar and the Northern Aral Sea in the Mesolithic-Eneolithic]: avtoref. ... kand.ist.nauk: 07.00.06 Almaty.
- Kalieva S.S., Logvin V.N. (1997). Skotovody Turgaya v tret'em tysacheletii do nashei ery [Cattlemen Turgai in the third millennium BC]. Kustanai: Kustanaiskii pechatnui dvor.
- Kalieva S.S. (1998). Poselenie Kozhai 1 [Settlement Kozhai 1]. Almaty.
- Logvin V.N. (2002). Turgaiskii progib v epokhu mezolita-eneolita [Turgai trough in the Mesolithic-Eneolithic]: avtoref. ... d-ra ist.nauk: 07.00.06. Novosibirsk.
- Margulan A.Kh. (1998). Begazy-dandybaevskaia kul'tura Tzentral'nogo Kazakhstana. Sochinenia: v 14 t.-T.1. [Begazy-dandybai culture of Central Kazakhstan // Works. In 14 volumes. -T.1]. Almaty: Atamura.
- Medoyev A.G. (1962). Novye materialy po kamennomu veku Severnogo Pribalkhash'ia i khrebtu Chingiz. [New materials on the Stone Age of the Northern Pribalkhash and Chingiz Ridge]. Vestnik AN Kazakhskoi SSR. –№3.
- Мерц В.К. (2005). Issledovaniia mnogoslinoi stoyanki Shiderty 3 [Investigations of Shiderta III multilayer parking]. Otchet obarcheologicheskikh issledovaniyach po Gosydarstvennoi programme «Kul'turnoe nasledie» v 2005 godyy. Almaty.
- Orazbayev A.M., Omarov G.K. (1998). Nekotoruyte itogi arkheologicheskogo issledovaniya Vostochnogo Kazakhstana. [Some results of the archaeological research of East Kazakhstan]. Problemy izucheniya i sokhraneniya istoricheskogo naslediya (materialy mezhdumanarodnoi archeologicheskoi konferencii). Almaty.
- Zaibert V.F. (2009). Botaiskaya kul'tura. [Botay Culture]. Almaty: «KazAkpapat».
- Zakharov S.V. (2009). Izuchenie eneolita Severnogo Kazakhstana i Yuzhnogo Zaural'ya. [The study of the Paleolithic of Northern Kazakhstan and the Southern Trans-Urals]: avtoreferat ... kand.ist.nauk: 07.00.06. Almaty.
- Zakharov S.V. (2010). Istoriya izucheniya eneolita Ural-Ityschskogo mejdyreschya [The history of the study of the Eneolithic of the Ural-Irtysh interfluve]. Petropavlovsk: SKGU im. M. Kozybaev.

Литература

- Байгунаков Д. (2003). Қазақстан тас ғасыры дәуірі: зерттелу тарихы мен негізгі мәселелері: тар. ғыл. канд... автореф.: 07.00.06. Алматы.
- Baigunakov D. (2013). From the History of the Kazakhstan's Eneolithic study// 2nd International scientific conference «European Applied Sciences: modern approaches in scientific researches». 18-19th February 2013. Vol.1. Stuttgart, Germany
- Чиндин А.Ю. (1992). Каменные индустрии племен Центрального Казахстана эпохи мезолита-энеолита (на основе типологии, трасологии, эксперимента): автореф. канд. ист. наук: 07.00.06. Санкт-Петербург.
- Искаков Г.Т. (2005). Каменная индустрия Мугоджар и Северного Приаралья в мезолите-энеолите: автореф. канд. ист. наук: 07.00.06. – Алматы.
- Калиева С.С., Логвин В.Н. (1997). Скотоводы Тургай в третьем тысячелетии до нашей эры. Кустанай: Кустанайский печатный двор.
- Калиева С.С. (1998). Поселение Кожай 1. Алматы.
- Логвин В.Н. (2002). Тургайский прогиб в эпохи мезолита-энеолита: автореф. д-ра. ист. наук: 07.00.06. Новосибирск.
- Маргулан А.Х. (1998). Бегазы-дандыбаевская культура Центрального Казахстана // Соч.: в 14 т. – Т.1. Алматы: Атамұра.
- Медоев А.Г. (1962). Новые материалы по каменному веку Северного Прибалхашья и хребта Чингиз // Вестник АН казахской ССР. №3
- Мерц В.К. (2005). Исследования многослойной стоянки Шидерты 3. Отчет об археологических исследованиях по Государственной программе «Культурное наследие» в 2005 г. Алматы.
- Оразбаев А.М., Омаров Г.К. (1998). Некоторые итоги археологического исследования Восточного Казахстана. Проблемы изучения и сохранения исторического наследия (материалы международной конференции). Алматы.
- Зайберт В.Ф. (2009). Ботайская культура. Алматы: «ҚазАқпарат».
- Захаров С.В. (2009). Изучение энеолита Северного Казахстана и Южного Зауралья: автореф. канд. ист. наук: 07.00.06. Алматы.
- Захаров С.В. (2010). История изучения энеолита Урал-Иртышского междуречья. Петропавловск: СКГУ им. М. Козыбаева.

Ahmadi Laeg¹, Dautbekova M.²

¹Bamyan University, Department of Archeology, Afghanistan, Bamyan, e-mail: alaeiq@mail.ru

²Kazakh National University Al-Farabi, Kazakhstan, Almaty, e-mail: mar_-zhan@mail.ru

INSTITUTE OF BATYRS IN KAZAKH SOCIETY

In this article batyrs' institution in Kazakh culture is considered as «phenomenon of Kazakh culture». In 18th century and in the beginning of 19th centuries batyrs played in society significant political economic role. It has been analyzed the place of batyrs in society, their specific ideology as special social group, their stile of life based on their social obligations, tradition of military, social rules and ethics to regulate their relation with other social groups and other «estate» features. Their phenomenology includes in their contribution to unity of people, ability to organize people against enemies, oratory skills used for the future of state, unifying people in groups by mindik (thousands) and tumenbasy (ten thousands), in ability to encourage military and to give them self-confidence.

Key words: Kazakh, Hero, Social Institution, Traditional Society, War.

Ахмади Лаек¹, Дауытбекова М.²

¹Бамьян университеті, Ауғанстан, Бамьян қ., e-mail: alaeiq@mail.ru

²Т.ғ.к., доцент, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: mar_-zhan@mail.ru

Қазақ қоғамындағы батырлар институты

Мақалада қазақ қоғамындағы батырлар институты өкілдері қазақ мәдениетіндегі ерекше феномен ретінде қарастырылады. XVIII ғ. аяғы – XIX ғасырдың басында қазақ батырларының қоғамдағы саяси-әлеуметтік рөлі ерекше маңызды болғаны белгілі. Мақалада батырлар институтының қоғамдағы орны ғылыми сарапталып, әлеуметтік институт ретіндегі орны талданады. Ел бірлігі мен тұтастығы мәселесіндегі батырлардың әскери өнері, шешендік өнері, ұйымдастырушылық қабілеті мен халық үшін жанқиярлық қасиеттерінің қазақ мемлекеттілігі жолындағы алатын орны қарастырылады.

Түйін сөздер: қазақ, батыр, әлеуметтік институт, дәстүрлі қоғам, соғыс.

Ахмади Лаек¹, Дауытбекова М.²

¹Университет Бамьян, Департамент Археологии, Афганистан, г. Бамьян, e-mail: alaeiq@mail.ru

²к.и.н., доцент, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: mar_-zhan@mail.ru

Институт батырства в казахском обществе

В статье рассматривается институт батыров в казахском обществе. В XVIII веке и в начале XIX века батыры играли в обществе значимую политическую и экономическую роль. Авторами было проанализировано место батыров в обществе, их специфическая идеология как особая социальная группа, их стиль жизни, основанный на их социальных обязательствах, военные традиции, социальные нормы и этика, регулирующие их отношения с другими социальными группами, функции батыров в обществе. Их феноменология включает в себя их вклад в единство людей, способность организовывать людей против врагов, ораторские навыки, используемые для будущего государства, объединяющие людей в группы с помощью умников (тысяч) и туменбаси (десять тысяч), способностью поощрять военные успехи и дать им уверенность в себе.

Ключевые слова: казахский, герой, социальный институт, традиционное общество, война.

Introduction

In 18th and in the beginning of 19th centuries heroes were one of the social groups who had social and economic significance in Kazakh society. The word batyr (hero) in Kazakh means brave, courageous, skilful in military art and famous for his heats. However this dignity was adhered to much broader concepts along with above-mentioned description. It is known that from the ancient times in all societies existed military people who served to defend their society. However due to different level of development of diverse societies each society had its own features of military service. The style of life of nomadic people and its features of historical cultural development required existence of people who were professionally trained to military art. Their function was to provide state's safety, sovereignty, and public order. As result it was established special social group who had specific obligations in society. These types of groups were known in other societies as «samurai», «knight», «Kshatriya». In Kazakh culture they were known as «batyrlar».

Social and political role of institute of batirs

In spite the fact their main skills were related with military art the main aim this profession was in protection of motherland, to free state from occupation, to enlarge state's territories, to free people who are in captivity of enemies, to take revenge for the ancestors who were killed by enemies. However because of Europe centrism concepts the place of batyr was perceived as people who destroyed sedentary civilizations. It is well-known fact that there are two contradicting opinions on development of social, political and public institutions of nomadic societies. These concepts about bi, batyr institutions left behind cultural, social, and historical features of nomadic society. For example the word «batyr» used in Kazakh society was referred only to authority title.

In traditional Kazakh society batyrs were established as individual social group and had own ideology, life of style according to their public service, military tradition, rules and ethics to follow in interrelation with other social groups and their own «estate» features. One of the main features was that they were specialized only in military art profession. These facts were mentioned in Kazakh folk literature such as epic tales, historical poems, zhirau's poetry and etc. Along with idea of protection motherland from enemies in epic poems there are described heroes world perception, self-assessment, moral-

ethical concepts, ideals of heroism, consciousness, understanding of life meaning, and other ethnical features. Hence batyr institution in Kazakh society should be regarded as part of national spiritual values systems.

Survey of service of Kazakh heroes institution shows that they were inseparable part of traditional society's political elite. This institution contributed to military art, state government and cultural development of Kazakh society. Next we will consider place heroes and measures of heroism in Kazakh society. Followers of heroism tradition in Kazakh society had own special image as definite social group. It is clear that the real image of heroes cannot be fully reflected in peaceful time. Their heroism deeds are usually vividly expressed in war times. In any times heroes are accepted as followers of military traditions. Heroes' institution, which contributed to peaceful condition in state, organized people to fight against enemies, made speeches for the future of country, grouped people into mindik (thousands) and tumenbasy (ten thousands) and encouraged military with braveness, is considered as «phenomenon of Kazakh society (Erofeeva, 1992: 4).

Heroes were those who led their tribes. Usually they were titled as zholbatar (guide), kolbasy (leader), rubasy (leader of ru), zhon silter (adviser). They expressed tribe and rus interests in significant meetings and defended them. Each of Kazakh heroes highly evaluated the power and meaning of words and had high intelligence. From history we know that the same condition was with Japanese samurais who used to master Hanko (education of aristocrats) along with military art. They had high intelligence, braveness and courage and had courteous nature.

Abai described batyr: «Kazakh people title those batyr who have big heart» (Kunanbayev, 2009: 68). Professor Garifolla Esim analyses features of sacredness of Raymbek batyr from philosophical approach. He analyzed the concepts of «heroism» and «courage» and give following definitions for them: «Courage is one of the special features of human's feature. Created gave the power of courage to the nature of some special people. However the way how he uses it depends on him. Brave person is not afraid of death, because his honor gives him power. Braveness is not only a momentous condition of a hero, but it is his usual condition.» When courage changes into ideological concept there is always threat of changing kindness to violence. Kalmyk heroes are heroes too. But can be their actions considered as good deeds? Then what

is the measure of courage? The measure of courage is in being kind (Esym, 2005: 16).

Further he explains that the aim of heroes is to defend motherland. He identifies Raymbek batyr's sanctity in being protector of people, leader and adviser in difficult situations of life. He concludes that: «Saint is an honored man; honored man is very proud person. Hence heroism of our ancestor and his service to be protector of people shows his sanctity (Magauyin, 1991: 17).

For example the main profession of knights is war. Hence their way of life organized according to requirements and rules of war. In Kazakh society the sign of heroism was identified with his heats in the fights against the enemy. For instance in epic poems one hero is shown as the owner of super power, who can beat everyone. He does not know what defeat is. In epic poem «Alpamys no one can resist to strength of Alpamys, in «Kobylandy» he is the most powerful hero amongst Nogais, in «Er Sain» Sain is described even stronger than Kobilandy. The main plot of epic poems is fight against enemies. This is the reason why the poem is titled epic» (Akhmetzhanov, 1996: 186.; 192).

In Kazakh tradition heroism is not passed as heritage, but each person must deserve the title being hero. Heroes who sacrificed their lives in the sake of his people were remembered in the memory of people and became their motto in the battles against enemies. Those who were known as heroes from several generations and were known for their high courage were titled as «kara Batyr» or «Kara beren Batyr» (real hero). Those who fought alone with enemies were titled as «zheke Batyr» (special hero). Those who could destroy enemies' fortress were titled as «kamal buzgan kaz batyr» (the real hero who destroyed enemies' fortress) (Kliashtorniy, 1992: 3).

S.G. Kliashtorny and T.I. Sultanov wrote in the work «Kazakhstan's chronicle of three millennia: «For individual braveness in war and for skilled management of military actions there were titled authoritative title «batyr». According to the sources from 15th century the most famous heroes and those who showed heroism several times in the battlefield were titled with title tolubatyr which means full hero who is full of courage, persistence and strength. The title batyr was added to the name of a hero» (Kliashtorniy, 1992: 345]. Tradition of giving title to heroes with the names of zheke batyr, khas batyr and etc. comes from the ancient times.

For example Herodotus mentioned that Scythians highly evaluated warriors who showed feats in the war (Latyshev, 1893: 66). Rulers used to

give special jars with drink for warriors who killed enemies. Those who were not awarded to try this drink felt ashamed. It is known that there was similar tradition amongst Hunns (Materialy, 1968: 41). In the other words we may claim that that heroism was highly evaluated and perceived as one of the main ideologies of traditional society of nomads. This concept is still preserved in our days.

Hence the rise of hero roles in society was conditioned by the tradition of system of assigning titles. System of assigning titles to courage heroes organized assignment of military rank of leading onbasy (tens), zhuzbasy (hundreds). Along with it they had rights to receive part of triumph from battle, to receive rank (tarkhan and etc.), lands, cities, tribes, to get respect and honor financially and in goods, to have the right to take parts in khan's meetings and etc. (Akhmetzhanov, 1996: 230).

Tradition of ceremony titling heroes is described by academician Alkey Margulan's work about Olzhabay batyr folk tales. There it is described that Olzhabay batyr could oust Dzhungars who were ruling in Turkestan to Chinese territories. To show gratitude to batyr's feat khans Abylkhayir, Sameke, Abilmambet gave him as present golden crutch and saber which were preserved from the ancient times in Yasawiy mosque. Initial owner of saber was Tamerlan. People say that Tamerlan gave them as present to mosque. This fact shows the feeling of gratitude to heroism by people (Margulan, 1984: 170-175). Historian B. Berlybayev describes heroes as adopters of heroic military traditions. He concludes that: «Kazakh military art has developed in the result of fights and defenses from enemies (Berlybayev, 2005: 46-53). Scholar M. Kozybayev wrote about batyrs evolvement process: «All of them are individuals who faced difficulties, overcome hardships, and became people with high experience in life. In the times of difficulties, when the present and future of state was under threat there appeared heroes who could sacrifice their lives for motherland. History gave birth to heroes and made their names to be kept in the memory of people» (Kozybayev, 1994: 60).

All scholars underline that they highly evaluate military art of nomads' amongst all other nomadic value system. Place of battles made great influence on ideology and psychology of nomads' life. Even foreign explorers mentioned about heroism and braveness features of traditional Kazakh society. For instance explorer N. Zeland who travelled and explored Kazakh traditions wrote: «One can find all features in Kazakh nature to be a hero. Life in steppe teaches to be cautious to threats.» (Zeland, 1998: 67).

Makhambet Otemysuly described Kazakh heroes in his poem: «Can be one titled batyr if he does not nock bow strings, if he does not oust enemies, if he does not put balls into matchlock, if he does not stretch arms into quiver, if his arrow is not lost, if his steel sword with a gold hilt does not covered with blood, if he does not make his enemy to taste the blood, if he has not been called roughneck?!» (18-19 gasyrlardagy, 1962: 10).

K. Akmetzhanov listed and defined the main features of heroes and underlined that: «the main feature of heroes was that they were professionally skilled in art military. As Japan's samurais, French knights, Indian Kshatriyas Kazakh military service served as Kazakh batyrs' social monopoly. Doing other professions was considered as shameful for them. Kabanbay, Bogenbay, Zhanibek batyr's lives were related with only military art» (Akhmetzhanov, 1996: 15).

Reviewing the concept and meaning of word «batyr» we can be convinced that the place of batyrs in Kazakh society's political social system was significant. As you can see heroism was inseparable part of Kazakh nature and became the specific feature of Kazakh people. If we can consider value as social phenomenon which can arise from historical cultural features of nation, then we should investigate institution of heroes as inseparable part this issue. Currently it is often stated that considering historical nature as cultural values shows trustworthiness of scientific opinion (Alymbayev, 1995: 47). Identification of specific historical, cultural and social features of nomadic and semi-nomadic societies is possible only if we know the historical features of this society. This will help understand better the features of interrelation of separate components in that society (Shemiakin, 1991: 94). Social phenomenon appears only when there is necessity in it in society. The reason of heroes to be raised into institution is closely related with society's spiritual cultural development peculiarities.

Society's peculiarities are based on both its economic construction, and its cultural spiritual style of life. In nomadic societies these two concepts are tightly interrelated. Many scholars underline that Kazakh's consciousness, traditions, world perception and the entire life is based on traditions of nomadic style of life. S. Tolybekov states: «It is impossible to imagine establishment of nomadic style of life without batyrs» (Tolybekov, 1959: 257).

In order to perceive batyrs as social institution in Kazakh society's social political construction, we should understand what the social construction is

and its general regulations features to become social institution. The term construction means combination of interrelation of components within the object and interdependence of functions dependent from each other. Construction of object is identified with the number of components, their placement and features of their interrelationship. Perception of construction in this identification is approved in investigation of social construction. According to B. Russell only identification of object's construction is not enough to investigate the object. While investigating the construction we can know about its components and their interrelationship, but it does not give any information about its components' interactions with other objects.

Majority of scholars pay attention to repetition and stability of construction elements. They underline the fact that there is necessity to identify the interdependence of elements, functions of each element, and the way how they are changed. Due to dynamic feature of whole systems it is important to know how repetition and stability processes occur within the construction. System is interrelation and change of constructive elements which lead to exchange of dynamic changes. Integrity is a process. Hence construction is organization of integrity in time space. What are the specificity of social constructions from general constructions? There is an entire history of investigation of social life from constructive approach. In the natural sciences the term structure was introduced from the end of 16th century in order to explain the interrelationship of components of integrity. The term «social structure» was introduced after 1945. Malinowski and Radcliffe-Brown were the first scholars who concerned issues of social structure. Social structure requires unity of members of commune. Function of social integrity is performed by social institutions. According to Radcliffe-Brown society is a social structure with stability and durability. In biology the process of stabilization by exchanging with environment is entitled with word life. Life of society is cooperation of its components in harmony. In other words Radcliffe-Brown offered hypothesis of social systems elements' integrity. Proper function of any element of structure is directed on proper operation of whole system.

Leading scholars of the social anthropology school paid high attention to functions of social institutions in investigation of whole organism (tribe, commune, specific historical society). This school was accepted in 1920. Since it was believed that social structure serves to keep stability there was not taken into account reason of mechanisms.

In fact there were not investigated questions such as if a society is one organism, where border of one society with the other is, how the difference between pathological and properly functioning societies can be identified. Social norms are tools to regulate the rules of relation between groups and individuals. Using social norms society and social organizations can make requirements from its members. These requirements must satisfy social norms. Social norms are reflected in concepts which are accepted or non-accepted, approved or non-approved, useful or useless for people. All types of man's social behavior including his formation as an individual depend on the level how he absorbed and practiced social norms. On the basis of social norms required by society it is established model or etalon of social behavior of this group. Social norms provide society's stability, protection from inner and outer destructing factors. Hence social norms regulate and support society's ability to live. The decisive moment of public relations' social nature is in socialization of each generation and their skilling of social norms. Institution of batyrs established as peculiar social institution in Kazakh society. This institution had own regulations and concepts. Transference of regulation from one generation to next depends on continuity. Stability of regulations is defined with sanctions for breaking social and established legislation. After considering social structure we will analyze one of its components social institutions. Institution is a concept used to define formal and informal rules, principles and positions which regulate man's functioning in diverse spheres. It identifies organizing social theories of man's role and status. When we consider concept «social institution», we understand that we are going to analyze large groups of formal roles. An idea offered by G. Spenser states that investigation of institution is investigation of society's evolvement and structure, occurrence of changes and investigation of its growth. Institutionalism (including T. Veblen) aims to investigate institutions as main factor in all social sciences. Establishing the term institution this school explained this term as a group of people with one interests to operate definite functions. As many other basic concepts in science the term institute is also explained in broad way and vague. However we will perceive institutionalism as defining part of interactions. Main elements of institutionalism are social norms and rules. Institutionalism can be understood as exchange of elements of society such as individuals, groups, organizations and etc. True interests and attempts of people mainly based on their structural positions and importance

of their positions. Resources they own are changed according to their institutional positions and institutional regions. These resources can be tools to perform aims of individuals and can serve as objects of individuals. Labor division and social economic difference in Kazakh society is the continuation of social institutions. Social stratification appeared in the result of social labor division and construction of ideal model of different individuals. In spite of that Kazakhs social economic structure and social stratification did not accord to each other and sometimes even contradicted with each other. Peoples' social status is not identified by their economic condition and it does not depend on their place in society. Identification of batyrs as ruling class by the Soviet scholars is related with military potestarian structure of society at that moment. At that moment the military potestarian system of government played significant role and batyrs also could use benefits of this system as part of it.

Social stratification in 18-19th centuries shows that external economic relations were not so important in Kazakh society. Different categories of social structure such as judiciary, social, military political services were not developed professionally. As result there were established social institutions and definite groups. The level of quality of social political organizations in Kazakh society were identified by use of territories, issues of migration, regulation of relations between different tribes, interrelations with foreign countries and etc. They performed different social services of social institutions including military and political functions. Each type of social relations acted separately, as result it led to change of whole system of society. There were two main types of social political institutions in Kazakh society: social structures which regulate non-economic issues of public relations and services which are responsible for military political services, regulation of territories, ways of migration and etc. In fact khans, sultans and tribe leaders were responsible for migration processes. The other function of association was related with regulation of non-economic issues such as controlling, revealing offenders, to solve problems between different tribes, provision of protection, abaction and etc. In summer and other seasons of the year there were other structural organizations which were responsible for regulation of different public relations such as regulation of military political relations within the tribe and between different tribes. Since it was possible to perform internal and external economy they were solved by one individual such as khan, sultan or batyr. In peaceful time they usually

were seceded. It is vivid that the reason why batyrs could be distinguished as separate political military power was due to social organization features in political system of Kazakh society. Change of political structure was the result of interrelations between tribes. The main reason for that was that people were governed by tribal systems. Regulation of social political life of Kazakh society according to genealogical principles is peculiar feature of Kazakhs from the ancient times. Interrelations of tribes based on definite rules led to establishment of potestarian government. Existence of military and potestarian governing system in 18th century was the main factor for batyrs' to become separate social political institution in political structure. P. Rychkov underlined that government in those systems can be identified as democratic, since each tribe shows respect to elderly people and wealth people. However, in fact the art of governing the population was skilled neither by tribe rulers, nor by leaders of larger groups. People could be gathered by bi or khans only when they were going to hunting or attacking enemies» (Rychkov, 1896: 72). P. Pallas mentioned that each tribe or region had its own ruler and people who are related by kinship with him served the rulers on their own will (Pallas, 1773: 578). I. Georgi stated that in such social groups the place of bi is lower than sultan's authority, but higher than Kozha's (Kozha is a tribe which are descendants of Muslim missionaries. They are originated from Arabs. They are not considered as the part of tribes of Kazakh ethnos. However, they have high authority due to high authority of Islam in Kazakh society) authority. The reason for that was due to fact that batyrs were dependent from bis. Rulers of regions were chosen from well-known and wealthy group. Even if they are assigned as rulers people will obey them only in case if it is beneficial for people. If rulers do not have any authority amongst people, no one will obey them» (Georgy, 1799: 124). In these statements we should consider thoroughly the fact that the batyrs were dependent from bis. In fact their authority was not lower than bis' authority. In most cases in Kazakh society difference of positions of bi, batyr, zhirau or other were not distinguished clearly. We may conclude that the reason why batyrs' become institutionalized was due to their simultaneous performance of positions of orator, zhirau and ruler of tribe. Scholars, who did researches in 18th century in Kazakhstan, concluded that regions were ruled by sultans, tribes were ruled by bi, small tribes were ruled by plain folk (Proshloe Kazakhstan, 1935: 186). However

these conclusions do not show absoluteness of bi and batyrs power in Kazakh society. In spite the fact that they had authority in some regions and tribes, they could not act without assignment of khans. In majority of Russian sources it is mentioned that rulers of tribes were chosen by people. Even bi-judges were chosen by people. However if they did not have support by khan, they could not perform any actions. Also, it should be mentioned that khan's authority also depended from batyr and bis' support. For example Abylai's power and authority shows the power and authority of argyn tribe. Other khans also increased authority of their tribes. For example Kaip khan was from shekti and tortkara ru, Barak khan was from Naiman ru, Kenesary Kasymuli from kipchaks and etc. The number of people in military political organization was in average of 10 thousand people. In the army of Kenesary Kasymuli the number of people were about 20-25 thousand soldiers. In cases when there was threat from foreign countries the number of men used to increase on account of men from other neighbouring countries. Their role was high in regulation of territory issues with sedentary neighbor countries. For example there was created military political centers of residence of Kazakh khanates in Turkestan consisting from nomadic and sedentary people. Regulation of nomadic economy was realized by social institutions. Difference in social political government in different spheres led to instability of state structure and made barriers to make the centralized government of whole Kazakh society. N. Rychkov wrote that any representative of ruling including khan could not punish offender on his own will. Authority of each person depends on his adherence to definite tribe. If there is necessity in it any person could rely on support of his tribe. In Kazakh societies in order to do an act one need support of tribe's leader. For members of tribe even khan's power can be less influential than tribe's leader's power. Khans and sultans were dependent from tribe's leaders' support. The same was with batyrs, who were strictly criticized by plain folk and traditional judges. Tribe leaders could not make any decisions without agreement of people. In the documents of Orenburg border guard there were written following sentences: «famous judges, sons of khans, people from ruling group had high influence and authority only in case if their actions were in accordance to peoples' necessities. Otherwise no one obeys them» (Materialy, 1940: 120). Georgi I. wrote that decisions made by different officials in official meetings were realized by people only if they were convenient for people.

Impact of batyrs was related on their personal qualities, impact of his tribe, and the quantity of people in tribe. If number of people in tribe was large, then it enlarges the power of batyr. L. Gaverdlovsky wrote: «poor Kazakh families join to one of well-known tribes. In order to provide their protection they had to obey their rulers and sometimes to tolerate their oppression. If the oppression is too strong, then they can leave their tribe and to join to other tribes. Later they could organize abaction of their previous tribes» (Viatkin, 1947: 143). Governor of Orenburg Volkonsky mentioned that strong leaders of tribes or group of youth from plain folk can organize cattle rustling, theft and etc. They do not obey tribe leaders. On the contrary, they can be dangerous for them (Materialy, 1940: 135). Materials of Russian scholars prove that speech made by bi and batyrs had high authority. Describing social political condition of Kazakhs in 18th century I. Georgy concluded that: «in recent times the power of plain folk is strengthening. They started to take titles of bi, batyrs and try to make kinship relations with ruling group of nation and to become equal with ruling group» (Georgy, 1799: 135). Zh. Artykbayev mentioned that in spite the fact that data from Russian sources about two main groups of Kazakh people is described vividly, they were not analyzed properly. He underlines that gaining strength and power of plain folk is not the situation occurred only in 18th century, but this tradition came from the ancient times due to Kazakhs tribal structure. Leaders of tribes have high authority, because of tight kinship relationships. System of self-ruling of plain folk can cause contradictions to power of the state, since it can be against of policy of khan (Artykbayev, 1997: 263-264). As we can see there were numerous reasons for increase of role and place of batyrs in political social structure of Kazakh society. Situation in 18th century brought difficulties to political ruling institutions. We can assume that traditional nomadic society's style of life was tightly related with military economy. Data given in 18th century about Kazakhs describe them as brave and courage people. Russian scholars wrote: «in the ancient times Kazakhs were accepted as the strongest nation. After Zhungars have been destroyed there was no other brave nation except Kazakhs. They have never paid taxes to other countries» (Kazakhsko, 1961: 577). However political Potestarian ruling system of that times were accepted as traditional Kazakh peculiar method of ruling. In nomadic society potestarian ruling was based on batyrs and old-aged people soviet.

In traditional Kazakh society the place of batyrs

were regulated and identified according to state law. For example one of the founders of Kazakh khanate Kasym khan (1511-1523) assigned law «zhargy» based on political situation and people's needs, and on the ancient traditional customs. The third part of this law which is known as «Kasym khannin kaska zholy» (Peculiar way of Kasym khan) was related to military issues. The fifth part of «Zheti zhargy» («Seven laws») also covered military issues such as keeping unity of the state, defense of state, army construction and etc. One of the punishments mentioned in this law was withdrawal of gun of a soldier. This was accepted as one of the most strict punishments and was equal to death (Elamanov, 2004: 244). The reason why heroes in Kazakh society could achieve equal level with ruling groups and gain high authority was due to tribal structure of society, because in the time of war and battles people were organized by tribe leaders or batyrs. In these battles batyrs used to lead tribe raising their flag. There is great meaning of slogan words of Kazakhs with names of batyrs such as «Kanzhigaly Bogenbai», «Shakshak Zhanibek», «Karakerei Kabanbai», «Shapyrashti Nauryzbai». People used to attack recalling their names in battles. The name of batyrs showed their adherence to definite tribe. Each tribe showed their adherence to this or that tribe by recalling the names of their ancestor batyrs. Each tribe tried to show strength and power of their own tribe by recalling their names. Khan was the main commander-in-chief of Kazakh military. He served as organizer, leader and coordinator. Military organization mechanism during war was directly related with khan's braveness, leadership talents and authority. Increase or decrease of their authority was also related with high social groups of Kazakh societies. Hence Kazakh khans attached to their names titles such as «bahadur» or «batyr». Main warlord was assigned by khan. He had to have skills of organization, be able to lead, to be known with his feats in battles, skilled in attack and defense strategies, and to be winner in several duels. Only a hero who could satisfy these requirements could be assigned as main warlord (Elamanov, 2004: 186).

Soviet scholars who based their researches on class group domination did not explain properly significant role and place of batyrs in society. For example M. Viatkin considered term batyr as concept without social class meaning and suggested that it is difficult define social feature of batyrs who had important role in 18th century. This difficulty was caused due to methodology which is based in explanation of social relations only from class group domination approach. We should not forget

that heroes were originated either from aristocrats and from plain folk. Identification of batyrs as dominating class in traditional Kazakh society is related with high importance of military governing structure. In the age of military oppositions batyrs had equal power with other leaders.

Conclusion

Concluding above mentioned we can suggest following conclusions:

- The word «batyr» means brave, courage man who has skilled military art and famous for his feats. The title batyr can be titled to any man regardless his social adherence to any group. The main considered issue to be titled as batyr is a man's personal quality.
- Batyrs make combination of social units which are related with Kazakh society's national values. They have specific peculiarities as individual group of adopters of military tradition.
- As main impacts on gaining importance of batyrs in Kazakh societies' political social construction can be considered features of general

nomadic society, tribal construction and political potestarian organization. Main consistent part of foundation of batyrs institution, peculiar to traditional Kazakh society, are related with features of establishment of Kazakh society. Issues on development of Kazakh society are directly related with social construction and statehood of general nomadic societies. Peculiarity of traditional Kazakh society's tribal construction is in its close interrelation with ancient states constructions and khanate unions before establishment of Kazakh khanate. It was related with their political, social and military life, traditional style of life and human essence development. Only in case if we take into account the role of those tightly interrelated factors, we would be able to understand ways of foundation and main functions of batyrs' institutions.

Current generation is happy generation, because they live in independent state. Gaining independence was aim of heroes. Our aim is to praise and to pass to new generation our ancestors' feats and their place in society.

References

- Akhmetzhanov K.S. (1996). Zharagan temyr kigender: Batyrlardin karu-zharagi, askeri oneri, salt-dasturleri. [Heroes of Armed Forces: Heroes' weapons, military art, traditions]. Almaty: Daur.
- Alymbayev N. (1995). Voprosy tipologii traditsionnoi kochevoi kultury Kazakhov. Kultura kochevnikov na rubezhe vekov (19-20 vekov). Problemy genesis i transformatsii: tezisi dokladov mezhd. konf. [Questions of typology of traditional nomadic culture Kazakhs]. Almaty.
- Artykbayev Zh. 18-gastydady Kazakh kogaminin etnoaleumettik kurilimi: tarikh gylm dokt. ... diss. (1997). [Ethno-social structure of the Kazakh society of the 18th century]. Almaty.
- Berlybayev B. (2005). Rayimbek batyr znahe tarikhi tanymdagi zhaungerlik dastur. Mina zhinakta: Rayimbek Kazakh khalkinin dankti uly. [Rayimbek batyr and traditions of historical traditions. In this collection: Rayimbek is the glorious son of the Kazakh people.] Almaty.
- Viatkin M.P. (1947). Batyr Syrym [Batyr Syrym]. Moscow – Leningrad: Izd-vo AN SSSR.
- Georgy I. (1799). Opisanie vseh obitaiushikh v Rossiskom gosudarstve narodov. Volume 2. [The oppression of all peoples living in the Russian state]. St. Petersburg.
- Zeland N. (1998). Kirgizdar. Batys Sibir boliminin zhazbalary. Kazakhtar. Kazakhstan ham Kazakhtan hakinda. [Kyrgyzs. Records of the West Siberian Department Kazakhs. Kazakhstan is the only one in Kazakhstan]. Almaty.
- Elamanov K. (2004). Kazaktyn burungi el baskaru kurilimi zhane biler kizmeti. [The structure of the Kazakh state and the dance function of the former Kazakh law. Documents, data and research] Kazakhtin ata zandary. Kuzhattar, derekter zhane zertteuler. Volume 2. In 10 volumes /Edited by S.Z. Zimanov. Almaty.
- Erofeeva I. (1992). Batyry kak fenomen istorii kazakhskogo naroda [Batyrs as a phenomenon of the history of the Kazakh people]. Kazakhstanskaia Pravda. 25th September.
- Esym G. (2005). Aulie Rayimbek zholy eldikke bastaidi: Rayimbek batyrdin tuganina 300 zhil. [Said Raiymbek Zholy has begun the country: 300 years since Raiymbek batyr's birth]. Zhetisu. 30th June, 18
- Kliashorniy S.G., Sultanov T. (1992). Kazakhstan: Letopis triekh tisechaletii. [Annals of the Three Millennium]. Alma-Ata, T. I. 384
- Kazakhsko-russkie otnoshenie v 16-18 vekakh (1961). Sbornik dokumentov i materualov. [Kazakh-Russian relations in the 16-18 centuries. Collection of documents and materials.] Alma-Ata: AN Kaz SSR.
- Kunanbayev A. (2009). Karasoz [Black word]. Almaty: Mezhdunarodniy klub Abaia.
- Kozybayev M. (1994). Zhaudi shaptym tu bailap. [I tied an ass and tied it]. Almaty: Kazakhstan.
- Latyshev V.V. (1893). Izvestia drevnikh pisatelei grecheskikh i latinskikh o Skifii i Kavkaza. Grecheskie pisateli. [News of ancient Greek and Latin writers about Scythia and the Caucasus. Greek Writers]. 1st edition. Saint Petersburg.
- Magauyin M. (1991). Gasyrlar bederi [Century relief]. Almaty: Zhazushy.

- Margulan A. (1984). Olzhabay. [Olzhabai]. Zhuldyz. No. 2. P.170-175
- Materialy po istorii Sunnu (1968). Predisl., per. i premich. V.S. Taskina. Moscow: Nauka.
- Shemiakin I.G. (1991). Problema tsivilizatsii v sovetskoi nauchnoi literature 60-80 godov (1991). [The problem of tsivilizatsii in the Soviet scientific literature of the 60-80s]. Istoria SSSR. No. 5. 86-103
- Tolybekov S.E. (1959). Obshestvenno-ekonomicheskii stroi kazakhov v 16-19 vekakh (1959). [The socio-economic system of Kazakhs in the 16th-19th centuries]. Alma-Ata.
- Rychkov P.I. (1886). Istoria Orenburgskaia (1730-1750). [History Orenburg (1730-1750)]. Orenburg: Tipo-litographia Iv. Efim-skogo-Mirovitskoga.
- Pallas P.S. (1773). Puteshestvie po raznym provintsiam Rossiskoi imperii. Volume 1. [Travel to different provinces of the Russian Empire] Saint Petersburg: Pri Imperat. Acad. Nauk.
- Proshloe Kazakhstan v istochnikakh i materialakh. Sbornik. (5 v.n.e., – 18 v.n.e.) (1935). Volume 1. [The past of Kazakhstan in sources and materials]. Collection. Moscow- Almaty.
- Materialy po istorii Kazakhskoi SSR. (1940). (1785-1828 gg.). Volume 4. Moscow. Leningrad.: Izd. AN SSSR.
- 8-19 gasyrlardagy Kazakh akindarinin shigarmalary (1962). / Edited by Duisenbayev I.T. [Works of Kazakh poets of 18-19 centuries]. Almaty: Science Academy of Kazakh Social Soviet Respublic press.

Әдебиеттер

- Ахметжанов К.С. (1996). Жараған темір кигендер: Батырлардың қару-жарағы, әскери өнері, салт-дәстүрлері. Алматы.
- Алимбаев Н. (1995). Вопросы типологии традиционной кочевой культуры Казахо. Культура кочевников на рубеже 19-20 веков. Проблемы генезиса и трансформации // Тезисы докладов межд. конф. Алматы.
- Артыкбаев Ж. (1997). 18-ғасырдағы Қазақ қоғамының этно-әлеуметтік құрылымы: тарих ғылым. докт.... дисс. Алматы.
- Берлыбаев Б. (2005). Райымбек батыр және тарихи танымдағы дәстүр. Жинақта: Райымбек Қазақ халқының даңқты ұлы. Алматы.
- Вяткин М.П. (1947). Батыр Сырым. Москва-Ленинград: Издательство АН СССР.
- Георги И. (1799). Описание всех обитающих в Российском государстве народов. Т.2. Санкт-Петербург.
- Зеланд Н. (1998). Қырғыздар. Батыс Сібір бөлімінің жазбалары. /Қазақтар. Қазақстан хәм Қазақстан хақында. Алматы.
- Еламанов К. (2004). Қазақтың бұрынғы ел басқару құрылымы және билер қызметі Қазақтың ата-заңдары. Құжаттар, деректер және зерттеулер. Редакторы С.З. Зиманов. Алматы.
- Ерафеева И. (1992). Батыры как феномен истории казахского народа // Казахстанская Правда. 25 сентября.
- Есім Ғ. (2005). Әулие Райымбек жолы елдікке бастайды: Райымбек батырдың туғанына 300 жыл. Жетісу, 30 маусым.
- Кунанбаев А. (2009). Карасөз. Алматы: Международный клуб Абая.
- Кляшторный С.Г., Султанов Т. (1992). Казахстан: Летопись трех тысячелетий. Алма-Ата.
- Казахско-русские отношения в 16-18 веках (Сборник документов и материалов) (1961). Алма-Ата: АН СССР.
- Қозыбаев М. Жауды шаптым ту байлап (1994). Алматы: Қазақстан.
- Латышев В.В. (1893). Известия древних греческих и латинских писателей о Скифии и Кавказе // Греческие писатели. Санкт-Петербург.
- Мағауин М. Ғасырлар бедері (1991). Алматы: Жазушы.
- Маргулан А. Олжабай (1984) // Жұлдыз. № 2. 170-175 бб.
- Материалы по истории Сунны (1968). Предисл., пер. и примеч. В.С. Таскина. Москва: Наука.
- Материалы по истории Казахской ССР. (1940). (1785-1828 гг.). Т.4. Москва-Ленинград.: Изд.АН СССР.
- Паллас Р.С. (1773). Путешествие по разным провинциям Российской империи. Санкт-Петербург: При Императ. Акад. Наук.
- Прошлое Казахстана в источниках и материалах. (1935). Сборник. (5-18 вв). Том. 1. (1935). Москва-Алматы.
- Рычков П.И. (1886). История Оренбургская (1730-1750). Оренбург: Типо-литография Ив.Ефимского-Мировитского, 95
- Толыбеков С.Е. (1959). Общественно-экономический строй казахов в 16-19 веках. Алма-Ата, 448
- Шемякин И.Г. (1991). Проблема цивилизации в советской научной литературе 60-80 годов. История СССР. №5. С.86-103.
- 18-19 ғасырлардағы Қазақ ақындарының шығармалары (1962). Құрастырған: И.Т. Дүйсенбаев. Алматы. Ғылым.

Habibian Izatulla¹, Turgunbayev Y.², Nurkina A.³

¹Herat University, Faculty of Literature & Humanities,
Afghanistan, Herat, e-mail: e.habibian1e.habibian123@gmail.com

²Asst. Prof., Al-Faraby Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: turgunbaev_63@mail.ru

³Researcher, Al-Faraby Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: ainur_nurkina@mail.ru

**ACTUAL PROBLEMS IN STUDYING
THE KAZAKH SHEZHERE**

In the article the author affected in actual problems in the field of genealogy. The attitude of the Kazakhs to shezhere is sacred. Many modern Kazakhs are trying to recover their roots and learn their ancestry. The article describes the specific results of the study shezhere of Kazakhs, investigated by the author as a genealogical memory and historical source, as a cultural tradition and original forms of historical knowledge of the Kazakh people. In this article, shezhere represented as a set of historical and genealogical materials, which was used to study the law, tribal life and ethnic composition of the population of the steppe. The concept of «shezhere» means «family tree», «memory», «genealogy». In this article, the author describes a shezhere how the document, containing the most diverse historical information, which includes, primarily, folk genealogy.

Key words: seven generations, shezhere, genealogy, genus, tribe.

Хабибиан Изатулла¹, Тұрғынбаев Е.М.², Нуркина А.³

¹Герат университеті, Ауғанстан, Герат қ., e-mail: e.habibian1e.habibian123@gmail.com

²Доцент, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: turgunbaev_63@mail.ru

³Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: ainur_nurkina@mail.ru

**Қазақ шежірелерінің зерттелуінің
өзекті мәселелері**

Шежіре тарихымыздың алтын діңгегі болып табылады. Сонымен қатар, шежіре халықтың шығу тегін, таралуын баяндайтын тарихтың тармағы. Мақалада автор шежіретану саласының өзекті мәселелерін қарастырған. Оның ішінде шежіретану ғылымының қалыптасуын, даму тарихын сипаттап, ғұндар дәуірінен бастап Шыңғысхан бастаған моңғолдар үстемдік еткенге дейінгі Орталық Азия далаларында мекен еткен көшпелі тайпалардың шығу тегі мен ру-тайпалық қатынастарына талдау жасалған. Автор қазақ қоғамының қалыптасуындағы шежіренің ықпалын қарастырып, шежіренің қазақ қоғамында атқаратын қызметіне аса көңіл бөлген. Ру, тайпалардың тарихын ұрпақтан-ұрпаққа жеткізген, қалыптасқан ресми шежіре барлық түркі халықтарында кездеседі. Шежіре бүгінгі күнге дейін өзінің дәстүрлік мағынасын жоғалтпаған. Шежіредегі тарихи-генеалогиялық материалдар этнос пен қоғамның құрылымын бекемдейді. Мақалада автор қазақтардың генеалогиялық құрылысын сипаттап, әлі де шежіре саласын зерттеу жұмыстары, оның ақтаңдақ тұстарын анықтау, жаңа деректер іздеу өз жалғасын таба беруі тиістігіне аса көңіл аударған.

Түйін сөздер: жеті ата, шежіре, генеалогия, ру, тайпа.

Хабибиан Изатулла¹, Тургынбаев Е.М.², Нуркина А.³

¹Университет Герат, факультет литературы и гуманитарии,
Афганистан, г. Герат, e-mail: e.habibian1e.habibian123@gmail.com

²Доцент, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: turgunbaev_63@mail.ru

³Научный сотрудник, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: ainur_nurkina@mail.ru

Актуальные проблемы изучения казахских шежере

Отношение казахов к шежере является сакральным. Многие современные казахи пытаются восстановить свои корни и изучают свою родословную. В статье описаны отдельные итоги изучения шежере казахов, исследуемые автором в качестве генеалогической памяти и исторического источника как культурной традиции и самобытной формы исторического знания казахского народа. В статье автор затрагивает актуальные проблемы в области генеалогии. Шежере представлено как совокупность историко-генеалогических материалов, которая использовалась в целях изучения права, родового быта и этнического состава населения степи. Понятие «шежере» означает «родословная», «память», «генеалогия». В данной статье автор описывает шежере как документ, содержащий самую разнообразную историческую информацию, которая включает в себя, в первую очередь, народную генеалогию.

Ключевые слова: жети ата, шежере, генеалогия, род, племя.

Introduction

Like many Turkic peoples who were in the sphere of influence of the Muslim religion, and with it in the sphere of influence of Islamic culture, Kazakhs created the richest monuments of oral folk art. Many of its monuments contain materials from the history of customary law and the social organization of Kazakhs, information about the social structure of society, ethnic history, resettlement, etc. These materials of historical folklore, in particular, the shezhere we considered, though not systematically, were used as additional sources (Vostrov, Mukanov, 1968; Mukanov, 1974). As the famous ethnographer M.S. Mukanov noted, the uniqueness of the Kazakh shezhere is that they are the product of oral folk art and were transmitted by one generation to another, until in the end of the XVIII century they did not start recording. Along with the fixed historical information in the works of Chinese, Arabian, Persian, Western European authors, Kazakh shezheres represent the great historical value, if only because in them the Kazakhs tell about themselves, they have self-consciousness – the idea of themselves as one people (Mukanov, 1998: 7). However, shezhere is not yet a sufficient subject to a special study of Kazakhstan ethnographers, historians and researchers of ethnogenetic problems.

Actual Problems in Studying the Kazakh Shezhere

As known, shezhere is one of the most interesting and informative manuscript monuments

of the XVII-XIX centuries, whose beginnings date back to an earlier period, when the tradition of oral forms of Kazakh genealogies and genealogical legends still existed. Shezhere, which is interpreted as a «family tree» in the semantic aspect, in many cases, along with genealogies, contain information about the social system of the Kazakhs during the period of feudal relations, economic development and political history. They also brought to us ancient stories and legends.

By structure and content, Kazakh shezheres can be divided into the following groups: 1) the genealogical tree in the form of a set of taxonomic levels of generations of people; 2) the genealogical scheme with textual explanatory expressions; 3) shezhere-text, in form and content resembling a chronicle, the annals, a legend. In a separate group can also be attributed poetic form, often found in Kazakh oral poetry. The pedigree included the members of the clan along the male lines. Each member of the clan should have a good knowledge of his ancestry. The knowledge in this field the Kazakhs passed on to their children and grandchildren.

A birth of this custom was connected, apparently, with the principle of generic exogamy among the Kazakhs. The Kazakh clan was only one of the links in the multistage tribal system. This link, like other links of the entire tribal system, was submitted to constant, but slow changes. The clan organization among the Kazakhs could turn into a tribal one, disintegrating into several clans, or, conversely, turn into a clan unit, merging into another, more powerful clan. Within this framework, of course, the adherence to the principle of exogamy that existed

among the Kazakhs required accurate knowledge of the genealogy. Consequently, the compilation and knowledge of the genealogy at first was a necessity, dictated by the customs of patriarchal-clan relations. The tribal elders knew the pedigree most accurately and in detail, however, according to the customs, ordinary Kazakhs had to remember the names of their ancestors up to 10-15 tribes. These traditions persisted for a long time.

However, already during the reign of patriarchal-clan relations, the shezhere began to outgrow its original purpose. Passing from father to children and grandchildren, the pedigrees gradually began to be accompanied by stories about the events that occurred during the life of one or another clan leader-chief. From generation to generation the shezhere began to turn into a kind of story of a clan or tribe. In this story reflections of the clan about their origin, and events related to tribal relations, and the genealogy of tribal nobility, etc. were found.

We warn, for all that, a shezhere retained its traditional significance. It was a story, a genealogical chronicle of a certain tribe. As such shezhere was an attribute of patriarchal-tribal life. The presence of the shezhere in the Kazakh genus was also necessary as such clan attributes as tamga, watchword were necessary. Therefore, the Kazakhs in general took care of the survived oldest text of shezhere, trying not to make significant changes in them.

Shezhere, basically, are focused on reproduction of the real facts of the past. Setting the reliability is a characteristic feature of this genre. Even artistic fiction, elements of poetic convention, are transmitted and perceived in them as plausibility. This moment can't be ignored when studying the historical foundations of Kazakh shezhere.

It should be noted that with the right methodological approach of the Shezhere can serve as an extremely interesting source for covering ethnic, socionormative, economic, political and other processes in the life of the Kazakh society.

The historical situation in Kazakhstan developed in such a way that it did not necessitate the codification of pedigrees, which are very diverse in origin of the Kazakh tribes. This was not contributed either by the ethnic disunity of the Kazakh tribes, nor by weak tendencies towards political centralization of Kazakhstan. At the same time, there was a need to create official editions of the most popular shezhere, which were the pedigrees of large Kazakh tribes. In such tribes, there were their drafters of shezhere, who began to write them down and thereby create written versions of the Shezhere, which later, when removing numerous copies from them, were changed

less than usual. From what has been said above, it follows that, firstly, the pedigrees at a certain stage of social development were typical of many Turkic-speaking and Mongolian peoples, and secondly, the historical works of the Middle Ages, beginning with the «Secret History» and ending with the writings of Abu-l-Gazi, widely Used as a source of genealogical data, from century to century, persistently preserved in the memory of peoples (Petrushevsky, 1958: 20).

The creation of the shezhere fund, which belongs today to the manuscript fund of Scientific Library of the National Academy of Sciences of Kazakhstan, the manuscript fund of the Institute of Literature and Art named after M.O. Auezov of NAS RK, took several decades. The study and use of the shezhere in historical studies began much earlier. Among the works that are important for highlighting the above-mentioned problems, should be mentioned the «Jami-at-tavarih» (Collection of annals) of Rashid-ad-din. The first part of the work of the Persian scientist of the XIV century Rashid-ad-din is the most valuable source for the development of the ethnic history of the Mongol and Turkic peoples and tribes. In this work, along with earlier historical works, Rashid-ad-din widely used oral traditions, pedigrees of the Turkic and Mongolian tribes.

Important information for the solution of problems of political, ethnopolitical, economic, social and cultural life of the population of medieval Kazakhstan, problems of historiography and source study is provided by the information of «Genghis-name». Composition of Utemish-hodja covers the time of the reign of Genghis Khan and Genghisides – XIII-XIV centuries and contains information about the khans of the Golden Horde, beginning with Batu Khan and ending with the coming to power of Tokhtamysh Khan. It should be noted that «Genghis-name» (Utemish-Haji, 1992) is written mainly on the material of legends and oral information. The Turkic language composition of the late 16th-early 17th century in Zhami at-Tavarikh, written by the Kazakh author Kadyrgali Jalairi, is very valuable for historical scholarship especially when covering the chronicles of Kazakh khanates of the 16th century, describing historical events in Central Asia, Kazakhstan, and with certain territories in the XIV-XVI centuries. Completely his work was published only two and a half centuries later by I. N. Berezin in the second volume of «Libraries of Oriental Historians.» (Berezin, 1854). The main significance of Kadirgali Zhalairi's work is primarily in covering many events of the period of completion of the formation of the Kazakh nationality. In accordance with the level of historical science of the time, the

author focused on the genealogy of Kazakh khans and sultans of the fourteenth and sixteenth centuries and the description of their campaigns.

When studying shezhere, we can't fail to mention the works of Khiva Khan of the 17th century Abu-l-Ghazi «Shajara-i-tarahima» (Pedigree of Turkmens) and «Shajar-i-Turk» (Pedigree of the Turks) (Kononov, 1985). Both of these works were eventually based on genealogical legends of pedigrees, accompanied by stories of events, synchronous this or that person. In a certain sense, the writings of Abu-l-Ghazi are the deified transcription of the shezhere common among the Turkic peoples. Thus, already the early summary historical works and chronicles as an important source used tribal genealogies, legends, pedigrees of the tribal aristocracy, etc., which, verbally transmitted from generation to generation, lived for hundreds of years in the memory of the people.

The study and use of the shezhere in historical studies is markedly enhanced in the works of pre-revolutionary researchers. Despite the fact that in the XVIII-XIX centuries ethnographic science in Russia was still in a fairly infancy, a large research work on the study of the use of shezhere in historical works was done by such researchers as P.I. Rychkov, A. Levshin, V.V. Velyaminov-Zernov, A. Kharuzin, V.V. Radlov, G.N. Potanin, N.A. Aristov, N. Pantusov, A. Divaev and others (Masanov, 1966). Then, in the «History of the Orenburg» and «Topography of the Orenburg» of P.I. Rychkov (Rychkov, 1896), which saw the light in the second half of the XVIII century contains ethnographic information about the tribal structure of Kazakh zhuzes and their resettlement, the economy of Kazakhs, legendary information about the origin of Kazakhs.

The result of many years of researches of A.I. Levshin on the history of the Kazakhs was a great work «Description of Kirghiz-Cossack, or Kirghiz-Kaisak hordes and steppes» (Levshin, 1832) in three parts, which was published in 1832. In essence, this is the first scientific study of the history of the Kazakh people, where the Shezhere data are widely used.

The work of V.V. Velyaminov-Zernov «Study of Kasimov's tsars and princes» (part 2) is a serious and very valuable work, covering many confusing issues of the history of the XV-XVII centuries just at the time when the formation of the Kazakh people was coming to an end. The main historical books were, along with the eastern manuscripts, the data of the Kazakh shezhere. Fragments or just factual materials from the unpublished Kazakh shezhere

are contained in the works of N.A. Aristov. His «Experience in ascertaining the ethnic composition of the Kirghiz-Cossacks of the Great Horde and Karakirgiz on the basis of pedigrees legends and information about existing clan divisions and tribal tamghas ...», «Notes about the ethnic composition of the Turkic tribes and nationalities and information about their numbers» (Aristov, 1896) are valuable and all the more. It is significant that he widely used folklore and ethnographic material.

A special merit in the study and use of these shezhere in historical researches belongs to the outstanding scientist of the Kazakh people Ch.Ch. Valikhanov. Among the scientific works of Ch.Ch. Valikhanov, in terms of our researches, such works on the history and ethnography of Kazakhs as «Ablai», «Kyrgyz genealogy», «Tales and legends of the Great Kirghiz-Kaisak Horde» (Valikhanov, 1985: 148-167, 216-228, 273-277) and others have scientific value. They differ in their realism and in the large amount of data on the relationship between the ancient tribes inhabiting the territory of Kazakhstan, as well as the wide involvement of these shezhere in their studies.

At the end of XIX and especially at the beginning of the XX century. shezhere becomes the subject of attention of representatives of the Kazakh national intelligentsia. In the works of Sh. Kudaiberdyuly, M.-Zh. Kopeyuly, N. Naushabayuly (Kudaiberdyuly, 1903) and others quite often used shezhere. This was a period when the emerging Kazakh national historiography aspired along with traditional sources to use new, and especially shezhere, tribal ethnonyms, historical legends, legends, etc.

In the same period, the shezhere became the object of an in-depth research of such scientists and public figures as A. Bokeykhan, M. Tynyshpayuly, H. Dosmukhameduly (Bokeikhan, 1995: 89-120, 137-153), who along with other sources began to widely use shezhere's data to cover the ethnic history of the Kazakh people. Ahmet Baitursynuly gave his assessment and definition of shezhere as a historical folklore monument (Baitursynuly, 1989: 213).

In the following years, local historians and expeditions, organized by local and central scientific institutions, engaged in the collection of Kazakh shezhere. The collected shezhere was concentrated in the manuscript collection of the Scientific Library of the Academy of Sciences.

In afteryears, although not systematically, shezhere was involved as a source in the works of M. Akhinzhanov (Akhinzhanov, 1957) and others. Perhaps, almost the only fundamental works where

the data of genealogical legends were widely used in the scientific plan are the works of M.S. Mukanov, V. V. Vostrov, Y.A. Zuev (Zuev, 1981). In terms of using the shezhere data, examples like using of analysis of various tamgas of various clans for studying the tribal composition of the Bashkirs, conducted by R.G. Kuzeev, are quite fruitful (Kuzeev, 1974).

One of the important scientific directions, which have a general turkological importance, is the study of the history of the language and written monuments. In the framework of the topic present the particular interest the works of S.A. Amanzholov «Problems of Dialectology and the History of the Kazakh Language» (Amanzholov, 1959), «Some Information on the Ancient Tribal Dialects of the Kazakh Language» (Izvestiya AN KazSSR, Historical Series, philosophy and law, 1954, issue 1-2), and others.

The work of R.G. Syzdykova «The language of «Zhami at-taurih» Jalairi» is devoted to the problems of the historical development of the vocabulary of the Kazakh language according to the written monuments of the end of the XVI – beginning of the XVIII century. At the same time, there is none single monographic study that would cover the state of the lexicon of the Kazakh language on the basis of studies of the Kazakh shezhere language of an earlier period.

The main content of the text part of the shezhere is a description of the life of the ancestral life in the historical past, their struggle against various enemies, etc. Compilers of the shezhere often included to the text content of khan's labels, traditions about the noble origin of their ancestral grandfathers and great-grandfathers.

The analysis of shezhere language of the XVIII-XIX centuries shows that already at the beginning of the studied period these varieties of written monuments appear as fully developed, possessing stable and concrete traditions that encompass both the language and the form of the sources themselves. A more correct approach will be taken in solving this issue if one sees a single line of development in the history of the Turkic script, if the Turks are viewed as a common historical background, as a

common historical canvas in the development of the language and culture of most Turkic peoples (Khalikova, 1990: 139).

Modern scientific research, whether historical or philological, depends not only on the application of systematically organized methods, but also on the sources on which it is built, and on the degree of mastery. So, it is source research Shezhere would give specialists a whole complex of reliable fact-materials for objective and more comprehensive coverage of the problems facing him.

The reliability of sources such as shezhere expressed a lot of doubts. But it is known, for example, that in the Chinese historical tradition the problems of genealogy occupied a large place. This was one of the means put at the service of centralized political unity, based on the Chinese ethnos. Hence the strong tendency of historicalization of even mythological moments. Speaking about the reliability of many messages of shezhere, one must bear in mind that they are not the result of individual creativity. Any shezhere is the result of a long and collective activity of people. And by its nature it can never be completely objective, it will inevitably reflect a certain prejudice of the ethnic and social position of its author, which can lead to an exaggeration of the role of some components and to understate the role of others. Therefore, its data must necessarily be checked with the data of other disciplines.

Conclusion

Consequently, in scientific researches not only the methodology, but also the source base should be systematically integrated. Only then will there be an opportunity to determine the real essence of the stages of the development of Kazakh culture for several centuries. And in this respect, the high level and high archeographic culture of these studies requires that we take care of the further development of all spheres and aspects of studying shezhere in both archeographic and source-study, textological terms. Under this condition, shezhere as sources on the ethnic history of the Kazakhs acquire paramount importance.

References

- Akhinzhano M. (1957). Qazaqtyn tegi turali. [About Kazakh's origin]. Almaty.
 Aristov N.A. (1894). Oput viesnenie etnicheskova sostava Kirgiz-kazahov Bolshoi Ordy I karakirgizov na osnovanii rodoslovnih skazanii I svedeni o shuchestvuchih rodovih tamgah a takje istoricheskikh dannih o nachinayichih sya antropologicheskikh issledovani [The experience of finding out the ethnic composition of the Kirghiz Cossacks of the Great Horde and the Karakirgiz on

the basis of pedigrees of legends and information about the existing clan divisions and the tribal tamgas, as well as historical data on the beginning of anthropological research. Living Antiquity, vol. III, IV. St]. Petersburg.

Aristov N.A. (1896). Zametki ob etnicheskim sostave turkskih plemen i narodnostei i svedene o shuchectvuechih rodovyyh tamgah, a takje istoricheskikh dannyyh o nachinayichihsya antropologicheskikh issledovani [Notes on the ethnic composition of the Turkic tribes and nationalities and information on their numbers. Living Antiquity, vol. III, IV. St]. Petersburg.

Abu-l-Ghazi. (1906). Radoslovnnoe drevo turkov [Family tree of the Turks. Translation and Foreword Sablukov]. Kazan.

Baitursynuly A. (1989). Compositions. Almaty.

Berezin I.N. (1854). [Library of Oriental Historians. Collection of annals, Tatar text, vol. II. Part I]. Kazan.

Bokeikhan A. (1995). Compositions. Almaty.

Tynyshepaev M. (1925). Materialy k istori kazahskova naroda [Materials on the history of the Kazakh people]. Tashkent.

Dosmukhameduli H. (1991). [Alaman]. Almaty.

Khalikova R. (1990). Kh. Yazik Bashkirskov shejire i aktovih dokumentov [The language of the Bashkir shezhere and documents of the XVIII-XIX centuries]. Moskva. Science.

Kononov A.N. (1958). Rodoslovnaya Turkmen. [Pedigree of the Turkmen. The composition of Abu-l-Gazi, the Khan of Khiva. Moskva-Leningrad.

Kudaiberdyuly Sh. (1911). Kazakh, kyrgyz ham khandar shezheresi [Kazakh, kyrgyz and khandar shezhere]. Orynbor.

Kononov A.N. (1958). Rodoslovnaya Turkmen [Pedigree of the Turkmen. The composition of Abu-l-Gazi, the Khan of Khiva]. Moskva-Leningrad.

Rashid al-din. (1952). Collection of annals. T.1. Book. 1-2. Moskva-Leningrad.

Kupeyuly M.Zh. (1903). Ush zhyz: Sariarka kaidan shilti [Three zhuzes: Where did the Sariarka come from. Handwritten fund of the Scientific Library of NAS RK, folder 1176].

Naushabayuly N. Manzumat Kazahiya. [Manzumat Kazakhs]. Kazan.

Kuzeev R.G. (1974). Proishojdenie Bashkirskovo naroda. Etnicheski sostav istoria rasselenie [The origin of the Bashkir people. Ethnic composition, history of settlement.]. Moskva.

Levshin A. (1832). Opisanie Kirgiz-kazachih i kirgiz-kaisakov ord i stepi [Description of Kirghiz-Cossack and Kirghiz-Kaisak hordes and steppes. Part II-III. St.]. Petersburg.

Mukanov M.S. (1998). Etnicheski sostav i rasselenie kazahov Srednevo Juza [From the historical past (the genealogy of kereis and uaks)]. Almaty.

Petrushevsky I. Rashid-ad-din i ego istoricheskij trud. Vvodnaja stat'ja v knige.: «Rashid-ad-din». Sbornik letopisej. [Rashid-ad-din and his historical work. Introductory article in the book: Rashid-ad-din. Collection of annals]. T.1. Moskva-Leningrad. 1952.

Rychkov P.I. (1887). Topografia Orenburgskaya. [Topography Orenburg. Ed. 1 st. St. Petersburg. Ed. 2nd]. Orenburg.

Rychkov P.I. (1896). Istoria Orenburgskaya [History Orenburg (1730-1750).] Orenburg.

Masanov E.A. (1966). Ocherk istorii etnograficheskogo izuchenia kazahskova naroda [Essay on the history of ethnographic study of the Kazakh people in the USSR]. Alma-Ata.

Utemish-Haji. (1992). Genghis-name. Facsimile, translation, transcription, textual notes. Yudin. Comments and Indications – Abuseitova M.Kh. Alma-Ata

Valikhanov Ch. Shigarmalar zhinagi. [Compositions]. Op. T.1. T.2. Alma-Ata. 1985.

Vostrov V.V., Mukanov M.S. (1968). Rodoplemennoi sostav i rasseleniya kazahov. [Tribal composition and resettlement of Kazakhs]. Alma-Ata.

Mukanov M.S. (1974). Etnicheski sostav i rasselenie kazahov Srednevo Juza [Ethnic composition and resettlement of Kazakhs of Middle Zhuz]. Alma-Ata.

Zuev Yu.A. (1981). Istoricheskaya proektsiya kazahskih geneologicheskikh predanii [Historical projection of Kazakh genealogical legends. Kazakhstan in the era of feudalism]. Alma-Ata.

Әдебиеттер

Ахынжанов М. (1957). Қазақтың тегі туралы. Алматы, 1957.

Аристов Н.А. (1894). Опыт выяснения этнического состава киргиз-казаков Большой орды и каракиргизов на основании родословных сказаний и сведений о существующих родовых делениях и о родовых тамгах, а также исторических данных о начинающихся антропологических исследованиях. Живая старина, вып. III, IV. Санкт-Петербург.

Аристов Н.А. (1896). Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности. Живая старина, вып. III, IV. Санкт-Петербург.

Абу-л-Гази. (1906). Родословное древо тюрков. Перевод и предисловие Г.С. Саблукова. Казань.

Байтұрсынұлы А. (1989). Шығармалары. Алматы.

Березин И.Н. (1854). Библиотека восточных историков. Сборник летописей, татарский текст, т. II. ч. I, Казань.

Бокейхан А. (1995). Избранное. Алматы.

Тынышпаев М. (1925). Материалы к истории казахского народа. Ташкент.

Досмұхамедұлы Х. (1991). Аламан. Алматы.

Халикова Р.Х. (1990). Язык башкирских шежере и актов документов XVIII-XIX вв. Москва, Наука.

Кононов А.Н. (1958). Родословная туркмен. Сочинение Абу-л-Гази, хана хивинского. Москва-Ленинград.

Кононов А.Н. (1958). Родословная туркмен. Сочинение Абу-л-Гази, хана хивинского. Москва-Ленинград.

Күпейұлы М.Ж. (1176). Үш жүз: Сарыарқа қайдан шықты Рукописный фонд Научный библиотеки НАН РК, папка.

- Наушабайұлы Н. (1903). Манзумат Казахия. Казань.
- Кузеев Р.Г. (1974). Происхождение башкирского народа. Этнический состав, история расселения. Москва.
- Левшин А. (1832). Описание киргиз-казачьих и киргиз-кайсацких орд и степей. Ч. II-III. Санкт-Петербург.
- Муканов М.С. (1974). Этнический состав и расселение казахов Среднего Жуза. Алма-Ата.
- Муканов М.С. (1998). Из исторического прошлого (родословная кереев и уаков). Алматы.
- Рычков П.И. (1887). Топография Оренбургская. Изд. 1-е. Санкт-Петербург. 1762. Изд. 2-е Оренбург.
- Рычков П.И. (1896). История Оренбургская (1730-1750). Оренбург.
- Масанов Э.А. (1966). Очерк истории этнографического изучения казахского народа в СССР. Алма-Ата.
- Утемиш-хаджи. Чингиз-наме. (1992). Факсимиле, перевод, транскрипция, текстологические примечания В.П. Юдина. Комментарии и указатели Абусеитовой М.Х. Алма-Ата.
- Валиханов Ч.Ч. (1985). Собрание сочинений. Т.1-2. Алма-Ата.
- Востров В.В., Муканов М.С. (1968). Родоплеменной состав и расселение казахов. Алма-Ата.
- Петрушевский И. (1952). Рашид-ад-дин и его исторический труд. Вводная статья в книге.: «Рашид-ад-дин». Сборник летописей Т. 1. Москва-Ленинград.
- Рашид-ад-дин. (1952). Сборник летописей. Т. 1. Кн. 1-2. Москва-Ленинград.
- Кудайбердыұлы Ш. (1911). Қазақ, қырғыз һәм хандар шежіресі. Орынбор.
- Зуев Ю.А. (1981). Историческая проекция казахских генеалогических преданий. Казахстан в эпоху феодализма. Алма-Ата.

Билалов С.¹, Тажекеев А.², Дарменов Р.³

¹PhD докторант кафедры «Археология, этнология и музеология», Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: seidaly.bilalov@mail.ru

²кандидат исторических наук, руководитель Научно-исследовательского центра «Археология и этнография» при Кызылординском государственном университете имени Коркыт Ата, Казахстан, г. Кызылорда, e-mail: azik8484@mail.ru

³СНС, Научно-исследовательский институт «Национальное достояние» при РГКП «Национальный музей Республики Казахстан», Казахстан, г. Астана, e-mail: darmenov_rustem@mail.ru

**АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ
СРЕДНЕВЕКОВОГО ГОРОДИЩА СОРТОБЕ**

В статье представлены результаты комплексных археологических исследований Сортобинского отряда Жанкентской археологической экспедиции на средневековом городище Сортобе в 2017 году. По результатам археологических исследований городище Сортобе можно квалифицировать как один из огузских городов-крепостей, существовавших в VIII-IX вв. на нижнем течении Сырдарьи. Начальник Хорезмской археолого-этнографической экспедиции академик С.П. Толстов обозначил их как отдельную археологическую культуру «болотные городища». Однако, в свете последних археологических изысканий на «болотных городищах» выдвигается гипотеза, что «болотные городища» основали представители джетыясарской культуры. Анализ выявленных строительных конструкции в ходе археологических раскопок, аналогию которым мы встречаем в раннесредневековых поселениях хорезмского оазиса, дает возможность реконструировать средневековые внутриродовые, общинные отношения племен, населявших низовья Сырдарьи.

Ключевые слова: археология, история, огузы, городище, Сырдарья, Приаралье, средневековое жилище.

Bilalov Seidali¹, Tazhekeyev A.², Darmenov R.³

¹PhD doctoral candidate, of the Department «Archaeology, Ethnology and museology», Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: seidaly.bilalov@mail.ru

²candidate of historical sciences, Head of the Research Center «Archeology and Ethnography» at Kyzylorda State University named by Korkyt Ata, Kazakhstan, Kyzylorda, e-mail: azik8484@mail.ru

³senior research associate, Research Institute «National property» at the National Museum of the Republic of Kazakhstan, Kazakhstan, Astana, e-mail: darmenov_rustem@mail.ru

Archeological research of the medieval settlement Sortobe

The article represents the results of a comprehensive archaeological study Sortbe squad of Jarkent archaeological expedition to the medieval settlement Sortobe in 2017. According to the results of archaeological research of the hillfort Sortobe can be described as one of the Oghuz towns-fortresses existed in the VIII-IX centuries on the lower reaches of the Syrdarya. Head of the Khorezm archaeological and ethnographic expedition, academician S.P. Tolstov identified them as separate archaeological culture «marsh settlement». However, in light of recent archaeological surveys on the «marsh settlement», the hypothesis that the «marsh settlement» was founded by representatives djetyasar culture. Analysis of the identified building structures in the course of archaeological excavations, the analogy which we find in the early medieval settlements of Khorezm oasis, gives the opportunity to reconstruct the medieval intrapartum, community relations of the tribes inhabiting the lower reaches of the Syrdarya.

Key words: archeology, history, Oguzes, settlement, Syrdarya, the Aral Sea region, medieval houses.

Біләлов С.¹, Тәжекеев Ә.², Дәрменов Р.³

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің «Археология, этнология және музеология» кафедрасының PhD докторанты, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: seidalov@mail.ru

²тарих ғылымдарының кандидаты, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті жанындағы «Археология және этнография» ғылыми-зерттеу орталығының жетекшісі, Қазақстан, Қызылорда қ., e-mail: azik8484@mail.ru

³«Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі» РМҚМ жанындағы «Халық қазынасы» ғылыми-зерттеу институтының АҒҚ, Қазақстан, Астана қ., e-mail: darmanov_rustem@mail.ru

Ортағасырлық Сортөбе қалашығындағы археологиялық зерттеулер

Мақалада Жанкент археологиялық экспедициясы, Сортөбе тобының 2017 жылы ортағасырлық Сортөбе қалашығында жүргізген кешенді археологиялық зерттеулерінің нәтижесі жайлы баяндалады. Сортөбе қалашығын археологиялық зерттеулер нәтижесі бойынша Сырдың төменгі ағысында VIII-IX ғасырларда тіршілік еткен оғыз тайпаларының қала-қамалдарының бірі ретінде қарастыруға болады. Өткен ғасырдың 50-ші жылдары ашылған бұл қалаларды Хорезм археологиялық-этнографиялық экспедициясының жетекшісі, академик С.П. Толстов – «батпақтағы қалашықтар» деп аталатын жеке археологиялық мәдениет ретінде қарастырған. Алайда, «батпақтағы қалашықтарда» жүргізілген соңғы археологиялық зерттеулер қорытындылары нәтижесінде, олардың негізін жетіасар мәдениетінің өкілдері қалаған деген болжам ұсынылып жүр. Археологиялық қазба жұмыстары барысында аршылған құрылыс конструкцияларын талдау нәтижесінде Сырдың төменгі ағысын мекендеген ортағасырлық тайпалардың руішілік, қауымішілік қарым-қатынастарын қайта қалпына келтіруге жаңа мүмкіндік туды. Бұл құрылыс конструкцияларына ұқсас құрылыстарды көршілес жатқан Хорезм оазисіндегі ертеортағасырлық қоныстардан көреміз.

Түйін сөздер: археология, тарих, оғыздар, қалашық, Сырдария, Арал өңірі, ортағасырлық үй-жай.

Введение

Раннесредневековое городище Сортөбе расположено в Кармакшинском районе Кызылординской области, в 10 км западнее от районного центра Жусалы. Городище расположено на одном из изгибов реки Сырдария и находится в аварийном состоянии.

Местное население называет городище по-разному: «Сортөбе», «турткуль», «төбе», «кала» (Елеуов, Құрманқұлов, 2008: 5). О названии городища первые заметки были опубликованы в областных (Жақыпұлы, 2007) и республиканских (Ақанұлы, Пірназар, 2007) средствах массовой информации. За последние 10-15 лет большая часть городища пострадала от воздействия осенне-весенних паводков на Сырдарье, кроме того левый берег на участке, где находится городище, регулярно смывается водами реки.

Городище представляет собой треугольный холм с равными двумя сторонами, размером 80х85х120 м, расположенный на естественной возвышенности. Оплывшие стены памятника возвышаются над окружающей поверхностью на 2-3 м.

Очевидно, городище было в плане прямоугольным, ориентированным по сторонам света. Памятник был впервые обследован на-

учным сотрудником Института археологии имени А.Х. Маргулана МОН РК А. Абуом в 2006 году (Әбу, 2008: 40-43). Затем летом 2007 года на городище побывали и провели рекогносцировочные работы разведывательный отряд Чирик-Рабатской археологической экспедиции под руководством ведущего научного сотрудника к.и.н., Ж. Курманкулова и научные сотрудники ТОО «Международный научно-исследовательский центр «Археолог» под руководством д.и.н., профессора М. Елеуова. После снятия топографического плана и фотофиксации памятника произвели зачистку части обрыва, пострадавшей от паводковых вод городища (Елеуов, Құрманқұлов, 2008: 6-30).

Природные условия низовья реки Сырдарья характеризуются непрерывными изменениями гидрографического режима основного русла и его протоков. Исследования, проведенные Хорезмской археолого-этнографической экспедицией, показывают, что в VII-IX вв. сток вод реки Сырдарья шел по трем руслам – Куандарья, Эскидарьялык и по современному руслу Сырдарья. Причем первые два могли заменять основное русло Сырдарья в определенные периоды истории в ее нижнем течении, подпитывались они предположительно из существовавшего тогда на месте так называемого Дарьялык-такыра водоема (Вайнберг, Левина, 1993: 9 и сл.).

В эту историческую эпоху здесь, на древних протоках Кувандарьи и Эскидарьялык, существовала своеобразная культура – Джетыясарская (что означает «семь городищ»). Памятники джетыясарской культуры существовали тут с эпохи бронзы по VII-IX вв. (Левина, 1996: 9).

Однако, в связи с очередным экологическим катаклизмом в VIII-IX вв. прекращается жизнь в долинах древних северных протоков – Кувандарья и Эскидарьялык, и часть жителей джетыясарских городищ переселяются в районы современных дельт Сырдарьи и Амударьи. Здесь формируется в дельтовой части Сырдарьи «культура болотных городищ», на Амударье – «кердерская культура».

По всей видимости, какая-то часть населения джетыясарцев совместно с огузскими племенами передвинулась в окрестности Жусалы, где современное русло реки Сырдарьи, меандрируя, создает небольшое урочище с большим обилием пресных озер. Урочище среди местного населения называется «Ордазы». Расстояние между урочищами Джетыясар и Ордазы не более 40 км.

Цели и методика исследовательских работ

В полевом сезоне 2017 года в ходе осмотра городища было решено заложить два раскопа. В ходе археологических работ на городище применялись комплексные методы полевых археологических исследований, используемые при раскопках памятников, содержащих элементы архитектурных сооружений (Мартынов, Шер, 1989: 76-86).

Раскоп №1 – Разрез (далее Р-1) был разбит на восточном склоне холма, предположительно на южной стене.

Целями закладки раскопа на данном месте являются:

- выявить структуру стен памятника;
- получить стратиграфию городища до материкового слоя.

Р-1 размером 12х4 м ориентирован по широте север-юг, условно разделен на квадраты по 4х4 м. Нумерация квадратов сквозная, начинается с севера.

Р-1 разрез в трех местах был раскопан до материкового слоя, который достигал глубины -410 -420 см от основного репера.

Раскоп №2 (далее Р-2) – размером 16х16 м, ориентирован по сторонам света. Для удобства фиксации находок раскоп был разбит на квадраты 4х4 м и имеет как цифровую, так и буквенные обозначения. В ходе работ на площади раскопа

выявлено огромное здание, где было вскрыто 10 разновременных помещений. Нумерация помещений дана по времени выявления. В настоящее время раскоп остановлен на глубине – 238 см от репера

Основным репером на памятнике обозначена верхняя точка охранной таблички на углу южной и западной стен памятника.

Результаты и обсуждение

Описание Раскопа №1. После снятия верхнего слоя гумуса на глубине -40 -50 см от основного репера (далее ▼) были выявлены кладки из сырцовых кирпичей и пахсовых¹ блоков в квадратах 1 и 2. В кв.1 площадь разреза охватила часть хозяйственной ямы. В западной части кв.1 в слоях очень много костей домашних животных и фрагментов керамики. Далее на глубине -50, -60 см от ▼ в кв.1 и 2 были вскрыты поздние строительные конструкции, стены которых были выложены из пахсовых блоков. Размеры помещений пока не удастся определить, так как стены помещений уходят под бровки разреза. На уровне полов верхнего строительного горизонта обнаружены следы кострищ, возможно пожара.

В центральной части кв.1 на глубине -46 см от ▼ обнаружен перевернутый керамический сосуд – донная часть лепного хума. Керамический сосуд ручной лепки и плохого обжига с характерным чешуйчатым орнаментом для средневековых присырдарьинских памятников в виде изогнутых полос, нанесенных с помощью пальцев рук. Высота фрагмента сосуда – 22-23 см диаметр дна – 20 см.

В кв.2 ближе к западному профилю, в помещении №3 на глубине -30, -90 см от дневной поверхности был вскрыт хум in situ, с отбитым венчиком, ручной лепки и плохого обжига, с характерным волнообразным орнаментом и с двумя ручками от плеч к горловине, имитированные под металл. Высота хума – 65 см, диаметр горловины – 38 см. Обычно такие сосуды вкапываются в полах помещений для хранения продуктов (злаковых культур).

На памятнике также встречаются фрагменты каменных жерновов. Из интересных индивидуальных находок можно выделить керамический

¹ Пахса – плотно утрамбованная глина, уложенная в мокром виде в опалубки разных размеров. В Средней Азии с глубокой древности пахса в основном использовался в строительстве внешних стен, оснований и несущих стен зданий.

светильник (чирак), костяные шило и булавку, фрагмент керамического сосуда с антропоморфным орнаментом, фрагмент керамического дастархана с необычной орнаментацией.

В ходе археологических работ было принято решение углубиться вдоль восточного профиля в помещений №2, до материкового слоя, в остальных частях раскопа расчистить помещения по уровням строительных горизонтов.

В кв.1, 2, 3 на Р-1 на глубине от -60, до -140 см от ▼ были обнаружены 4 помещения верхнего и второго строительного горизонтов.

Помещения №№1, 2 прямоугольные, в плане помещения были расчищены до уровня полов второго строительного горизонта. Размеры помещений полностью определить не представляется возможным, так как в разрез шириной 4 м попадет поперечный угол 4-х помещений (рис. 1).

Стены второго строительного горизонта выложены из пахсовых блоков, размеры блоков – 60х60х80 см, то есть толщина стен достигает

60-63 см, размеры помещения №1 в направлении север-юг достигают 530 см. В северо-восточном углу помещения в позднюю стену из сырцовых кирпичей вмонтирован тандыр (с керамической облицовкой), сохранилась на высоту 20-25 см и диаметр 56 см.

Поздняя стена в помещении №1 была построена к восточной стене с внутренней стороны (вдоль пахсовой стены), сохранилась на высоту в 4 ряда, размеры кирпичей 3х20х6 см. Поздняя стена была построена на забутовке, которая была выложена в мокром виде из комьев глины, далее на глубине -150 см от ▼ по всей площади помещений №№1, 3 была расчищена до уровня полов второго строительного горизонта. В южной стене, в юго-восточном углу помещ.1 был проход в помещение №3. Проход также был заложён поздней выкладкой из сырцовых кирпичей размером 33х20х6 см 3-4 ряда. Кладка из сырцов также лежит на нивелировочном слое, как в помещениях №1, ширина вышеуказанного прохода 106 см.

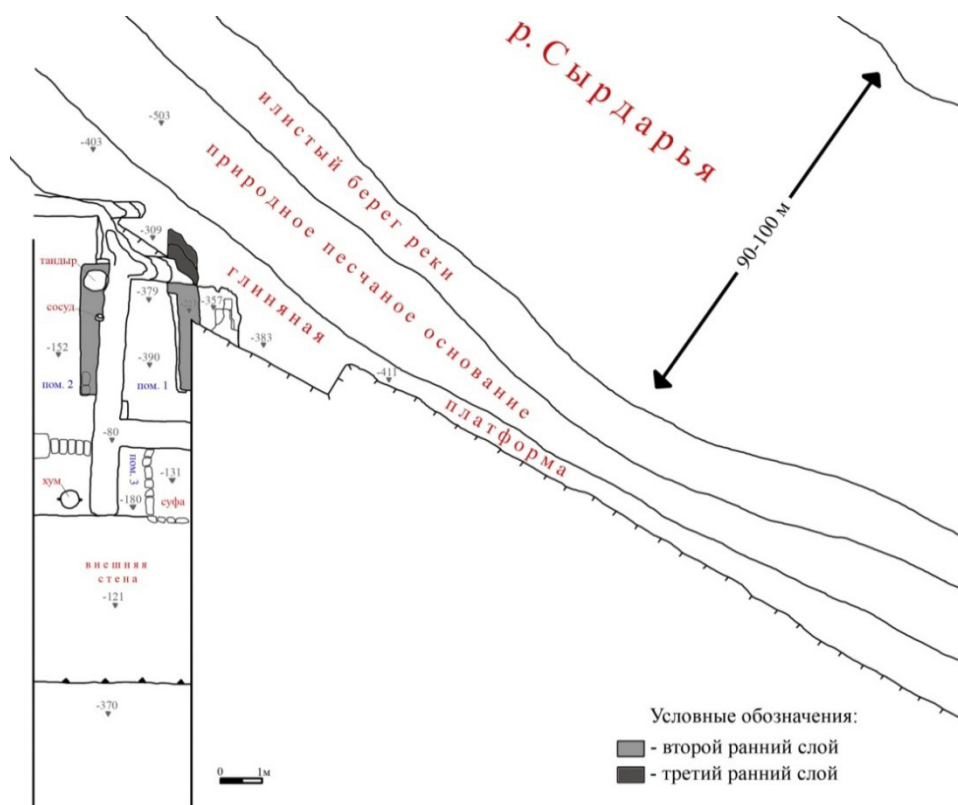

Рисунок 1 – Сортобе. План Раскопа №1

Помещение №3 прямоугольное, в плане помещение шириной от 130 до 140 см снизу, сужается кверху до 120 см. Стены сохранились на высоту до 60-65 см, уровень полов верхнего строительного горизонта на глубине -120, -130 см от ▼. С восточной стороны к помещению №3 примыкает помещение №4, которое в плане также прямоугольное шириной 180-190 см.

На глубине -100 см ▼ в помещении №4 была расчищена суфа, относящаяся к верхнему строительному горизонту. Ширина суфы – 72 см, длина – 184 см и высотой 45 см. Западный край суфы выложен из сырцовых кирпичей в два ряда, размеры кирпичей стандартны – 34х20х6 см.

В целях выявления уровня нижних строительных горизонтов в помещениях №4 было принято решение опуститься до уровня 3-го строительного горизонта, до отметки -243 см от ▼.

Пахсовые блоки 2-го строительного горизонта размером 60х80х60 см пролегают на плотном, выложенном из глины в мокром виде, нивелировочном слое толщиной до 12-14 см, слой светло-желтого цвета прослеживается по всему периметру помещ. 4, а также по всему внутреннему периметру Р-1. Глубина залегания нивелировочного слоя -170 см от ▼. Однако, ближе к внешним стенам слой поднимается на 20-25 см (-155 см от ▼).

Скорее всего слой был уложен поверх забутовки, пролегающей между вторым и третьим строительными горизонтами, которая начинается с отметки -180 см от ▼ и продолжается до отметки -220 см ▼. Забутка представляет собой сероватый суглинок толщиной от 35 до 50 см, уложен поверх такого же слоя из серой глины.

В восточном профиле помещения №4 отчетливо видны залегания слоев 2-го и 3-го строительных горизонтов. Стены 2-го строительного горизонта, выложенные из пахсовых блоков, провисают на глубине -170 см от ▼, тогда как внутренний фас внешних стен продолжает идти вниз. Вероятнее всего, стены позднего верхнего и второго строительных горизонтов были выложены на основание отнелированной мокрой глиной.

Толщина слоев верхнего и второго строительных горизонтов варьирует от 30 до 40 см. В разрезе далее вниз виден слой глиняной нивелировки, выложенной также в мокром виде, без примесей органики. Далее на глубине от -190 до -240 см от ▼ идет скопление нескольких золистоглиняных слоев обживания 3-го строительного горизонта. Скопление слоев пролегает на уровне полов 3-го строительного горизонта

На вышеуказанной отметке раскопки помещ.4 были остановлены, работы будут продолжены в следующих полевых сезонах.

Вероятно, помещения №№3, 4 являются фрагментом общего внутрисканного (обводной стены) стрелкового коридора или галереи, то есть, по всему внутреннему периметру крепостных стен городища был построен узкий коридор или узкая галерея шириной от 130 до 180 см вдоль внутреннего фаса внешних стен.

Об этом также свидетельствуют узкие помещения вдоль внутреннего фаса внешних стен, вскрытые на раскопе №2, в центральной части памятника. Помещения за №№1, 5 и 10 на Р-2 вскрыты полностью до уровня полов 3-го строительного горизонта. Ширина помещений варьирует от 140 до 180 см, длина этих помещений разнится в зависимости от внутренних помещений, к которым они примыкают, от 4,5 до 6 м (рис. 2).

По предварительным предположениям, каждая ячейка одной большой общины имела свой ответственный участок на внешней стене, которую обязывалась защищать в случае нападения извне.

К такому предположению пришли после вскрытия жилых помещений на Р-2 вдоль внутреннего фаса обводной стены, данные помещения сообщаются только с помещениями, примыкающими с внутренней стороны памятника.

Аналогию мы видим в близлежащих памятниках джетыясарской культуры, в частности на памятниках Бидайик Асар, Томпак Асар, в которых работал Джемысарский отряд ХАЭЭ (Левина, 1996: 18-20).

В ходе археологических работ в кв.3 Р-1 на глубине -250, -270 см от ▼ ближе к западному профилю была обнаружена кладка из сырцовых кирпичей в один ряд, выложенная в «Г» образной форме, вероятно край суфы. Размеры кирпичей 42х22х6 см, длина фрагмента по ширине 80 см, по продольной длине 70 см. Однако, на данной глубине больше строительных конструкций не обнаружено.

Вышеописанный фрагмент строительной конструкции обнаружен в пристенных слоях снаружи крепости. Слои, начиная от верхнего строительного горизонта, вплотную примыкают к обводной стене крепости с внешней стороны. Пристенные слои насыщены бытовым мусором, это в частности кости домашних животных и фрагменты керамических изделий. Наличие бытовых отходов с внешней стороны крепости свидетельствует о бытовании хозяйства или домовладении во времена существования памятника.

ка, который примыкал к оборонительной стене снаружи.

Всю северо-восточную часть Р-1 занимает помещение №2. Прямоугольное в плане помещение в направлении север-юг сопоставимо по размерам с помещением №1, приблизительно

520-530 см, направление восток-запад измерить не представляется возможным, так как помещение уходит под восточную бровку.

В целях выявления строительных горизонтов по всему периметру помещения №2 был заложен шурф до материкового слоя под городищем.

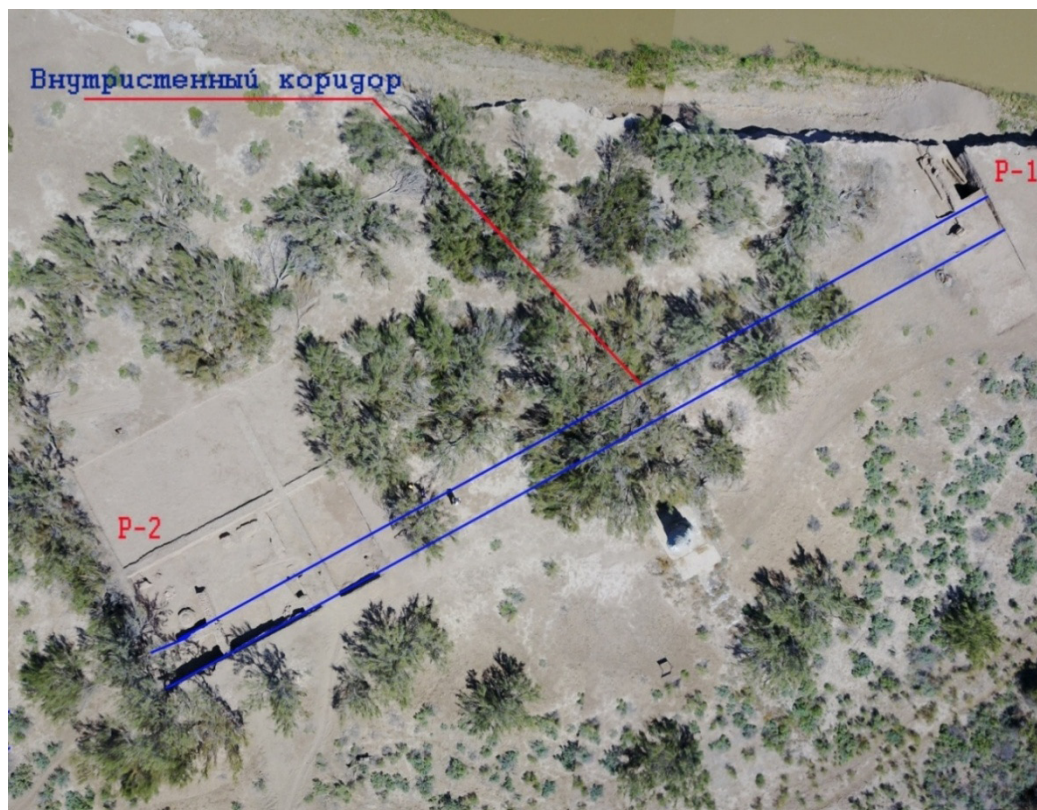

Рисунок 2 – Сортобе 1. Раскопы №№ 1, 2. Схема предположительного внутрискенного коридора

Западная стена помещения №2 толщиной до 60-64 см. Однако, западная стена не соотносится с ее южной стеной, которая также выложена из пахсовых блоков. Сверху западной стены в поздний период выложен нивелировочный слой из глины, выложенный в мокром виде толщиной до 20 см. Далее под глиняным слоем прослеживается кладка из сырцовых кирпичей, которые выложены стоймя, то есть ребром длинной стороной, похоже на облицовку стены. Размеры сырцов стандартны – 33x20x6 см. Под облицовкой из сырцовых кирпичей идет толстый слой забутовки толщиной до 50 см. Под забутовкой из больших комьев глины пролегает слой нивелировки светло-желтого цвета, выложенный в мокром виде толщиной 10-12 см. Данный нивелировочный слой выявляется и в помещ. 4 и также

хорошо прослеживается в восточном профиле разреза. Отсюда можно предположить, что во время строительства 2-го строительного горизонта по всему периметру Р-1, и может быть по большому участку памятника, был выслан нивелировочный слой, затем засыпан забутовкой для строительства жилищ следующего, верхнего строительного горизонта.

В квадрате 4 вскрыта часть оборонительной стены. Толщина стены достигает 4 метров, высота вскрытой части стены от дневной поверхности достигает 220 см. Внешняя обводная стена представляет собой сплошной глиняный массив из пахсы (рис. 3).

Однако, верхние слои обводной стены уложены из комковатой бесформенной глины (гуваляк). Высота части стены, построенной из бесформенной глины, – 150-160 см.

Далее вниз, под этой массой уложен слой из глины толщиной до 30 см, которая начинается с отметки -180 см от ▼. В восточном углу кв. 4 на глубине -145 см от ▼ в толще стены обнаружена кладка из сырцовых кирпичей в пять рядов высотой, размеры кирпичей стандартные – 32х20х6 см. Под кирпичной кладкой из сырцов выложен нивелировочный слой из глины, на глубине -290 см от ▼ под слоями вскрыты пахсовые блоки высотой до 75-80 см, длина блоков варьирует от 45 до 80 см. Пахсовые блоки стоят на тонких золисто-глиняных слоях, с примесью угольков толщиной до 10 см.

Далее на отметке -405, -410 см от ▼ начинается материковый слой. Слои под стенами свидетельствуют о существовании поселения на месте крепости до возведения оборонительных сооружений.

Структура обводной стены не однородная и состоит из множества слоев, то есть стена за время существования памятника претерпела множество перестроек и ремонтов.

Описание Раскопа №2. После снятия по всей площади раскопа 50 см рыхлого слоя – состоявшего из песка и остатков саксаула. Под ним лежал плотный слой темно-серо-зеленоватого слоя с известняковыми прослойками. Этот верхний строительный горизонт фиксируется только в помещениях № 6 и 7, где мы видим остатки жизнедеятельности населения, в других квадратах они выявляются только на бровках. К этому горизонту относятся выявленные хозяйственные ямы, спущенные до уровня третьего строительного горизонта.

В этот период население городища, по всей видимости, после непродолжительного запустения памятника вторично его заселяет, как показывают раскопки – это происходит неоднократно. Происходит вырубка или закладка более ранних стен второго строительного горизонта. Местами остатки стен второго периода переделывают в очаги для обогрева. Так как слой сохранности первого строительного горизонта слишком сильно потревожен и размыт, говорить об его интерьере и строительной технологии затруднительно. Полученный керамический комплекс позволяет говорить о том, что памятник доживает до середине IX в.

Ниже первого строительного горизонта идет мощный до полутора метра слой второго строительного горизонта. Для этого горизонта характерно строительство мощных несущих стен и наличие больших жилых помещений. Стены сложены из сырцовых кирпичей размером

34х36х20х22х10 см. Несущие стены имели толщину от 80-85 до 100 см.

На уровне – 106 см от ▼ на стыке южной и западной стен выявлены стены помещения №1. Это небольшое помещение размером 180х560 см. Расчистка показала, что возведение помещения относится к третьему строительному горизонту. Во второй период помещение не использовалось и могло служить местом выброса хозяйственных отходов, здесь выявлено большое количество остатков остеологического материала и битых фрагментов керамики. В интерьере помещения не выявлено каких-либо остатков жизнедеятельности населения второго строительного горизонта. К этому времени единственное изменение фиксируется нами на северной стене помещения, это закладка сводчатого прохода и вырубка тут же на северной стене прохода. Причиной закладки сводчатого прохода является ремонт стены, ориентированной по оси юг-север, которая разделила площадь на три помещения №№ 1, 2 и 3. Спуск по площади не дал фиксации какого-либо пола обживания. На глубине -287 см от ▼ выявлен пол обживания, который относится к третьему строительному горизонту.

В этот период помещение использовали для хозяйственных назначений, в южном углу помещения выявлена обкладка из природного камня (фрагменты или бракованные части жернова), вероятно, образовала короб для хранения продуктов. В западной стороне помещения выявлен выступ, выложенный из сырцовых кирпичей, возможно суфа, в углу которого сделана квадратная обкладка из поставленных на торец сырцовых кирпичей, на дне которого выложен камень. Размер выступа – 180х150 см. В этом помещении выявлены гнезда для бревен, перекрывающих помещение. Диаметр различный – от 30 до 50 см (рис. 4).

Помещение № 2 – находится к северу от помещения №1, и соединено с ним проходом, который расположен в центре комнаты. Помещение № 2, как и № 1, в период второго строительного горизонта не использовалось как жилое помещение. Здесь нами же видны следы заполнения всей площади помещения отходами жизнедеятельности населения второго горизонта. Огромное количество остеологического материала, в особенности костей верблюда, лошадей и крупного рогатого скота, позволяет предположить, что основное население занималось отгонным скотоводством, и в основном было оседлым. Так как тут встречаются в большом количестве разбитые фрагменты каменных жерновов. Керами-

ка встречается как в фрагментированном состоянии, так и целые экземпляры. Встречается как станковая, так и лепная керамика открытых, так и закрытых форм. Площадь помещения вскрыта не полностью, западная часть ее уходит за раскоп, в этом сезоне вскрыта только площадь 500х300 см.

Так заполнение помещения не имело каких-либо слоев жизнедеятельности населения второго периода, кроме заполнения хозяйственного мусора, спуск показал, что помещение в период между вторым и третьим периодами не имело перекрытий. Тут над уровнем пола, на глубине

-260 см от уровня репера лежала забутовка из сырцовых кирпичей толщиной около 40 см. Под этим слоем забутовки из сырцовых кирпичей лежал пол обжигания. На этом уровне выявлен пристенный ритуальный сводчатый очаг. Ширина его – 1 м, высота – 50 см. На стенах очага фиксируются следы обжига, местами прокалено до бело-красного цвета. Стены этого помещения сильно разрушены ямами позднего периода, поэтому невозможно определить проход между помещениями № 2 и 3. Однако, можно утверждать, что находился он в северо-восточном углу помещения.

Рисунок 3 – Сортобе. Раскоп №1. Внешний фасад обводной стены. Общий вид

Рисунок 4 – Сортобе. Раскоп №2. Помещение №1. Уровень пола третьего строительного горизонта

Помещение № 3 – здесь, в отличие от помещений № 1 и 2, во втором строительном горизонте процесс жизнедеятельности фиксируется четко. Это довольно крупное жилое помещение квадратной формы с Г-образным входным тамбуром с северной стороны. В южной части помещения впритык к внешней оборонительной стене приставлена обогревательная печь, выложенная из сырцовых кирпичей, в центр которого поставлен крупный хум. Печь была поставлена на пол на глубине – 125 см от ▼. Пол выложен из глины с примесью органики. Для этого периода характерно наличие огромного количества керамики, причем преобладают открытой формы – кухонная посуда.

Площадь помещения прорезают четыре крупные хозяйственные ямы, три из них в центре помещения, диаметр их варьируется от 130 – 180 см. Заполнение ям показывает, что в них кидали органический мусор, который со временем перегнил. В ямах редко встречаются фрагменты керамики. Четвертая яма прорезает стену, которая отделяет помещения № 3 и 2. Каких-либо других интерьерных конструкций в виде суфы и т.п. не выявлено.

Помещение № 4 – самое потревоженное поздними перекопами. Здесь уровень второго строительного горизонта выявлен в северо-восточном углу. Тут выявлен прямой тамбур, идущий с помещения № 6. Входной проем тамбура был оформлен деревянным проемом, так как тут выявлены угловые столбовые ямы. Диаметр ям – 25-30 см. Стена входного тамбура как бы стала границей между культурным слоем второго и третьего строительных горизонтов и заполнением огромной ямы с восточной стороны. Яма, идущая вдоль восточной стороны помещения, прорезает ее местами и заполнена стерильными заточными слоями. Поэтому трудно дать характеристику помещения № 4.

Помещение № 6 – это прямоугольное помещение, ориентированное по оси запад-восток. Оно соединено прямым тамбуром с помещением № 4. Пол в помещении выявлен на глубине – 143 см от ▼. На стенах восточной стороны помещения нами зафиксированы следы горения, причем видно, как падала деревянная конструкция на юг в сторону входа в тамбур. Пол уложен глиной с примесью органики, на которой лежат в большом количестве разбитые сосуды. Стены помещения сильно потревожены ямами позднего периода. Диаметр их варьируется от 100 до 150 см. В западной части помещения выявлен второй вход, соединяющий его с помещением № 7.

Помещение № 7 – это такое же прямоугольное помещение, что № 6, и ориентировано оно по оси запад-восток. Данное помещение сильно пострадало от впускных ям позднего периода. Здесь насчитываются три крупные ямы, которые прорезают стены помещения. Однако сохранились некоторые убранства – это фрагмент очажной подставки в виде «кочкара», которая была приставлена к южной стене. Возможно, на северной стене была суфа, которую прорезала хозяйственная яма. Пол на этом уровне был выявлен на уровне 151 см от репера.

Помещения № 8 и 9 зачищены не полностью, выявлены только остатки стен второго строительного горизонта. На данном участке археологические работы будут продолжены в следующем полевом сезоне.

Зачистка и спуск по контурам хозяйственных ям позволили определиться с полом третьего строительного горизонта. В особенности хорошо он выделялся в помещении № 3. Здесь под полом второго строительного горизонта под забутовкой метровой толщины из комкаватой глины и сырцовых кирпичей лежал плотный глинобитный пол. Выявлен он на глубине – 238 см от ▼. Как показывает стратиграфия забутовки, он сформировался из остатков жилых стен помещения в период запустения городища (рис. 5).

Помещение № 3 – третьего строительного горизонта – это обширное (6х5,5 м) помещение квадратной формы. Суфа в этой комнате была сложена вдоль южной, восточной и западной стен (западная часть суфы была срезана в поздний период, при ремонте жилой стены помещения), то есть она имела П-образную форму. Ширина различных отрезков суфы колебалась от 100 до 110 см, высота составляла – 36-40 см. Выявлена на глубине – 188 см от репера. От жилого пола суфу отделял подиум в 10 см, сделанный из плотной глины, для опоры ног (рис. 6).

К северо-восточному углу восточного отрезка суфы была пристроена массивная стена или, скорее, тумба из сырца размером 70х70 см. Назначением ее являлась защита комнаты от сквозняков, которые могли проникнуть через коридор с улицы. В результате чего в северо-восточном углу образовался тамбур (1,8х0,8 м).

Пол в помещении № 3 был залит плотной хорошо отмученой глиной. В центре комнаты находился очаг Х-образной формы, который напоминает растянутую шкуру барана. Он был вытянут в широтном направлении и имел размеры 80х60 см. Очаг сложен из крупного пахсового блока, по всей видимости, его со временем вырезали, для

придания формы – Х. Снаружи, с южной стороны платформы Х-образного очага, находилась площадка из прокаленного до красна глины размером 100х90 см. На ней была поставлена ритуальная подставка в виде «кочкара» – протомы

барана. Подставка «кочкар» выполнена в классическом виде, декоративное тулово с отогнутыми двумя головами по сторонам, размером 45х15 см. Зачистка прокаленной площадки показала, что там была ямка для горшка, размер ямы – 20х20 см.

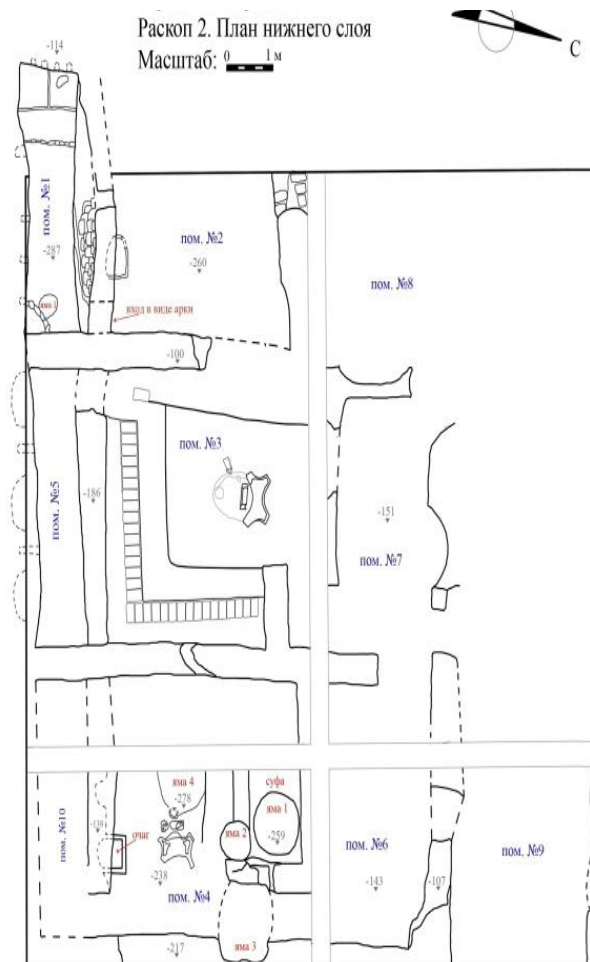

Рисунок 5 – Сортобе. Раскоп №2.
План третьего строительного горизонта

В южной части комнаты в ходе зачистки стены выявлены остатки прохода в виде арки, которая выходит в помещения №5.

Помещение № 5 – это небольшая комната прямоугольной формы размером 5,5х1,5 м. Комната идет вдоль внешней оборонительной стены. Комната имела, по всей видимости, хозяйственное назначение, так как вдоль южной стены были устроены три впускные ниши. Ширина их была 1 м и высота варьировалась до 80 см. Данные ниши, по нашему мнению, могли быть местом складирования постельных принадлежностей.

Другим помещением, открытым до уровня третьего строительного горизонта, является помещение № 4. Как отмечалось, данное помещение в поздний период подверглось перекопу, в силу чего здесь не сохранились верхние слои. Яма позднего периода прошла вдоль восточной стены, затронув 1/3 часть комнаты. Комната квадратной формы размером 4,5х4,2 м.

Внутренний интерьер помещения состоит из суфы, которая идет вдоль северной стены и, возможно, была еще западная часть, которая попала за бровку. Ширина суфы – 1,5 м. К северо-восточному углу суфы была представлена стена, за-

щищающая комнату от сквозняков, создавая небольшой коридорчик длиной 2 м. Причем вход коридорка был обрамлен дверным проемом, тут выявлены остатки столбовых ям. В центре комнаты был поставлен ритуальный очаг-подставка. Подставка, так же как и помещение №3, имеет Х-образную форму, размером 1х0,8 м. Х-образная платформа имеет радиальную направленность, с запада к ней приставлена ритуальная подставка в виде «кочкара». Подставка также оформлена геометрическим декором с двумя головами баранов, смотрящих в разные стороны. Нижняя часть сохранилась размером – 40 см. Головы баранов расположены к югу от подставок. Перед ритуальной подставкой стоит углубленный горшок, сильно прокаленный.

У южной стены выявлен очаг, который сложен из сырцовых кирпичей, поставленных на ребро, в площадь которого был поставлен хум. Однако, зачистка показала, что хум был поставлен в более поздний период, во время ремонта, по всей видимости. Очаг в раннее время был углублен в южную стену до 50 см. Здесь стена сильно прокалена, что привело к ремонту. К западу от очага на расстоянии 50 см на южной стене устроена ритуальная ниша. Ниша размером 50 см в ширину и 50 см высоту. Пол комнаты залит плотным слоем глины, на котором разбросаны фрагменты керамики, обработанных костей, стеклянной посуды и т.п. Здесь, в отличие от других помещений, встречаются хозяйственные ямы,

которые были спущены еще в период бытования населения в третьем строительном горизонте.

Между помещениями № 4 и № 10 был проход с южного угла, устройство его не известно, так как он был поврежден поздней впускной ямой. В настоящее время трудно определить хозяйственной назначение этой комнаты, так всю площадь ее завалило сырцовыми кирпичами от внешней стены.

Стратиграфия памятника очень сложна, так на бровках видны следы разновременных впускных ям, которые потревожили слои, формировавшиеся во время функционирования и жизнедеятельности городища. Стратиграфический разрез сделан по двум бровкам:

Первая по оси восток-запад – это наиболее насыщенная бровка слоями. Верхний слой – плотный слой супеси с натечными линзами. Плотность его достигает – 50 см. Данный слой формировался из остатков жилых помещений первого строительного горизонта. Спуск большинства хозяйственных ям шел именно с этого горизонта. Это ямы №1, 3 и 4.

Ямы прорезают слой забутовки из сырцовых кирпичей, причем плотность забутовки достигает местами двухметрового слоя. Слои эти сложились во втором строительном горизонте, из стен третьего горизонта. Плотность ее различна, местами достигает от 1-1,5 м. Слой забутовки перекрывает некоторые стены третьего периода.

Рисунок 6 – Сортобе. Раскоп №2. Помещение № 3.
Уровень третьего строительного горизонта

Третий строительный горизонт представлен небольшим культурным слоем, насыщенный остатками битой керамики, цельными сосудами, большого количества остеологического материала. Плотность слоя – от 30 – 50 см.

Стратиграфическая бровка показывает, что западная часть здания не использовалась во втором и третьем периодах обживания, и заполнена мусорными слоями без каких-либо поздних перекопов.

Бровка, ориентированная по оси север-юг, показывает, такую же картину. Мы здесь видим сложение слоев из трех строительных горизонтов. Первый строительный горизонт тут представлен не большим слоем и трудно фиксируется плотность его не одинаковая – от 30-50 см.

Второй строительный горизонт – фиксируется двумя периодами, первый верхний слой

достигает плотности до 1 м. Это рыхлый комковатый суглинок серого цвета с фрагментами керамики, керамики и костей. Под ним идет второй период – слой, который сложился в период обживания памятника после короткого запустения. Это плотный суглинок с прослойками серо-зеленого цвета.

Третий строительный горизонт – прорезает яму, спущенная со второго горизонта, он пререзает жилой пол третьего строительного горизонта. Сам слой представляет суглинок с большим количеством органики и битой керамики и золы. Как показывает стратиграфическая бровка, обвал стен произошел с южной внешней стены, которая перекрыла южную обводную стену, соединяющую комнаты № 4 и 10. Данная стена обрушилась, в более раннее время, перекрыв помещение №4 (рис. 7).

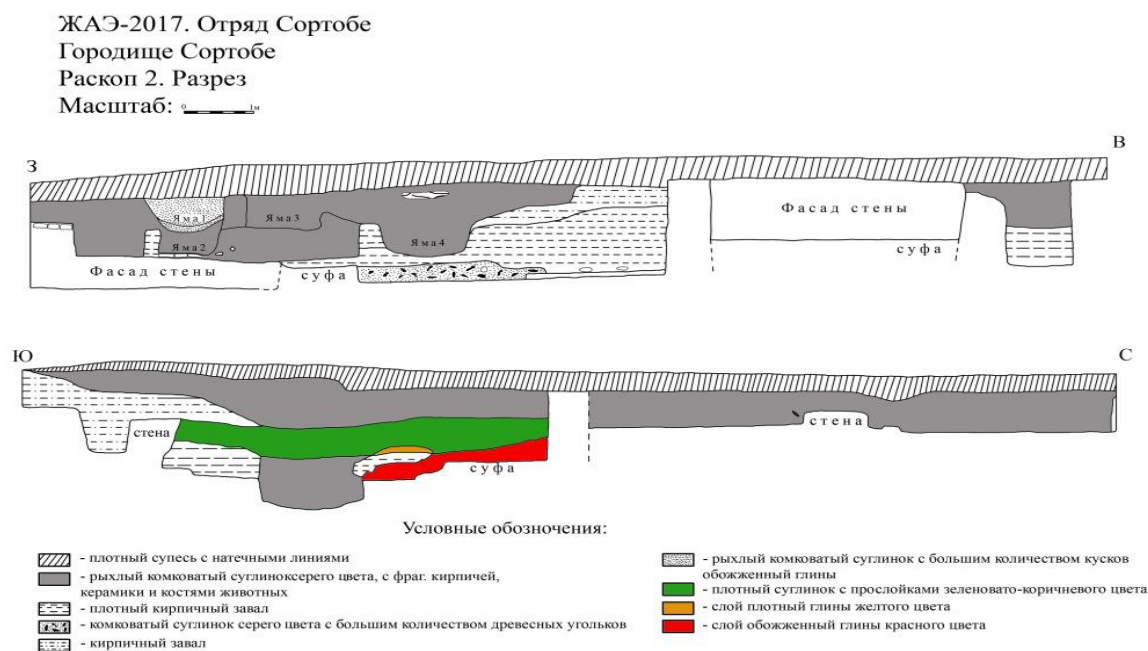

Рисунок 7 – Сортобе. Стратиграфические бровки на Р-2

Исследовательские работы на данном этапе были приостановлены и будут продолжены в следующих полевых сезонах, вскрытые участки раскопа были законсервированы мокрой глиной и саманом для защиты от природных осадков (рис. 8).

Заключение

Полученные материалы с раскопок дают нам некоторое представление об объемно-пространственных формах раскопанного здания, но не восполняют реальную архитектурную структуру.

Здание полностью не раскопано, однако уже сейчас можно сказать, что он имеет центрическую конфигурацию плана, аналогии которой находятся в сопредельных территориях Приаралья, в особенности схожи с сельскими жилищами Хорезма.

Монументальные усадебные жилища в Хорезме VIII-IX вв. делятся на два типа зданий: Дома с центральным осевым коридором и дома с центрической организацией плана, близкие нашему раскопу.

Рисунок 8 – Сортобе 1. Раскоп №1. Консервация выявленных строительных конструкций мокрой глиной вперемешку с саманом – высохшим камышом

Дома центрического плана (№1, №20, №21 в поселении близ Замахшара, №41 и ряд других в Кават-калинском оазисе). Основной композиции был центральный зал (квадратный или прямоугольный), в некоторых случаях богато украшенный. Над входным вестибюлем с утолщенными стенами помещался второй этаж. Иногда делалось два входа в противоположных концах жилища, и тогда дома центрического плана были подобны домам первого типа, с центральным коридором (особенно кават-калинские). Существовало и много переходных вариантов от первого ко второму типу жилых построек (площадь домов второго типа 250 – 280 кв. м). В других случаях (крупные постройки в районе Дауданкалы) центральный зал или двор окружался целой системой разнообразных по очертаниям помещений, уже ничем не напоминающая самые популярные в средневековом Хорезме дома с центральным коридором (Неразик, 1976: 184).

Жилища, отнесенные к этим двум типам, как правило, были ориентированы углами по сторонам света. Вход (если он был один) находился в юго-восточной (южной) стороне. Среди помещений различаются парадные и жилые, хозяйствен-

ные, вестибюли-прихожие, а в кават-калинских постройках – и своеобразные лестничные клетки при них. Жилые комнаты в кават-калинских домах располагались чаще всего при входе в дом, а если их было два, то при северо-западном (или северном). В жилищах Левобережья подобной закономерности не замечено. Там в некоторых случаях (дома №20 и № 21 в поселении близ Замахшара) жилые комнаты сосредоточивались в одной из половин дома, не связанной непосредственно со входом. Нельзя не упомянуть, что в кават-калинских постройках перед одним из вестибюлей иногда встречалось небольшое помещение, выделенное из коридора сравнительно тонкой перегородкой с дверью посередине, причем перегородка продолжала линию стен соседних комнат, расположенных по обе стороны коридора. Получалось, что эта часть дома как бы отделялась от остальной его площади, несколько напоминая выделение жилых комнат в позднейших хаули узбеков Южного Хорезма (дома №5 и №41 в Кават-калинском оазисе) (Неразик, 1976: 184).

В большинстве центрические в плане здания в раннем средневековье представляют собой модификацию доисламского замка-кешка,

потерявшего в изменившихся условиях значительную часть прежних оборонных функции, но сохранившего общий облик и устройство прототипа. Такие здания строились для крупного

рода – «каума». Определяющей чертой сельского жилища становится его многонаселенность, «многоквартирность» с повторяющейся сходной жилой ячейкой в планировке.

Литература

- Аканұлы М. (2008) Сортөбе су астында қалғалы тұр / Айқын. №128(824). 13 шілде. 2007.
- Әбу А.Ж. (2008) Сыр елінің тарихынан сыр шертер жәдігер // ҰҒА Хабаршысы. Қоғамдық ғылымдар сериясы. №1. Алматы, 2008. 40-43 бб.
- Жақыпұлы Ә. (2007) Бұл – Сортөбе емес, Ордазы // Ақмешіт апталығы. №51(706). 20 желтоқсан, 2007.
- Елеуов М., Құрманқұлов Ж. (2008) Сортөбе. Жанкент және Жент / Түркістан: Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті. Тұран баспаханасы. 2008. 93 бет.
- Левина Л.М. (1996) Этнокультурная история Восточного Приаралья. I тысячелетие до н.э. – I тысячелетие н.э. Москва: Издательская фирма Восточная литература РАН, 1996. 396 с.
- Мартынов А.И., Шер Я. А. (1989) Методы археологического исследования: учебное пособие для студентов вузов. Москва: Высш. Шк., 1989. 223 с.
- Неразик Е.Е. (1976) Сельское жилище в Хорезме (I-XIV вв.) Археолого-этнографические очерки. Москва: Наука, 1976. 256 с.
- Пірназар С. (2007) Күпия қала // Егемен Қазақстан. – №274-276(24849). 29 тамыз. 2007.

References

- Akanuly M. (2008) Sortobe su astynda kalgaly tur. [Sortobe may be flooded] Aikyn. №128(824). 13 shilde. 2007.
- Abu A. Zh. (2008) Syr elinin tarikhynan syr sherter zhadiger. [Historical source the shedding light on history of the Syrdarya region.] UGA Khabarshysy. Kogamdyk gylymdar seriyasy. №1. Almaty. 2008. 40-43 bb.
- Zhakypuly A. (2007) Bul – Sortobe emes. Ordazy. [It is not the Sortobe. It Ordazy] Akmeshit aptalygy. №51 (706). 20 zheltoksan. 2007.
- Eleuov M., Kurmankulov Zh. (2008) Sortobe. Zhankent zhane Zhent. [Sortobe. Zhankent and Zhent.]. Turkistan: K.A.Yasaui atyndagy Khalykaralyk Kazak-turik univsiteti. – Turan baspakhanasy. 2008. 93 bet.
- Levina L.M. (1996) Etnokulturnaya istoriya Vostochnogo Priaralia. I tysyacheletiyе do n.e. I -tysyacheletiyе n.e. [Ethnic and cultural history of the Eastern Aral Sea region. I millennium BC. – I millennium AD.]. Moskva: Izdatelskaya firma Vostochnaya literatura RAN. 1996. 396 s.
- Martynov A.I., Sher Ya. A. (1989) Metody arkheologicheskogo issledovaniya: Uchebnoye posobiye dlya studentov vuzov. [Methods of archaeological research: A manual for university students.]. Moskva: Vyssh. Shk.. 1989. 223 s.
- Nerazik E.E. (1976) Selskoye zhilishche v Khorezme (I-XIV vv.) Arkheologo-etnograficheskiye ocherki. [Rural housing in Khorezm (I-XIV centuries) Archaeological and ethnographic essays.]. Moskva: Nauka. – 1976 g. – 256 s.
- Pirnazar S. (2007) Kupiya kala. [The secret city.]. Egemen Kazakhstan. №274-276 (24849). 29 tamyz. 2007

Тұрғынбаев Е.М.¹, Қайратұлы Р.²

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

¹e-mail: turgunbaev_63@mail.ru ²e-mail: r.kairatuly@mail.ru

**«ЕЖЕЛГІ ТАРАЗ ЕСКЕРТКІШТЕРІ»
ҚОРЫҚ-МУЗЕЙІНІҢ ҚЫЗМЕТІ**

Мақалада «Ежелгі Тараз ескерткіштері» қорық-музейінің құрылу тарихына сараптама жасалды. «Ежелгі Тараз ескерткіштері» қорық-музейінің Жамбыл облысының тарихи-мәдени ескерткіштерін қорғаудағы атқарып жатқан қызметі анықталды. Музейдің құрамына кіретін туристерге ең танымал Тараз қаласына, Айша бибі кесенесіне, Бабаджа қатын кесенесіне, Қарахан кесенесіне, Үшарал және Әбдіқадыр мешіттеріне тарихи шолу жасалды. Республикалық «Қазқайтажаңғырту» мамандары мен Ежелгі Тараз ескерткіштері музейінің мамандары бірігіп жүргізген реставрация жұмыстарының нәтижелері мен ескерткіштердің қазіргі жағдайы мен болашағына сараптама жасалды.

Түйін сөздер: қорық-музей, ескерткіш, реставрация, реконструкция.

Turgynbayev E.M.¹, Kairatuly R.²

Al-Faraby Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

¹e-mail: turgunbaev_63@mail.ru ²e-mail: r.kairatuly@mail.ru

Activity of the museum «The Monuments of Ancient Taraz»

In this article the history of the creation of the museum-reserve «The Monuments of Ancient Taraz» was analyzed. The activity of the museum – reserve for the protection of monuments of history and culture of Zhambyl region was determined. Historical reviews were made for the most popular part of the museum, as the city of Taraz, the mausoleum of Aisha Bibi, the mausoleum of Babadzha Khatun, the mausoleum of Karakhan, the mosques Usharal and Abdykadyr. The results of joint work of the specialists of the republican «Kazkaytazhangyrtu» and the museum «Monuments of Ancient Taraz» for restoration, the current situation and the future of the museum were analyzed.

Key words: museum-preserve, monument, restoration, reconstruction.

Тұрғынбаев Е.М.¹, Қайратұлы Р.²

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

¹e-mail: turgunbaev_63@mail.ru ²e-mail: r.kairatuly@mail.ru

Деятельность музея-заповедника «Памятники древнего Тараза»

В статье анализируется история создания музея-заповедника «Памятники древнего Тараза». Определена деятельность музея-заповедника по охране памятников истории и культуры Жамбылской области. Были сделаны исторические обзоры для самых популярных частей музея, как город Тараз, мавзолей Айша Биби, мавзолей Бабаджа Хатун, мавзолей Карахан, мечетей Ушарал и Абдыкадыр.

Были проанализированы результаты совместных работ специалистов республиканской «Казкайтжангырту» и музея «Памятники древнего Тараза» по реставрации, сегодняшнее положение и будущее музея.

Ключевые слова: музей-заповедник, монумент, реставрация, реконструкция.

Кіріспе

Жамбыл облысындағы тарихи ескерткіштерді сақтау, қорғау және қайта қалпына келтіру ісімен «Ежелгі Тараз ескерткіштері» музейі айналысып келеді. Музей Мекеме Тараз қаласы, Бектұрғанов көшесі, №3 – үйде – 1900 жылы салынған сәулет өнері ескерткіші есебінде мемлекеттік қорғауға алынған ғимаратта орналасқан (бұрынғы Офицерлер үйі).

Жамбыл облысындағы тарихи-мәдени ескерткіштерді зерттеуде көптеген археологиялық қазба жұмыстары жүргізілген. Тарихи нысандар, олардың пайда болуы, қалыптасу және зерттелу мәселелері алғаш өлкетанушылар мен ғалымдар В.А. Каллаур, П.И. Лерх, Д.И. Иванов, В.В. Бартольд және Г.И. Пацевич еңбектерінде кездеседі. Шығыс моншасын 1940 ж. А.Н. Бернштам зерттеген. Тараз қаласы мен қала аймағының тарихи-топографиясын, шаруашылық аймағының қорғаныс жүйесінің қалыптасу тарихын анықтауға елеулі үлес қосқан Т.Н. Сенигова болды. Ежелгі қаланың қала аймағының қорғаныс жүйесін зерттеуде – М.Е. Елеуов, Каль, И. Касанье, К. Байбосынов үлестерін қосты. Ақыртас кешенін археологиялық тұрғыдан жоспарлы зерттеу профессор К.М. Байпаковтың басшылығымен ОҚКАЭ 1992 ж. бастады.

2016 жылы 6 мамыр күні профессор М.Е. Елеуовтің 70 жылдық мерейтойына арналған халықаралық конференция материалдар жинағында Қазақстандағы тарихи-мәдени ескерткіштерді қорғау мен сақтау мәселелеріне арналған көптеген ғылыми мақалалар жарияланған. Атап айтқанда: «Бұзылып жатқан тарихи-мәдени ескерткіштерді зерттеу және оларды туристік нысандарға енгізудің өзекті мәселелері» және «Тарихи-мәдени ескерткіштерді есепке алу, сақтау, қорғау мемлекеттік маңызы бар іс».

«Ежелгі Тараз ескерткіштері» қорық-музейінің Жамбыл облысының тарихи-мәдени ескерткіштерін қорғаудағы атқарып жатқан қызметін анықтау зерттеу жұмысының негізгі мақсаты болып табылады.

Мақаланың мақсатына қол жеткізу үшін төмендегі міндеттер жүзеге асырылады:

«Ежелгі Тараз ескерткіштері» қорық-музейінің қалыптасу тарихын зерттеу.

«Ежелгі Тараз ескерткіштері» қорық-музейінің құрамына кіретін тарихи-мәдени нысандарды сипаттау.

«Ежелгі Тараз ескерткіштері» қорық-музейінің қалыптасу тарихы

Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің 1979 жылғы 25 желтоқсан №645-р Қаулысымен Мемлекеттік «Ежелгі Тараз ескерткіштері» қорық-музейі облыстық бюджет есебінен құрылған. 1992 жылғы – Жамбыл облысы әкімінің Шешімі негізінде оңтайландырылды.

«Ежелгі Тараз ескерткіштері» қорық-музейі Қазақстан Республикасы Үкіметінің 1998 жылғы 24 наурыздағы №256 Қаулысына сәйкес ашылған. Қорық-музейдің негізгі қызметіне тарихи-мәдени мұра объектілеріне жүргізілетін қайта қалпына келтіру жұмыстарын зерттеу, дәріптеу, қадағалау мен қорғау, баспа өнімдерін дайындап шығарады.

Музей иелігіне Жамбыл облысындағы тарихи ескерткіштер кіреді. Бұл аймақтың бай әрі ұзақ тарихы бар. Мұнда тарихи дамудың негізгі сатыларынан көптеген айғақтар – ежелгі адамдардың тұрақтары, петроглифті ордалар мен тас мүсіндер, көшпелілердің обалары мен қорғандары, орта ғасырлық қалалар мен қоныс мекендері, Әулие ата кезеңі сәулетінің ескерткіштері сақталып қалған. Бүгінгі күні жалпы тізімде Облыс бойынша 1064 тарихи-мәдени мұра бар. «Ежелгі Тараз ескерткіштері» қорық-музейінде тарих пен мәдениеттің 110 ескерткіші бар, соның ішінде әртүрлі тарихи кезеңдерден жинастырылған, тас дәуірі мен біздің қазіргі заманымызға дейінгі қала шекарасында да, облыс территориясында да орналасқан 28 ескерткіштің республикалық маңызды статусына ие. Солардың ішінде туристерге ең танымалы ретінде Тараз қаласы, Айша бибі кесенесі, Бабаджа қатын кесенесі, Қарахан кесенесі, Дәуітбек кесенесі, Ақыртас кешені мен Тектұрмас кесенесін атап кетуге болады.

Бұл ескерткіштер ҚР «Тарихи-мәдени мұраларды қорғау және пайдалану туралы» Заңына сәйкес және тиісті құқықтық нормативтік актілер негізінде құжаттандырылған (Боданов, Журумбаева, 2000: 7).

Мекемеге қарасты барлық ескерткіштердің компьютерлік жүйесі жасалынып, электронды қорға енгізілген және электронды табакшаларға қондырылған.

Мекеме Тараз қаласы, Бектұрғанов көшесі, №3 – үйде – 1900 жылы салынған сәулет өнері ескерткіші есебінде мемлекеттік қорғауға алынған ғимаратқа орналасқан (бұрынғы Офицерлер үйі).

«Ежелгі Тараз ескерткіштері» тарихи-мәдени қорық-мұражайы жұмысының негізгі бағыты – Қазақстан Республикасы Президентінің 2004 жылғы 13 қаңтардағы №1277 Жарлығы негізінде дайындалған – Ұлттық-Стратегиялық «Мәдени мұра» Бағдарламасының талаптарына сәйкес жүргізіліп келеді.

Осы жылдар ішінде мекеме Республикалық дәрежедегі маңызға ие, Қарахан кесенесі, Айша бибі кесенесі, Дәуітбек кесенесі, Бабаджа хатун кесенесі және Ақтөбе-Баласағұн, Құлан, Меркі, Төменгі Барысхан, Төрткөл т.б. археологиялық ескерткіштерді қайта жаңғыртудан өткізіп, қазба-зерттеу жұмыстарын атқарды. Сонымен қатар 2011 жылдан бастап «Ежелгі Тараз қалашығы» зерттеле бастады. Қазақ Хандығының 550 жылдығына орай, «Ежелгі Тараз» музейі ашылып, «Ашық аспан» астындағы археологиялық саябақ салынды. 2011 жылдан қолға алынған қазба жұмыстары, тарихты зерттеу – зерделеу жұмыстары да, мекеме мамандарының зерттеуімен осы жылы да өз жалғасын тапты. Мекеме қарауындағы тарихи-мәдени мұралар төңірегіндегі тарихы зерттеліп, баспасөзге тың мақалалар жариялануда. (<http://www.drevniytaraz.kz>)

«Ежелгі Тараз ескерткіштері» қорық-музейінің құрамына кіретін тарихи-мәдени нысандар

Тараз – Қазақстан жеріндегі ең көне қалалардың бірі. Қаланың аты жазба деректерде VI ғасырдан бастап белгілі. Ұлы Жібек жолының солтүстік тармағындағы ірі сауда орталығы болған қалада түрлі елдерден келген көпестер мен тауарлылар шоғырланған. Сол тұста қала халықаралық сауданың ғана емес түрлі саяси оқиғалар мен мәдени-рухани байланыстардың да орнына айналды. Сөзіміздің дәлелі ретінде 568 жылы түрік қағанына дипломатиялық тапсырмамен келген Византиялық елші Земарх Киликийскийдің сапарын айтуға болады (Елеуов, 2015: 231-237). Ежелгі Тараздың ортаазиялық қалалар секілді шахристаны, рабаты болған. Шахристанның аумағы 7,5 га. Онда көптеген елдің көпестері, мемлекетаралық іспен шұғылданған елшілер, әртүрлі діни ағымды таратушы миссионерлер мен жол кезбелер, тарихшылар болып кеткен. Соңғы кезде көне қала жұртындағы археологиялық қазба жұмысы барысында ірі қоғамдық ғимараттардың тұғырлары мен қабырғаларын безендіруге пайдаланған көптеген ою-өрнегі

бар бедерлі тақтайшалардың табылуы Таразда сәулетті сарайлар мен қоғамдық ғимараттардың болғандығын растайды. Оған қазба барысында қала датқасының сәнді-сарайлары мен халық бас қосатын қоғамдық көпшілік үйлерге қойылатын тамаша өрнектері бар бірнеше қоладан жасалған шырағданның табылғандығы да дәлел бола алады (Елеуов, 2002: 55-57).

Шамамен 10-12 ғасырларда Талас өзеніне салынып, Тараздың шығысын батысымен жалғастырып тұрған Таскөпір – көне сәулет өнері ескерткіштерінің тағы да бірі. Көпір үлкен тас блоктардан қаланған. Оның ізін Талас өзенінің оң жағалауындағы Тектұрмас кесенесінің маңынан байқауға болады. Өзен суы тартылып, азайған кезде тас тіреулер мен жалпақ тастардың қалдығы көрініп қалады. Таскөпір туралы алғашқы дерек 10 ғасырдағы араб саяхатшысы Макдисидің жазбаларында кездеседі. 13 ғасырда Таразда болған монах Чань-Чунь хабарламасында да Таластың үстінде тастан салынған үлкен көпір болғаны айтылады. Оның қалдығын 19 ғасырда В.А. Каллаур зерттеді.

XX ғасырдың бас кезіне жататын ортағасырлық сәулет өнерінің үлгісіндегі Тараз қаласындағы моншаны Әулиеата қаласының тұрғыны, меценат Қали Жүніс өз қаржысына 1906 жылы салдырған. Монша Әулиеата кезеңінің сәулет өнері ескерткіші болып саналады. Ортағасырлық Шығыс елдерінде моншаға деген құрметтің зор болғанын жазба деректерден табуға болады. Қандай да бір қаланың артықшылығын көрсету үшін, алдымен оның моншасы дәріптелген.

Салтанатты күмбездермен көмкерілген түрлі көлемдегі 10 бөлме, бір-бірімен иінді өткелдер арқылы жалғасқан. Қабырғаларының қалың болуы, ауа айналымына арналған күмбез ұшындағы саңылаулары, кішілеу келген терезе ойықтары, еден асты жылыту жүйесі, ортағасырлық Шығыс моншаларына тән. Бізге дейін келіп жеткен аңыз әңгіме былайша өрбиді. Қали Жүніс өте қарапайым тұрмыс кешкен екен. Ол монша салдыру үшін Ферғана мен Бұқара қаласынан шеберлерді шақырады. Алыстан ат арытып жеткен шеберлер Қали Жүністің тұрмыс тіршілігін көріп, монша салдыруға қаржысы барына күмән келтіреді. Сонда Қали Жүніс шеберлерді үйіне кіргізіп алтын мен күміске толы екі сандықты ашып көрсеткенде, олар естерінен тана таңқалған екен. Осылайша Қали Жүніс барлық жиналған қаржысын ел игілігіне арнапты. Қали Жүніс моншасы өткен ғасырдың 20-шы жылдарына дейін жұмыс істегені та-

рихтан белгілі. Тараз қаласының 2000 жылдық мерейтойы қарсаңында – 2002 жылы моншаға жаңғырту жұмыстары жүргізілді (Байпаков 1998: 42-46).

Мекеменің жоспарына сәйкес 2014–2016 жж. аталған монша толықтай қайта жаңғыртудан өткізілді. Қайта жаңғырту жұмыстарын «Қазқайтажаңғырту» РМК Тараз филиалының мамандары жасап шықты. Қазіргі кезде «Қали Жүніс моншасы» облысқа келген әрбір қонақ пен туристер үшін көрсететін тарихи-мұра санатында.

Жамбыл обылысындағы тарихи-мәдени ескерткіштер ішіндегі елеулілерінің бірі – тарихи мұралардың сәулет өнері санатына жататын нұсқасы – Талас ауданындағы Үшарал (Абдулла Ишан) мешіті. XVII ғасырдың аяғына қарай Әулиеата-Тараз жеріне табан тіреген өз дәуірінің зиялы қауымы санатындағы қожа-молдалар жер-жерде мешіт, медреселер салу жұмысын қолға алса керек. Бұл ұсынысқа жергілікті азаматтар аянбай, қолдан келген көмегін көрсетеді. Бүгінде Үшарал мешіті, Қарақожа мешіті, Жүнісбай, Әбдіқадір, Нәметбай мешіттері аталатын, әлі де діндар қауымға қызмет етіп келе жатқан тарихи ғимараттар, сол дәуірлерде бой көтерген құрылыстар.

Үшарал мешітінің құрылысы 1900 жылы аяқталып, пайдалануға беріледі. Жалпы құрылыстың бас-қасында болып, құрылысшылар тарту, материалдар дайындау ісімен сол кездегі Үшарал, Тоғызкент аймақтарының имамы болған Абдулла Ишан деген діндар адам айналысады. Терракот қыштар мен басқа да материалдар жергілікті жерде дайындалып отырған (Молдақынов, 2007: 114).

Сәулеттік шешім бойынша – арқалық күмбезді ғимарат. Үлкен айванмен көмкерілген шығыс және батыс қабырғалары мешітке ерекше сән беріп тұр.

2003 жылы Республикалық «Қазқайтажаңғырту» мамандары және Қаз НИПИ ғылыми-зерттеу институтының жобалауымен аталған тарихи мұраны қайта жаңғырту жұмыстарын жүргізді. Қазіргі таңда мешіт тарихи-мәдени ескерткіш ретінде мемлекеттің қорғауында.

Тараз қаласындағы тарихи ескерткіш санатына жататын Әбдіқадір мешіті XX ғасырдың басында салынған, Тараз қаласының үлкен мешіттерінің бірі болып саналады. Үлкен ауласы және Әулиеата жеріндегі үлкен медресесі болған. Бұл мешіттегі бас имамдық парызды 1920 жылдарға дейін мұсылман әлеміне кеңінен таныс білімдар, ислам өркениеті мен рухани білімнің негіздерін зерттеп көптеген еңбектер

жазған, есімі осы күнге дейін ел аузында жүрген Алтынхан төре атқарған. Алтынхан төре, кейбір мәліметтерге жүгінсек, Таяу Шығыстағы Арабстан жерінде жерленген.

Кешегі аумалы-төкпелі заманда мешіт үйі мен медресе бірте-бірте бұзылып, залал шеккен. Мешіт үйі қойма, әртүрлі мекемелердің қызмет үйі, наркологиялық диспансер секілді қызмет бабындағы ғимарат есебінде пайдаланылған. Дегенмен, мешіт ғимаратындағы үлкен аркалы қаппа мен азанханасы бұзылмай сақталған. 2002 жылы мешітке толықтай қайта жаңғырту жұмыстары жүргізілді. Бүгін бұл мешітте 200 адамға дейін намаз атқаратын жағдайы бар. Мешіттің сақталып қалған бөлігі тарихи ескерткіш ретінде мемлекет қорғауында («Қазақстан тарихы», 2010: 59).

Қарахан кесенесі орта ғасыр дәуірінен бізге жеткен сәулет өнерінің тамаша үлгісінің бірі. Кесене XI ғасырда салынған. Қазіргі Тараз қаласының орталық бөлігінде Төле би мен Байзақ батыр көшелерінің қиылысында орналасқан. Кесене Қарахан әулетінен шыққан белгілі хан Ши-Махмуд Бұғра Қарахан қабірінің басына орнатылған. XI ғасырда салынған кесененің 4 қабырғасы мен жылтыр кірпішпен өрнектелген қос мұнарасы XIX ғасырдың 90 жылдарына дейін сақталған. Оның күмбезі ғана құлаған. 1905 жылы оның құлаған бөлігін түгелдей бұзып алып, орнына 1906 жылы жаңа кесене салған. Жаңа құрылысты сол кездегі Ташкент ишамы Саид Бахманов салдырған. Кейінгі салынған кесене алғашқысына ұқсамайды. Қас беті Айша бибі кесенесіне ұқсас болғанымен кірпіштерінің өрнектеліп қалануы жағынан Бұқарадағы ортағасырлық Исмаил күмбезіне ұқсайды. Кесененің бас беті оңтүстікке қараған. Кірер есігі аркалы қуыспен безендірілген. Алдыңғы жағында екі мұнарасы бар. Сыртын жаңа кірпішпен қалаған. Кесененің ішкі құрылысына келетін болсақ, 4 бұрышты, ортаңғы кең бөлмеден және кіші бөліктен тұрады. Ортаңғы бөлменің төбесі киіз үйге ұқсатып салынған. Бөлменің нақ ортасында оңтүстіктен солтүстікке қаратылған қабір бар. Ішкі жағын кесененің бұрынғы кірпіштерімен қалаған. Кесене қасиетті жер саналады (Молдақынов, 2007: 115).

Қорытынды

Қорық – мұражайдың ашылғанынан бері бірталай жұмыстар атқарылды және ескерткіштерді қалпына келтіру мен қорғау, оларды зерттеу, насихаттау жұмыстары бойынша

белгілі бір тәжірибелер жинақталды, ғылыми – белгілі басылымдардың үш томы мен әртүрлі буклет түрлері басып шығарылды. «Мәдени мұра» ұлттық стратегиялық бағдарламасы және «Ұлы Жібек жолындағы тарихи орталықтардың қайта жаңғыруы, түркі тілдес мемлекеттер мәдени мұрасының басым дамытылуы мен сақталуы» бағдарламасы аяларында тарихи туризмді дамытуға арналған инфрақұрылымдар жасалуда. 2002 жылдан бастап 15 Республикалық маңызды тарихи-мәдени мұра нысандарына қайта қалпына келтіру жұмыстары жүргізілген.

2013 жылы Тараз қаласындағы Әулие ата кезеңінің ескерткіші – 1900 жылы тұрғызылған бұрынғы Офицерлер үйі (Бектұрғанов көшесі, 3) қайта қалпына келтірілді.

Әр жылдары басталған археологиялық жұмыстар орта ғасырлық ескі қалаларда жалғасуда: Тараз, Құлан мен Өрнек (Т. Рысқұлов ауданы), Баласағұн (Ақтөбе, Степное, Шу

ауданы), Түймекент (Байзақ ауданы), Бектөбе (Жамбыл ауданы).

Мысалы, орта ғасырлық қалалар, керуен-сарайлар, кесенелер мен мешіттер ескерткіштері әр жыл сайын танымал болып келуде, әр елден келетін туристер, басқа облыстар мен республикамыздың басқа қалаларынан келетін тұрғындар саны артып келеді. Көпшілік халыққа бұрын белгісіз болып келген тарихи археологиялық фактілерді табу мен зерттеу жұмыстарын ұсыну жалғасуда.

Сонымен қатар қорық-музей ғылыми қызметпен айналысады, ғылыми әдебиеттер, кітапшалар, жолсеріктер, буклеттер басып шығарылады. Бүгінгі таңда «Ежелгі Тараз ескерткіштері» деген жалпы атаумен үш томдық кітап пен әр нысанға арналған жеке кітапшалар басып шығарылды. Мұражай қызметкерлері республикалық, облыстық және жергілікті газет-журналдарға өздерінің ғылыми мақалаларын жариялайды.

Әдебиеттер

- Байпаков К.М. (1998). Средневековые города Казахстана на Великом Шелковом пути. Алматы: «Ғылым».
- Боданов Ж., Журумбаева Р. (2000). Древние памятники: Государственный музей-заповедник «Памятники древнего Тараза». Знания труда. 1 янв. №7.
- Елеуов М. (2015). Тараз қаласында 2014 жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары // ҚазҰУ хабаршысы. Тарих сериясы. №2. 2015.
- Елеуов М. (2002). Ортағасырлық Тараздың және оның қала аймағының қорғаныс жүйесі. Көне және қазіргі Тараз: тарихи және әлеуметтік экономикалық дамуының болашағы: Тараз қаласының 2000 жылдығына арналған Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. Тараз: Тараз университеті.
- «Қазақстан тарихы» (көне заманнан бүгінге дейін) (2010). Бес томдық. 1-том. Алматы: Атамұра.
- Молдақынов Т. (2007). «Ежелгі Тараз ескерткіштері» тарихи-мәдени қорық-мұражайы. Тараз: «Сенім» ЖБО ЖШС-і. 2007.
- Древний Тараз/<http://www.drevniytaraz.kz> (қаралған күні: 07.11.2016)

References

- Baypakov K.M. (1998). Spednekovye gopoda Kazakhstana na Velikom SHeikovom puti [The cave-dwelling town of Kazakhstan on the Great Silk Road]. Almaty: «Gylm».
- Bodanov ZH., Zhumbayeva R. (2000). Drevniye pamyatniki: Gosudarstvennyy muzey-zapovednik «Pamyatniki drevnego Taraza» [Ancient monuments: The State Museum-Reserve «Monuments of Ancient Taraz». Znamya truda. 1 yanv. №7.
- Yeleuov M. (2015). Taraz kalasynda 2014 zhurgizilgen arkheologiyalyk kazba zhumystary [Archaeological excavations conducted in Taraz in 2014]. KazNU khabarshysy. Tarikh seriyasy. №2.2015.
- Yeleuov M. (2002). Ortagasyrlyk Tarazdyn zhane onyn kala aymagynyn korganys zhuuyesi [The defense system of medieval Taraz and its city]. Kone zhane kazirgi Taraz: tarikhi zhane aleumettik ekonomikalyk damuynyn bolashagy: Tarazkalasynyn 2000 zhyldygyna arналган Resp. gyl. – prakt. konf. materialdary. 2002. Taraz: Taraz universiteti.
- «Kazakstan tarikhy» (konezamannan buginge deyin) (2010). Bes tomdyk. 1-tom. Almaty: Atamura.
- Moldakynov T. (2007). «Yezhelgi Taraz yeskertkishteri» tarikhi-madeni koryk-murazhayy [Historical and cultural monument-museum «Monuments of Ancient Taraz»]. Taraz: «Senim» ZHBO ZHSHS-i.
- Drevniytaraz/ <http://www.drevniytaraz.kz> (karalган kuni 07.11.2016)

Бахтыбаев М.

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, «Археология, этнология және
музеология» кафедрасының PhD докторанты, Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: melsb@mail.ru

«ТАЛАС ЕСКЕРТКІШТЕРІ» АШЫЛУ ТАРИХЫ МЕН ЗЕРТТЕЛУІ

Мақалада XIX ғ. соңында Археология әуесқойлары Түркістан үйірмесінің мүшесі В.В. Каллаур және фин-угор экспедициясы Талас өзенінің жоғарғы ағысында, Айыртамой, Құлансай мен Терексай шатқалдарында ашқан көне түркі жазуларының зерттелу тарихы қарастырылады.

Талас өзенінің жоғарғы ағысында орналасқан көне түркі жазба ескерткіштері соңғы жүз жыл бойы ғалымдардың назарынан тыс қалмай, жинақталған материалдарын сараптай отырып, зерттеулер жалғасуда. Олардың қатарында, академик В.В. Радлов, П.М. Милиоранский, Ю. Немет, Х.Н. Оркун, С.Е. Малов, П.П. Иванов, Н.Н. Поппе, Ч. Джумагулов, Ғ. Айдаров, А.С. Аманжолов, А. Есенқұлов, М. Жолдасбеков, Н. Базылхан, Т. Досанов, Н.А. Баскаков, Л.Р. Кызласов, И.В. Кормушин, И.А. Батманов, В. Левшиц, С.Г. Кляшторный, Э.Р. Тенишев және т.б.

Айыртамой шатқалындағы эпитафиялық жазулар, Құлансай мен Терексай шатқалдарындағы соғды әліппесімен жазылған көне түркі жазуларының мерзімдеу мәселесі бойынша зерттеушілер бірнеше пікірлер ұсынып отыр.

Түйін сөздер: Талас, Айыртамой, Құлансай, Терексай, эпитафия, археологиялық қазба, ескерткіш.

Bakhtybayev M.

PhD doctoral candidate, of the Department «Archaeology, Ethnology and museology»,
Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: melsb@mail.ru

The history of the discovery and study of «Talas monuments»

The article examines the history of studying the «Talas Monuments» of the upper course of the Talas River, discovered at the end of the 19th century by a member of the Turkestan section of archeology amateurs, V.A. Kallaur and Finno-Ugric expeditions.

During the last century, monuments of ancient Turkic writing discovered in the upper reaches of the Talas River attract many scientists, among them Academician V.V. Radlov, P.M. Miloransky, Y. Nemet, Kh.N. Orkun, S.E. Malov, P.P. Ivanov, N.N. Poppe, C. Dzhumagulov, A. Aidarov, A. Amanzholov, A. Esenlov, M. Zholdasbekov, N. Bazylkhan T. Dosanov, N.A. Baskakov, L.R. Kyzlasov, I.V. Kormushin, I.A. Batmanov, V. Levshits, S.G. Klyashtorny, E.R. Tenishev and others.

The scientists who conducted the studies on the monuments – the epitaphs located in the gorge of Ayyrtamoy, ancient Turkic letters carved by sogdian alphabet in the gorges of Kulansay and Tereksay suggest different dates.

Key words: Talas, Ayyrtamoy, Kulansay, Tereksay, epitaph, archaeological excavations, monument.

Бахтыбаев М.

PhD докторант, кафедра «Археология, этнология и музеология», Казахский национальный
университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: melsb@mail.ru

История открытия и изучения «Таласских памятников»

В статье рассматривается история изучения «Таласских памятников» верхнего течения реки Талас, открытых в конце XIX в. членом Туркестанского кружка любителей археологии В.А. Каллауром и финно-угорской экспедицией.

За последнее столетие памятники древнетюркской письменности, открытые в верхнем течении реки Талас привлекают многих ученых, среди которых академик В.В. Радлов, П.М. Милиоранский, Ю. Немет, Х.Н. Оркун, С.Е. Малов, П.П. Иванов, Н.Н. Поппе, Ч. Джумагулов, Ғ. Айдаров, А.С. Аманжолов, А. Есенқұлов, М. Жолдасбеков, Н. Базылхан Т. Досанов, Н.А. Баскаков, А.Р. Кызласов, И.В. Кормушин, И.А. Батманов, В. Левшиц, С.Г. Кляшторный, Э.Р. Тенишев и др. Был собран огромный материал по этим памятникам.

Ученые, проводившие исследования на памятниках – эпитафии, расположенных в ущелье Айыртамой, древнетюркских письменах, высеченных согдийскими буквами в ущелье Кулансай и Терексай, предлагают различные датировки.

Ключевые слова: Талас, Айыртамой, Кулансай, Терексай, эпитафия, археологические раскопки, памятник.

Кіріспе

Археология әуесқойлары Түркістан үйірме мүшелері ашып, ғылыми айналымға енгізген көптеген археологиялық ескерткіштерді Кеңес дәуірінде кеңінен жаңа методология негізінде қайта зерттеліп, олардың инструменталды өлшемдері алынып толық сипаттамалары жазылды. Бұл жұмыстарды кейінгі зерттеулер алдына қойған өзекті мәселелерінің бірі болды.

Үйірме мүшелерінің ішінде, Әулиеата уезінде атқарған зерттеу жұмыстарының белсенділігімен ерекше көзге түскен – В.А. Каллаур болды. Ол 1843 жылдың 6 ақпанында Минск қаласында дүниеге келген. 1865-1867 жылдары аралығында, ол Санкт-Петербургтегі Константиновский училищесінде оқып, оны бітірген соң подпоручик шенінде 3-і Орынбор батальонында әскери қызмет атқарды. В.А. Каллаур 1876 жылы әскери қызметтен кетіп, Түркістан генерал-губернаторлығының Әскери-халық басқармасына қызметке ауысады. 1876 жылдың 17 наурызында №49 бұйрық негізінде, ол Әулие ата уез басшысының аға көмекшісі болып тағайындалады. Ал 1880-1898 жылдар аралығында Әулие ата уезі басшысы қызметін атқарады.

Нәтижелер мен талқылау

В.А. Каллаур 1896 жылдың 26 ақпанында өткен үйірме отырысында үйірме мүшелігіне қабылданып (Протокол 1896: 9-11), Археология әуесқойлары Түркістан үйірмесінің жұмысына белсене кірісіп, Әулиеата уезінде орналасқан ескерткіштердің зерттелуіне сүбелі үлес қосқан зерттеушілердің бірі болды.

В.А. Каллаур атқарған ізденіс жұмыстарының ішінде ерекше орын алатын – көне түркі жазу ескерткіштері болып табылады. Талас өзенінің жоғарғы ағысында ашылған бұл ескерткіштерінің үйірме үшін маңызы зор бол-

ды. М.Е. Массон, бұл туралы былай деп жазды: «Дешифровка рунических древнетурецких надписей – один из выдающихся успехов, выпавших на долю мировой тюркологии, а обнаружение их в долине Таласа, ...ставилось в особую заслугу всей деятельности Туркестанского кружка любителей археологии в Ташкенте...» (Массон 1936: 5).

В.А. Каллаур 1896 жылдың қараша айында Айыртамой жазығындағы, Қалба шатқалына барар жолдың бойында, Дмитровское ауылынан 8 верст жерден, төрт қатардан тұратын жазуы бар тасты ашып (1-сурет), оның сипаттамасын берді. Жазуы бар құмтастың алғашқы орнынан екі қадам жерге қозғалтылғандығын, ол бастапқыда 7,5 вершок тереңдікке көмілгенін атап өтіп, тас өлшемдерін берді: ұзындығы 1,75 аршын, биіктігі 10 вершок. Тастың бетіндегі жазулар жақсы сақталған. Бірінші қатардағы жазудың ұзындығы 1 аршын 7 вершок, екінші қатардағы жазу ұзындығы 1 аршын 9 вершок, үшіншісі – 1 аршын 7,5 вершок, ал төртіншісі – 9 вершок. Сонымен қатар, В.А. Каллаур 1898 жылдың мамыр айында жергілікті тұрғын Бердіқожин берген мәліметке сүйене отырып, орқұн жазуы бар екі тасты тауып, олардың көшірмелерін түсірді. Бірінші таста бес қатар жазу сақталған (2-сурет), ал алтыншы қатардағы жазу өшіп кеткен, оның ұзындығы 1½ аршын. Ал екінші таста кескінделген он бір қатар жазудың бір бөлігі табиғат әсерінің салдарынан бұзылған (3-сурет). Оның ұзындығы 3 аршын болып келген. Екінші тастағы жазулардың – 5 қатары жақсы сақталған, 3 қатары толық емес және 3 қатары өшіп кеткен (Каллаур, 1898: 124-127).

Осы жылдың 5 мамырында, Талас өзенінің жоғарғы ағысында қазба жүргізу және жазуы бар тастарды іздестіру мақсатымен Г.И. Гейкель басқарған Фин-Угор ғылыми қоғамының археологиялық экспедиция осы өңірде зерттеу жүргізіп, орқұн жазуы кескінделген екі ескерткіш ашты. Сонымен бірге, экспедиция мүшелері ба-

рон К. Мунке мен О. Доннер В.А. Каллаур ашқан Құлансай шатқалындағы №1 (4-сурет), Терексай шатқалындағы №2 және №3 тастардағы жазуларды қайта зерттеді [4, с. 123-124].

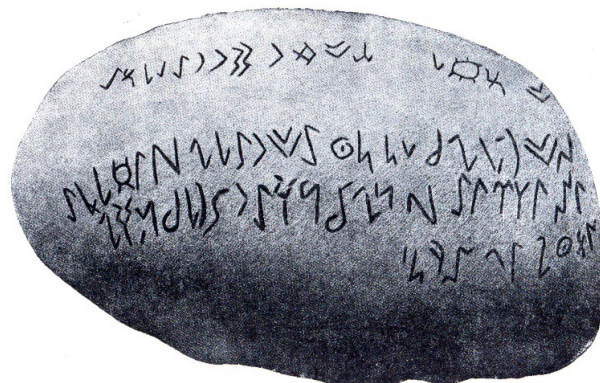
Әулие ата уезінде алғашқы көне түркі жазуының табылуы Қазақстан мен Орта Азияны мекендеген түркі тайпалары арасында орқұн әліппесі қолданылғанын көрсетіп, осы уақыттан бастап орталықта орналасқан ғылыми ұйымдар мен белгілі зерттеушілер үйірме атқарған жұмыстарына қызығушылықпен қарай бастады.

1893 ж. 15 желтоқсанында, Дания корольдігі Ғылым академиясының отырысында, В. Томсен көне түркі жазуының құпиясын шешу жолындағы ізденістерінің нәтижесі туралы баяндады. В. Томсен «Дешифровка Орхонских и Енисейских надписей» атты мақаласында: «Язык надписей оказался настоящим тюркским наречием, совершенно горманичным, очень близко родственным уйгурскому, но не совсем с ним тождественным. В некоторых отношениях орхонское наречье кажется более первобытным» дейді (Отчет 1897: 8). Бұл оқиға, Талас өңірінде ашылған көне түркі жазуларын да аударуға мүмкіндік берді.

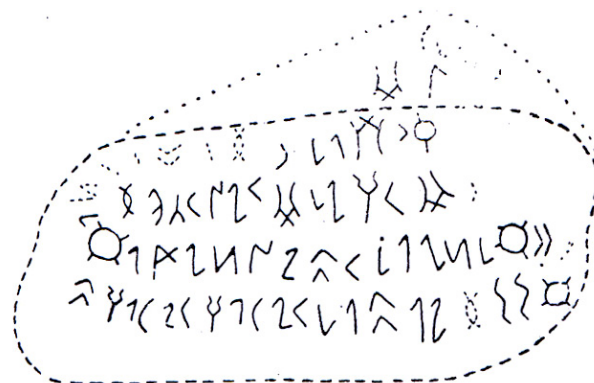
XIX ғ. соңында Талас өңірінде табылған көне түркі жазуларын академик В.В. Радлов (Отчет 1897: 14), П.М. Милиоранский (Милиоранский 1898: 271-272) және XX ғ. бірінші жартысында шетелдік ғалымдар Ю. Немет (Nemeth 1926) пен Х.Н. Оркун (Orkun 1939) зерттеп, қайта аударды.

1897 ж. 25 ақпанында өткен Орыс археологиялық қоғамының Шығыс бөлімінің отырысында П.М. Милиоранский, В.А. Каллаур ашқан тастағы жазуда 17 орқұн таңбалары кездесетіндігін атап (ЗВОРАО 1898: II), оның алғашқы аудармасын – В.В. Радлов жасады. Ал XX ғ. 30-шы жылдары орқұн жазуларын белгілі ғалым лингвист С.Е. Малов қайта зерттеп, олар эпитафия екенін атап өтті (Малов 1959: 57-63; Малов 1951: 74-75).

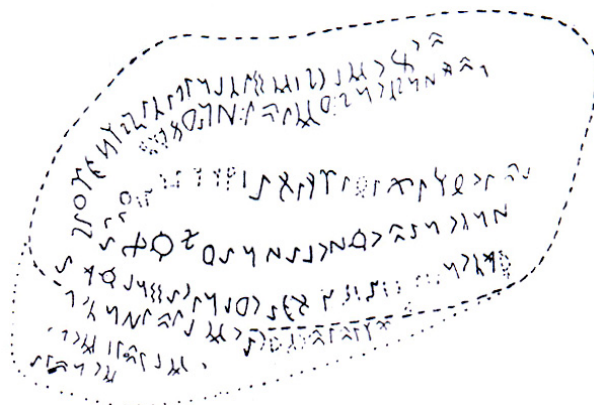
1925 жылы Музей ісі, табиғат, өнер туындылары мен көне ескерткіштерді қорғау жөніндегі Ортаазиялық комитеті (Средазкомстарис) тарапынан құрамында профессор Б.П. Денике және инженер М.М. Логинов бастаған «екінші» археологиялық экспедиция ұйымдастырылып (Умняков 1929: 31), зерттеу барысында Б.П. Денике экспедициясы Әулиеата қаласынан тас бағана мен орқұн жазуы бар тасты тапқанын жазады (Миронов 1926: 30). Кейінірек, С.Е. Малов табылған жазудан түсірілген көшірмесіне сүйене отырып, көне түркі жазуы бар бұл тасты В.А. Каллаур ашқан тас екенін анықтайды (Малов 1959: 58).

1-сурет – 1896 ж. В.А. Каллаур ашқан бірінші «Талас ескерткіші» (М.М. Логинов түсірген сурет)

2-сурет – В.А. Каллаур 1898 ж. ашқан үшінші Талас ескерткішіндегі жазудың көшірмесі

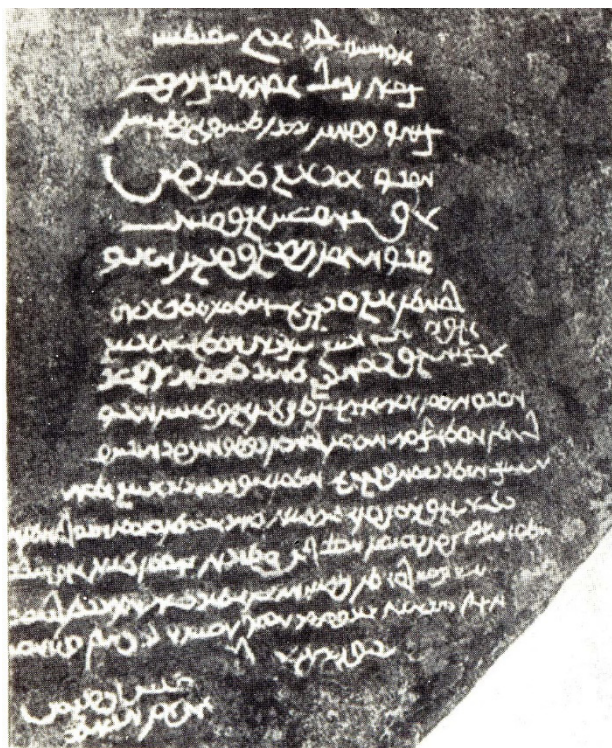
3-сурет – В.А. Каллаур 1898 жылы ашқан екінші Талас ескерткішіндегі жазудың көшірмесі

С.Е. Малов бұл жазуды В.В. Радлов қолданған ретпен оқып, қайта аударды:

(1) Устроив свои владения (?); мое геройское имя Удун, от вас (я отделился, т.е. умер)

(2) Жена его в печали своей осталась вдовой

- (3) Его младшие братья: Кара-барс и Огул-барс,
(4) в отношении своих товарищей (отделился) (Малов 1959: 59).

4-сурет – В.А. Каллаур ашқан «Шиимтас» ескерткіші.
Көне соғды графемасымен берілген жазу.
Құлансай шатқалы

Сонымен қатар, С.Е. Малов 1898 жылы В.А. Каллаур және Фин-угор экспедициясы Айыртамойда ашқан төрт көне түркі жазуларын зерттеп, сипаттамасын береді. Осы ескерткіштер (Талас ескерткіштері) жайлы 1898 жылы жарық көрген П.М. Милиоранскийдің мақаласында, 1918 жылы – Г. Гейкелдің монографиясында зерттеулер толығымен сипатталып, 1926 жылы профессор Ю. Немец және 1939 жылы Х.Н. Оркун олардың аудармасын жасады (Uğurlu 1998:15).

В.А. Каллаур Айыртамойда тапқан екінші Талас ескерткішін 1936 жылы С.Е. Малов және 1970 жылдары Ч. Джумагулов аударып, оған қосымша түсініктеме береді.

Екінші ескерткіштің аудармасы (С.Е. Малов бойынша):

- (1) Верные друзья «Тридцати огланов-юношей». В год Обезьяны, семнадцатого числа,
(8) случилось
(2) Мое имя «Черный чур», почетное имя – «Снег не распустит» (или «Черту (финиш) не пропустит»)

(7) имя сына его Агулт (?)

(3) Нижнее (?) мое государство обходя и проежая, я допустил появиться красным и белым пятнам (на лице).

(6) Имя жены – Тучаян, имя сына «Черный чур»

(4) «Черный чур»; – «Совершенно гнедой» ... «Не распускающий снег» (?).

(5) «Черный чур» ... от своих родственников отделился (т.е. умер) [10, с. 60-61].

Екінші ескерткіштің аудармасы (Ч. Джумагулов бойынша):

От пользы и удовольствий «тридцати огланов-юношей» (отделился). В (год) обезьяны, семнадцатого числа случилось.

Мое имя – «Черный чур», почетное имя – «Снег не распустит» (или: «Черноту не минует»).

Имя сына его Агулт (?)

Нижнее (?) мое государство обходя и проежая, я допустил появиться красным и белым пятнам на своем лице.

Имя жены – Тучаян, имя сына «Черный чур».

«Черный чур» – «Совершенно гнедой», «Не распускающий снег».

«Черный чур» от шестидесяти благ и своих родственников отделился (т.е. он умер) (Горячева, Перегудова 1995: 33).

Екінші Талас ескерткішінің басқаларға қарағанда бір ерекшелігі, бұл жазуда цикликалық жануарлар күнтізбесі бойынша уақыты келтірілген және онда 150-ге жуық таңбалар бар.

Үшінші (С.Е. Малов бойынша төртінші ескерткіш) тастағы жазуды П.М. Милиоранский және С.Е. Малов аударды.

П.М. Милиоранскийдің аудармасы:

1) вы не взяли (??) ... 2) ? низкие вы люди, юноша Чогул (?) погиб (или: юноша с Чугулом остался) ... 3) имя его Чур (или Чора), с тридцатью 4) юношами (или огланами) телохранителями (?) он разлу- 5) чился (Милиоранский 1898: 272).

С.Е. Маловтың аудармасы:

Имя его – Чур. От вас, тридцать огланов, от выгод и благ (мира) он отделился (т.е. умер). Вам, доверенные мужи, Оглан-чур, наследуя, остался. Жена его вдовой осталась (Малов 1951: 75).

Фин-угор экспедициясы ашқан төртінші (С.Е. Малов бойынша үшінші) тастағы жазудың аудармасы:

(1) Я непрерывно ходил (походом) на границу и внутри государства.

(2) Я, Бег-чур сын, от выгод и благ (мира

(3) отделился). Сын его, наследуя, остал-

(4) ся. Печальная вдова осталась

(5).....

(6).....

және бесінші тастағы жазудың аудармасы:

(1) Разбитая горем княгиня рыдает, старшая бабушка, в отношении вас

(2) *Сын ее Умач... дары... блестящее серебро...*

(3)... дары... дары (Малов 1959: 61-63).

Көне түркі ескерткіштерін зерттеуде қазақстандық ғалымдар сүбелі үлес қосты. Олардың қатарында белгілі түрколог ғалымдар: Ғ. Айдаров, А.С. Аманжолов, А. Есенқұлов, М. Жолдасбеков (Бекжан 2005: 18), Н. Базылхан (Базылхан 2008: 117-122) және т.б.

1896 жылы В.А. Каллаур және 1961 жылы П.Н. Кожемяко ашқан жазуларды рунолог Т. Досанов қайта зерттеп, С.Е. Малов, Ч. Джумагулов, И.А. Батманов пен А. Аманжоловтардың аудармаларына талдау жасап, олар жіберген қателіктерге тоқталды (Досанов 2004: 53-59).

Бірінші Талас ескерткішіндегі жазуының аудармасы (Т. Досанов бойынша):

1. *По состоявшемуся именованию мое воинское имя Одун. Вы*

2. *(Вы) его госпожа, при этом расставании остались вдовой.*

3. *Его младшие братья Кара-барс и Огул-барс*

4. *Замкнулись в себе* (Досанов 2004: 65-68).

Талас ескерткіштерінің кескінделген уақыты туралы бірнеше пікірлер бар. Г. Гейкель мен Г. Ретциус тастар табылған қорымда жүргізілген қазба жұмыстары барысында шыққан жәдігерлерге сүйене отырып, оларды V ғ.-мен мерзімдесе, С.Е. Малов олар жайлы: «Приурочение этих эпитафий и далее деревянной палочки с рунической надписью к какому-либо столетию затруднительно. Можно только предполагать, что все эти письма не новее VIII в. н.э.» – деп пайымдайды (Orkun 1939: 63). Л.Р. Кызласов Талас жазуларын, керісінше IX-X ғғ. мерзімдейді (Кызласов 1969: 186), ал И.В. Кормушин оларды қарахан кезеңіне (X-XII ғғ.) жатқызады (Кормушин 1975: 47).

Бірақ, соңғы екі пікір П.Н. Кожемяконың жазу бар тас табылған жерде және Д.Ф. Винниктің оның қабатындағы В.А. Каллаур ашқан қалашықта жүргізген қазба жұмыстарының нәтижелеріне қайшы келеді. Қорымның бір бөлігі бұзылған, оның үстіне қарахан кезеңінің бекінісі салынғаны (ортағасырлық Кескінтөбе) анықталды. Д.Ф. Винник Кескінтөбе қалашы-

ғында тоғызыншы орқұн жазуы бар тас табылған жерде кесік салып, қазба барысында – қалашықтың солтүстік-батыс бұрышында, 4 м тереңдікте жазуы бар бір тас және онан 2 м солтүстікте тағы бір тас тапты. Зерттеу нәтижесінде жазуы бар тастар қарахан кезеңінің мәдени қабатының астында орналасқанын және бір тас сол кезеңде салынған құрылыс негізіне (фундаментіне) қолданғанын анықталды. Сонымен қатар, Д.Ф. Винник Айыртамода табылған барлық жазулар мен екі балбал тастың оба қорымымен байланысты екенін алға тартып, оны (оба қорымын) құрылымы ерекшелігіне қарай VI-VIII ғғ. мерзімдейді (Винник 1963: 94-99).

Белгілі ғалым В. Левшиц И.А. Батмановтың пікіріне сүйене отырып, Талас ескерткіштерінің кескінделген уақытын орқұн жазуларынан (орқұн жазуларының ең ерте кезеңі VII ғ. екінші жартысымен мерзімделген) кейін жазылған, – деген пікір айты (Левшиц 1978: 89).

Қазіргі таңда, белгілі ғалым С.Г. Кляшторный Талас ескерткіштеріндегі жазулар типология жағынан эпиграфикалық енисей руналарына жақын екенін, бірақ стилистика жағынан олардан төмен және өткен тарихты білмей Талас жазуларының мазмұны мен терминологиясын түсіну өте қиын екенін алға тартып, Талас ескерткіштерін палеографиялық және текстологиялық негіздеріне сүйене отырып мерзімдеу өте қиын, – деп қорытындылады (Кляшторный 2001: 90). С.Г. Кляшторный Айыртамодағы обаларда жерленген билеушілердің эпитафиялық жазуларына сүйеніп, ең жоғарғы титул «чор» (чур) болып табылады, – деп жазады.

Батыс түркі қағандығы кезінде мемлекеттің батыс бөлігі, оның ішінде Талас өңірі де «нушиби» рулар бірлестігі қолында болды. Олардың ру басшылары – «иркин», ал мемлекеттің шығыс бөлігін билеген «дулу» рулар бірлестігінің ру басшылары – «чор» титулымен аталды. VII ғ. соңында, дулу бірлестігінен шыққан Түргеш әулеті билікке келген соң, «чор» титулы бүкіл мемлекет жерінде қолданылды. С.Г. Кляшторныйдың пікірінше: «Со времени Чабыш-чора Сулука (716-738) слово чор вошло в царскую титулатуру. ... Чабыш-чора Сулук стал первым князем из «черных» тюргешей, он ввел слово «кара» в свою титулатуру. Именно при Сулуке в Таразе утвердилось каратюргешская династия...» – дейді (Кляшторный 2001: 90). Чабыш-чора Сулуктан кейін, билік оның ұлы – Тахварсен Кут-чораға (738-739) өтті. Бірақ, 740 жылы кара түргеш билеушілері Тан империясы әскеріне қарсы шайқаста қаза болып,

766 жылы Тараз қарлұқтардың қол астына өтеді. С.Г. Кляшторный VII ғ. бірінші жартысында Талас өңірі бастан кешірген тарихи оқиғаларды және «чор» титулы қара түргеш әулеті билік құрған кезіндегі жоғарғы титул екенін алға тартып, талас эпитафияларының кескінделген уақытын Чабыш-чора Сулук пен оның ұлы Тахварсен Кут-чора билік құрған кезеңіне (716-739) тура келеді, – деп пайымдайды (Кляшторный 2001: 91).

Түрколог ғалым Н. Базылхан, В.В. Радлов көне түрік тілінің тілдік, жазулық, морфологиялық ерекшеліктерін ескере отырып – үш диалектке, Н.А. Баскаков үш кезеңге (Алтайлық, Хүн және Көне түрк), ал С.Г. Кляшторный жазба ескерткіштерін тарихи-саяси (этникалық) тұрғыдан бөлгенін алға тартып, жазба ескерткіштеріндегі тарихи оқиғаларды тарихи-деректанулық тұрғыдан топтастырудың маңыздылығы зор, – деп пайымдайды (Базылхан 2009: 111).

В.А. Каллаур 1896 жылы ашқан ескерткіштің жазуы ерекше әдіспен (дукт) және бірінші екі қатар төменнен жоғарға қарай кескінделгенін, жазу солдан оңға қарай жазылғанын, екінші екі қатар бірінші қатарға қарағанда теріс кескінделгенін және оңнан солға қарай жазылғанын алға тартып, Т. Досанов келесі тұжырымға келді: «Тем не менее это самый верный полеографический признак, свидетельствующий о том, что данный памятник является самым древнейшим среди известных каменописных текстов и составлен гораздо древнее V века» (Досанов 2004: 69). Т. Досанов руникалық жазу Енисей өңіріне Жетісу өңірінен келген. Оларды өздерімен бірге үйсіндер әкелген, деген пікір айтты.

В.А. Каллаур және Фин-угор экспедициясы Айыртамой жазығында ашқан 5 орқұн жазуы бар тастардан басқа, 1961 жылы археолог П.Н. Кожемяко жаңадан, бұрын ғылымға белгісіз болып келген, көне түрк жазуы бар 1 тас және Д.Ф. Винник басқарған экспедициясы 3 тасты ашты (Винник, Кожемяко 1962: 3-10). Ғылыми әдебиеттерге П.Н. Кожемяко ашқан тас – сегізінші Талас ескерткіші (С.Г. Кляшторный бойынша – алтыншы), ал Д.Ф. Винник ашқан жазулар – тоғызыншы, оныншы және он бірінші Талас ескерткіштері атымен енді.

В.А. Каллаурдың Құлансай мен Терексай шатқалдарынан ашқан жазулары да ғылыми ортада қызығушылық туғызып, жан-жақты зерттелді. В.А. Каллаур жартастардағы жазуларды ұйғыр тілінде жазылған – деген пікір айтып, 1897 жылдың 10 қараша күні өткен Үйірме отырысында, Құлансайда табылған

жазу жайлы В.Р. Розеннің хаты оқылды. Онда, «Әулиеата уезінде В.А. Каллаур тапқан бұл жазулардың ұйғыр тілінде жазылғаны сөзсіз. Онан, академик В.В. Радлов бірнеше есімдерді анықтады» – делінген. Алайда, В.А. Каллаур Құлансай мен Терексайда табылған жазулар ұйғыр тілінде жазылған болмаса да, бұл жазулар көне жазу екені сөзсіз және оларға назар аудару қажеттілігін атап өткен (Каллаур 1897: 6).

В.А. Каллаур Құлансай және Терексай шатқалдарында ашқан жазуларды – 1923 жылы П.П. Иванов, 1930 жылы М.Е. Массон қайта зерттеді. П.П. Иванов 1934 жылы жарық көрген өзінің мақаласында, 1923 жылы Талас өзенінің жоғарғы ағысында жүргізген археологиялық зерттеулер нәтижелеріне тоқталды. 1923 жылдың 12 маусым күні, ол Құлансай шатқалындағы «Шиимтас» тасындағы жазуды көріп, келесі күні басқа шатқалдарға барлау жүргізу кезінде, олардың бірінде Шиимтастағы жазуларға ұқсас тасқа жазылған жазу тапқанын атап өткен. П.П. Иванов тастардағы жазулардың көшірмесін түсіріп, оларды лингвист ғалымдар С.Е. Малов пен Н.Н. Поппе зерттеп, С.Е. Малов жазулардың ұйғыр тіліне ұқсамайтынын алға тарты, ал Н.Н. Поппе бұл жазулар моңғолша болуы мүмкін емес, – деп жазды (Иванов 1934: 241-251).

П.П. Ивановтың «К вопросу о древностях в верховьях Таласа» атты мақаласын жан-жақты қарастырып зерттеген М.У. Турадилов, мақалада жаңа тасқа жазылған жазу жайлы келтірілген мәліметтердің жазылу мәнеріне қарай және онда сілтеме жоқтығын алға тартып (Турадилов 2007), П.П. Иванов, В.А. Каллаурдың 1897 жылы Терексай шатқалында ашқан жазулары жайлы хабарсыз болған, – деген тұжырымға келеді. Сонымен бірге, М.У. Турадилов Терексайда П.П. Ивановтың тапқан төрт тік жазылған жазуы, 1930 жылы осы шатқалдағы сарқырама маңынан М.Е. Массон ашқан жазу болуы мүмкін – деген пікір айты.

Шиимтастағы жазуларды зерттеу мақсатымен, М.Е. Массон мен Т. Миргиязов 1930 жылы Құлансай шатқалында болып, оның қабатында жатқан шатқалдың жартастарынан, кескінделген көне жазулардың табылғанын атап өтті (Массон 1936: 12). Оның бірі – көне түркі, ұйғыр және белгісіз әліппемен жазылған. Ал, екіншісі – төрт қатарлы, «999» жылмен мерзімделген, кейінгі ұйғыр жазуы. Кейінгі зерттеулер, М.Е. Массон тапқан бірінші жазу – 1897 жылы В.А. Каллаур ашқан №2 тастағы жазу екендігін көрсетті. Себебі, кейінгі зерттеулерде, В.А. Каллаур Терексайда ашқан ескерткіштен

басқа, үш әліппемен жазылған жаңа бірде-бір ескерткіш аталмайды.

М.Е. Массон мәтіндер арасынан, екі қатар руникалық жазуды анықтап, олардың көшірмелерін түсірді. С.Е. Малов 1931 жылы жазулар көшірмесін зерттей келе, эпиграфиканың негізгі бөлігі ұйғыр тілінде емес, моңғолша жазылған, – деген жаңсақ пікір айтты (Малов 1936: 17-38).

Қырғыз КСР Ғылым академиясының жалпы түркология мен дұнғантану бөлімі 1896-1897 жылдар аралығында В.А. Каллаурдың ашқан ескерткіштерін қайта зерттеу мақсатында, 1964 жылы арнайы экспедиция ұйымдастырды. Зерттеу барысында Құлансай мен Терексайда орналасқан ескерткіштер суретке түсіріліп, жазулардың толық көшірмелері алынды (Сыдыков 1964: 102-104).

И.А. Батманов бұл ескерткіштерді 1971 жылы қайта зерттеп, жазулардың жаңа көшірмелерін жасады (Батманов 1971: 16). Бұған қоса, осы жазулар жайлы зерттеулерді Ч. Джумагулов, Д.Ф. Винник, С. Садыков, У. Асаналиева, К. Аширалиева секілді мамандар да жүргізді. XX ғ. 60-шы жылдары, түрколог Э.Р. Тенишев Терексайда 1930 жылы М.Е. Массон ашқан төрт қатарлы жазуды аударды: «1. Что за монахи, что за колокол! 2. 1590-91 [год], сподвижники, вероучител (и), мирян, 3. Вода чуйских людей, 4. Выйдя из озера, низвергается водопадом» (Тенишев 1964: 148).

Қырғыз КСР ҒА Тарих институтының Қырғыз археологиялық экспедициясының эпиграфикалық тобы XX ғ. 70-шы жылдардың басында шатқалдардағы жазуларды зерттеп, оның мүшесі иранист-согдолог В.А. Левшиц бұл жазулардың соғды тілінде жазылғанын анықтап, жазулардың толық дешифровкасын жасап аударды (Левшиц 1989: 78-85). Жазулар негізінен соғды графемасымен берілген көне түркі тілінде жазылған. Онда, шатқал арқылы керуен жолымен өткен жолаушылардың есімдері жазылған. Жазулардың арасында, ұйғыр тілінде жазылған бірнеше қысқа жазулар да бар (Горячева, Перегудова 1995: 38-39).

В.А. Левшицтің мерзімдеуі бойынша, ең көне жазу Терексай шатқалындағы сарқырама маңындағы жазу, оның аудармасы: «275-й год (эры) Хосрова. Мы написали эту надпись – государь Кюль-тегин Алп-таркан». «Хосроу» жыл санау бойынша 275 ж. – біздің 906/7 жылға тура келеді.

Терексайдағы жартастағы жазулардың ішінде – 7 тік қатар соғды тіліндегі және 3 қатар руникалық жазулар, В.А. Левшиц бойынша

Орта Азиядағы ең үлкен және бүлінуге қатты ұшыраған ескерткіш. Онда көптеген түрк ерлері мен әйелдерінің есімдері, сонымен бірге кейбір ер азаматтардың есімдеріне қосымша «богра», «алп-таркан» және т.б. титулдары, ал әйелдердің есімдеріне қосымша «хатун» титулдары жазылған. Жазулардың бірінде, тексті жазған автордың есімі жазылған: «Государь Алп-богра это написал», ал тексте – Алп-богра 14 ақ сүйек «патша» титулының иегерлері – жергілікті билеушілерді өзіне шақырып, оларға сый-сияпат көрсетті деп жазылған (Левшиц 1989: 78-85). В.А. Левшиц жоғарыда аталған жазуларды Х ғ. мерзімдейді. Ал, бұл екі жазудың оң жағындағы жазуда, уақыты келтірілген – «хосроу эрасының» 371 жылдың «навсарт» айы (б.з. 1002 жылдың сәуір айы).

Ал Құлансайдағы жазу «хосров эрасының» 394 жылдың алтыншы айымен мерзімделген (б.з. 1025 жылдың тамыз-қыркүйек айы). Бұл ескерткіш уақыты, нақты көрсетілген ескерткіштердің ішіндегі ең кейінгісі болып табылады. Жазуда «хосров» эрасынан бөлек, түрктің 12 жылдық жануарлар күнтізбесі бойынша уақыт эквиваленты берілген – «тышқан жылы». Жазуда 18 есімдер титулдарымен келтірілген және ең соңында 18-ші қатарда тексті жазған авторының есімі жазылған – «шапағатты» Күлтак (Левшиц 1989: 78-85).

Қорытынды

Қазіргі таңда, ұлттық мәдениет тарихының ең басты белгісі – жазу-сызу мәдениеті, оның ішінде көне руникалық жазу – біздің төлтума болмысымыздың айғақты көрсеткіші болып табылады.

Талас өзенінің жоғарғы ағысында орналасқан көне түркі жазба ескерткіштері соңғы жүз жыл бойы ғалымдардың назарынан тыс қалмай, жинақталған материалдарын сараптай отырып, зерттеулер жалғасуда.

Археологиялық зерттеулер нәтижесінде Айыртамой шатқалындағы эпиграфикалық жазулар VI-VIII ғғ. мерзімделсе, Т. Досанов руникалық жазу Енисей өңіріне Жетісу өңірінен өздерімен бірге үйсіндер әкелген және бірінші Талас ескерткішінің жазуы ерекше әдіспен (дукт) жазылғанын алға тартып, оны V ғ. бұрын жазылған деген пікір айты. Ал С.Г. Кляшторный VII ғ. бірінші жартысында Талас өңірі бастан кешірген тарихи оқиғаларды және «чор» титулы қара түргеш әулеті билік құрған кезіндегі жоғарғы титул екенін алға тартып, талас

эпитафияларының кескінделген уақытын 716-739 жж. аралығына тура келеді, – деп пайымдады.

Құлансай мен Терексай шатқалдарындағы соғды әліппесімен жазылған көне түркі жазу-

ларының тарихи-мәдени маңызы бар. Себебі онда, қарахан түркілер билеушілерінің, ақ сүйектерінің есімдерімен қатар, соғдылардың тіл жағынан түркілену үдерісін де көрсетті.

Әдебиеттер

- Базылхан Н. (2008). Древнетюркские письменные памятники Казахстана. Түркология. Қыркүйек-желтоқсан, №5-6 (37-38). Түркістан: Тұран баспасы. 133 б.
- Базылхан Н. (2009). Көне түрік бітіктастары мен ескерткіштері: тарихи-деректанулық талдаулар. Түркология. Қаңтар-ақпан, наурыз-сәуір №1-2 (39-40). Түркістан: Тұран баспасы. 135 б.
- Батманов И.А. (1971). Таласские памятники древнетюркской письменности. Фрунзе. с.16. рис.9.
- Бекжан О.Д. (2005). Күлтегін ескерткіші және жай сөйлемнің теориялық мәселелері. Түркістан: «Тұран». 176 б.
- Винник Д.Ф., Кожемяко П.Н. (1962). Памятники древнетюркской письменности из урочища Айртамоу. Новые эпиграфические находки в Киргизии (1961 г.). Фрунзе: изд. АН Киргизской ССР.
- Винник Д.Ф. (1963). Новые эпиграфические памятники Таласской долины. Археологические памятники Таласской долины. Фрунзе: изд. АН Киргизской ССР. с.94-99.
- Горячева В.Д., Перегудова С.Я. (1995). Памятники истории и культуры Таласской долины. Б.:Кыргызстан. 120 с.
- Досанов Т. (2004). Восьмой и первый Таласские памятники (Новые расшифровки). Көне түркі жазуларының зерттелуі: бүгінгі мен болашағы (Дөңгелек үстел материалдары). Астана: «Ер-Дәулет». 232 б.
- ЗВОРАО. (1898). Т.ХІ. СПб.
- Иванов П.П. (1934). К вопросу о древностях в верховьях Таласа. Сергею Федоровичу Ольденбургу к пятидесятилетию научно-общественной деятельности 1882-1932. Л. с.241-251.
- Каллаур В.А. (1897). Археологическая поездка по Аулиеатинскому уезду. ПТКЛА, II. Ташкент.
- Каллаур В.А. (1898). Новая археологическая находка в Аулиеатанском уезде. ПТКЛА, III. Ташкент.
- Кызласов Л.Р. (1969). История Тувы в средние века. М. с.189.
- Кляшторный С.Г. (2001). Рунические памятники Таласа: проблемы датировки и топографии // Известия МОН РК, НАН РК. Серия общественных наук. №1(230). Алматы: НИЦ «Ғылым». 301 с.
- Кормушин И.В. (1975). К основным понятиям тюркской рунической палеографии / Советская тюркология. с.47.
- Левшиц В. (1978). О происхождении древнетюркской рунической письменности / Советская археология VI. с.89.
- Левшиц В.А. (1989). Согдийцы в Семиречье: лингвистические и эпиграфические свидетельства // Красная Речка и Бурана: материалы Киргизской археологической экспедиции. Фрунзе. с.78-85.
- Малов С.Е. (1936). Таласские эпиграфические памятники / Материалы Узкомстариса. Вып.6-7. М.-Л. с.17-38.
- Малов С.Е. (1951). Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. М.-Л.: Изд. Академии наук СССР. 451 с.
- Малов С.Е. (1959). Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. М.-Л.: Изд. Академии наук СССР. 111 с.
- Массон М.Е. (1936). К истории открытия древнетюркских рунических надписей в Средней Азии // Материалы Узкомстариса. Вып.6-7. М.-Л.
- Милиоранский П. (1898). Новая археологическая находка в Алиеатинском уезде. ЗВОРАО. Т.ХІ. СПб.
- Миронов А.М. (1926). Организационная, научная и практическая деятельность Средазкомстариса (быв. Туркомстариса) за пятилетие его существования. Известия Средне-Азиатского Комитета по делам музеев, охраны памятников старины, искусства и природы (Средазкомстарис). Выпуск 1. Ташкент: Средазкомстарис. 310 с.
- Nemeth J. (1926). Die köktürkischen Grabinschriften aus dem Tale des Talas in Turkestan. Körösi Csoma-Archiv. Bd.II, 1-2. Budahest.
- Отчет о деятельности Туркестанского кружка любителей археологии с 11 декабря 1896 года по 11 декабря 1897 года. (Год второй). (1897). ПТКЛА, II. Ташкент.
- Orkun H.N. (1939). Eski türk yazıtları. II. Istanbul. 160 sf.
- Протокол заседания общего собрания членов Туркестанского кружка любителей археологии, состоявшегося 26 февраля 1896 года в зале Генерал-губернаторского дома (1896). ПТКЛА, I. Ташкент.
- Сыдыков С.Р. (1964). Древние надписи в ущельях Кулан-Сай и Терек-Сай. Материалы по общей тюркологии и дунгановедению. Фрунзе. с.102-104.
- Тенишев Э.Р. (1964). Древнеуйгурские надписи Киргизии. Народы Азии и Африки. №1. с.146-149.
- Турадилов М.У. (2007). Археологическая деятельность В.А. Каллаура. Автореферат на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Алматы. 30 с.
- Умняков И.И. (1929). Архитектурные памятники Средней Азии. Исследование. Ремонт. Реставрация. 1920-1928 гг. Ташкент: издательство типо-лит. «Правда Востока». 40 с.
- Uğurlu K. (1998). Orhun anıtları. Ankara: Ahmet Yesevi vakfi yayınları-7. 136 sf.

References

- Bazylhan N. (2008). Drevneturkskie pismennye pamiatniki Kazakhstana. [Ancient Turkic written monuments of Kazakhstan]. Turkologia. Qyrkuiek-jeltoqsan, №5-6 (37-38). Turkistan: Turan baspasy. 133 b.
- Bazylhan N. (2009). Kone turik bitiktastary men eskerkishteri: tarihi-derektanylyq taldaylar. [Old Turkic inscriptions and monuments: historical and source analyzes]. Turkologia. Qantar-aqpan, nayryz-sayir №1-2 (39-40). Turkistan: Turan baspasy. 135 b.
- Batmanov I.A. (1971). Talasskie pamiatniki drevnetiyrkskoi pismennosti. [Talas Monuments of Ancient Türkic Writing]. Frunze. s.16. ris.9.
- Bekjan O.D. (2005). Kul'tegin eskertkishi jane jai soilemnin teorialyq maseleleri. [Kul'tegin monument and simple sentence theoretical problems]. Turkistan: «Turan». 176 b.
- Vinnik D.F., Kojemiako P.N. (1962). Pamiatniki drevneturkskoi pismennosti iz yrochisha Ayrtamoy. [Monuments of ancient Turkic writing from the tract of Ayrtamoy]. Novye epigraficheskie nahodki v Kirgizii (1961 g.). Frunze: izd. AN Kirgizskoi SSR.
- Vinnik D.F. (1963). Novye epigraficheskie pamiatniki Talasskoi doliny. [New epigraphic monuments of the Talas valley]. Arheologicheskie pamiatniki Talasskoi doliny. Frunze: izd. AN Kirgizskoi SSR. s.94-99.
- Goriacheva V.D., Peregydova S.I. (1995). Pamiatniki istorii i kultyry Talasskoi doliny. [Monuments of history and culture of Talas valley]. B.: Kyrgyzstan. 120 s.
- Dossanov T. (2004). Vosmoi i pervyi Talasskie pamiatniki (Novye rasshifrovki). [The Eighth and the First Talas Monuments (New Transcripts)]. Kone turki jazylarynyn zerttelyi: bugingi men bolashagy (Dongelek ustel materialdary). Astana: «Er-Daylet». 232 b.
- ZVORAO. (1898). T.HI. Sankt-Peterburg.
- Ivanov P.P. (1934). K voprosy o drevnostiah v verhoviah Talasa. [On the question of antiquities in the upper Talas]. Sergei Fedorovich Oldenbyrgy k piatidesiatiletiy naychno-obshchestvennoi deiatelnosti 1882-1932. Leningrad. s.241-251.
- Kallaur V.A. (1897). Arheologicheskaya poezdka po Ayliatinskomy yezdy. [Archaeological trip to Auliatinsk county]. PTKLA, II. Tashkent.
- Kallaur V.A. (1898). Novaia arheologicheskaya nahodka v Ayliatanskom yezde. [New archaeological finding in Auliatinsk county]. PTKLA, III. Tashkent.
- Kyzlasov L.R. (1969). Istoriia Tuvy v srednie veka. [Tuva history in medieval ages]. Moskva. s.189.
- Kliashchornyi S.G. (2001). Rynicheskie pamiatniki Talasa: problemy datirovki i topografii. [Runic monuments of Talas: problems of dating and topography.]. Izvestiia MON RK, NAN RK. Seriya obshchestvennykh nauk. №1(230). Almaty: NIS «Gylym». 301 s.
- Kormyshin I.V. (1975). K osnovnym poniatiiam turkskoi rynicheskoi paleografii. [To the basic concepts of Turkic runic paleography]. Sovetskaia turkologiya. s.47.
- Levshits V. (1978). O prois'hojdenii drevneturkskoi rynicheskoi pismennosti. [About the origin of ancient Turkic runic writing.]. Sovetskaia arheologiya VI. s.89.
- Levshits V.A. (1989). Sogdiitsy v Semireche: lingvisticheskie i epigraficheskie svidetelstva. [Sogdians in the Semirechye: linguistic and epigraphic evidence]. Krasnaia Rechka i Byrana: materialy Kirgizskoi arheologicheskoi ekspeditsii. Frunze. s.78-85.
- Malov S.E. (1936). Talasskie epigraficheskie pamiatniki. [Talas epigraphic monuments]. Materialy Yzkomstarisa. Vyp.6-7. Moskva-Leningrad s.17-38.
- Malov S.E. (1951). Pamiatniki drevneturkskoi pismennosti. Teksty i issledovaniia. [Monuments of ancient Turkic writing. Texts and research]. Moskva-Leningrad : Izd. Akademii nauk SSSR. 451 s.
- Malov S.E. (1959). Pamiatniki drevneturkskoi pismennosti Mongolii i Kirgizii. [Monuments of the ancient Turkic script of Mongolia and Kirghizia]. Moskva-Leningrad: Izd. Akademii nauk SSSR. 111 s.
- Masson M.E. (1936). K istorii otkrytiia drevneturkskikh rynicheskikh nadpisei v Srednei Azii. [To the history of the discovery of ancient Turkic runic inscriptions in Central Asia]. Materialy Yzkomstarisa. Vyp.6-7. Moskva-Leningrad
- Milioranskii P. (1898). Novaia arheologicheskaya nahodka v Ailieatinskom yezde. [New archaeological finding in Auliatinsk county]. ZVORAO. T.HI. SPb.
- Mironov A.M. (1926). Organizatsionnaia, naychnaia i prakticheskaya deiatelnost Sredazkomstarisa (byv. Turkomstarisa) za piatiletie ego sushchestvovaniia. [Organizational, scientific and practical activities of the Sredazkomstaris (former Turkestaris) for the five years of its existence.]. Izvestiia Sredne-Aziatskogo Komiteta po delam muzeev, ohrany pamiatnikov stariny, iskusstva i prirody (Sredazkomstaris). Vypusk 1. Tashkent: Sredazkomstaris. 310 s.
- Nemeth J. (1926). Die köktürkischen Grabinschriften aus dem Tale des Talas in Turkestan. Körösi Csoma-Archiv. Bd.II, 1-2. Budahest.
- Otchet o deiatelnosti Turkestanskogo kryjka luibitelei arheologii s 11 dekabria 1896 goda po 11 dekabria 1897 goda. [Report on the activities of the Turkestan circle of lovers of archeology from December 11, 1896 to December 11, 1897]. (God vtoroi). (1897). PTKLA, II. Tashkent.
- Orkun H.N. (1939). Eski türk yazitlari. II. Istanbul. 160 sf.
- Protokol zasedaniia obshago sobraniia chlenov Turkestanskogo kryjka luibitelei arheologii, sostoiavshagosa 26 fevralia 1896 goda v zale General-gubernatorskogo doma (1896). xMinutes of the meeting of the general meeting of members of the Turkestan circle of lovers of archeology]. PTKLA, I. Tashkent.
- Sydykov S.R. (1964). Drevnie nadpisi v ysheliah Kulan-Sai i Terek-Sai. [Ancient inscriptions in the gorges of Kulan-Sai and Terek-Sai]. Materialy po obshei turkologii i dunganovedeniiy. Frunze. s.102-104.
- Tenishev E.R. (1964). Drevneuigyrskie nadpisi Kirgizii. [Ancient Uighur inscriptions of Kirghizia]. Narody Azii i Afriki. №1. s.146-149.
- Turadilov M.Y. (2007). Arheologicheskaya deiatelnost V.A. Kallaura. [Archaeological activity of Kallaura]. Avtoreferat na soiskanie uchenoj stepeni kandidata istoricheskikh nauk. Almaty. 30 s.
- Umniakov I.I. (1929). Arhitekturnye pamiatniki Srednei Azii. [Architectural monuments of Central Asia]. Issledovanie. Remont. Restavratsiia. 1920-1928 gg. Tashkent: izdatelstvo tipo-lit. «Pravda Vostoka». 40 s.
- Uğurlu K. (1998). Orhun anitlari. Ankara: Ahmet Yesevi vakfi yayinlari-7. 136 sf.

Naumova O.B.¹, Meirmanova G.A.², Soltiyeva B.Sh.³

¹Doctor of Historical Sciences, Senior Researcher, Regional Museum of Varna,
Bulgaria, Varna, e-mail: olganaumova@mail.ru

²Candidate of historical sciences, e-mail: Gulzhan.meirmanva@kaznu.kz

³e-mail: soltieva00@mail.ru
al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty

SACRED CONCEPT OF THE KAZAKH PEOPLE: ON AN EXAMPLE OF FEMALE HEADDRESSES

The article discusses the sacred concept of the Kazakh people's female headdresses. In past times headdresses were truly special traditional item in Kazakh people's costumes. As the Kazakh writer M. Auezov mentioned in his works that Borik had many different types of uses and names, we can confirm that headdresses had and still have a strong place in Kazakh traditions. Headgear – Saukele also, is valuable and still one of the most striking ethnic symbols of Kazakhs. In the cultural and historical aspect, his closest analogy is- the high ceremonial helmet of the Saka Prince-leader, whose rich burial was discovered in the Issyk mound in Southern Kazakhstan territory. So, the headdress became a visible symbol of the connection of many generations in the history of Kazakhs. It's an addition to the generally accepted norms associated with the wearing of a headdress particularly a female one. As well as familiarizing the readers with the cult and sacred values of Kazakhs.

Key words: sacred, headdress, Borik, Saukele.

Наумова О.Б.¹, Мейрманова Г.А.², Солтиева Б.Ш.³

¹тарих ғылымдарының кандидаты, ЭАИ РҒА-ның аға ғылыми қызметкері,
Болгария, Варна, e-mail: olganaumova@mail.ru

²тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, e-mail: Gulzhan.meirmanva@kaznu.kz

³e-mail: soltieva00@mail.ru
археология, этнология және музеология кафедрасы,
²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

Қазақ халқының қасиеттілік ұғымы: әйелдер бас киімінің мысалында

Мақалада қазақ халқының бас киімдерінің қасиетті тұжырымдамасы талқыланады. Өткен жылдары бас киімдер қазақ халқының дәстүрлі киімдерінің ішінде ерекше орын алды. Бас киімдер туралы жұмыстарында қазақ жазушысы М. Әуезов атап өткендей – Бөріктің көптеген қолданысы, түрлері және аттары болды, бас киім қазақ халқының дәстүрлерінде берік орын алған және алады деп айта аламыз. Сәукеле бас киімі бағалы және әлі күнге дейін қазақтардың жарқын этникалық символдарының бірі. Мәдени-тарихи тұрғыдан оның ең жақын ұқсастығы Оңтүстік Қазақстан аумағындағы Есік төбесінде табылған Сақ патшасының салтанатты дулығасы болып табылады. Мәселен, бас киім қазақтардың тарихындағы көптеген ұрпақ байланысының көрсететін символы болды. Осы бас киімнің, әсіресе әйел бас киімінің киюіне қатысты жалпы қабылданған нормаларға қосымша болып табылады. Сондай-ақ, оқырмандарды қазақтардың табынуы және қасиетті құндылықтарымен таныстыру.

Түйін сөздер: қасиетті, бас киім, бөрік, сәукеле.

Наумова О.Б.¹, Мейрманова Г.А.², Солтеева Б.Ш.³

¹кандидат исторических наук, старший научный сотрудник ИЭА РАН,
Болгария, Варна, e-mail: olganaumova@mail.ru

²кандидат исторических наук, доцент, e-mail: Gulzhan.meirmanva@kaznu.kz

³e-mail: soltieva00@mail.ru

кафедра археологии, этнологии и музеологии, Казахский национальный университет
имени аль-Фараби, Казахстан, Алматы

Сакральное понятие казахского народа: на примере женского головного убора

В статье обсуждается священная концепция женских головных уборов казахского народа. В прошлые времена головные уборы были поистине особенным традиционным предметом в костюмах казахского народа. Как отметил в своих работах казахский писатель М. Ауэзов, у головного убора – Борик было много разных видов использования и имен, мы можем утверждать, что головные уборы были и остаются в казахских традициях. Головной убор – Саукеле также является ценным и по-прежнему одним из самых ярких этнических символов казахов. В культурном и историческом аспекте его ближайшей аналогией является высокий церемониальный шлем принца Саки, чье богатое захоронение было обнаружено на Иссыкском холме на территории Южного Казахстана. Итак, головной убор стал видимым символом связи многих поколений в истории казахов. Это дополнение к общепринятым нормам, связанным с ношением головного убора, особенно женского. А также ознакомление читателей с культом и святыми ценностями казахов.

Ключевые слова: священный, головной убор, борик, саукеле.

Introduction

At the present time, there are very few well-researched books and knowledge about the Kazakh National Clothing. The basic information about Kazakh National clothes is found only in the records of travelers, collectors, museum funds, ethnographic literature, as well as in the works of artists. Moreover, there is even less Sacred perception and specialty of the analysis carried out in the field of the concept of the sacredness of the female headdress of the Kazakh people. These are methods of the researching: Comparative-historical method; description and analysis of ethnographic terms; the collection of ethnographic materials;

«Sacred» means revered due to sanctity and is generally the state of being perceived by religious individuals as associated with divinity and considered worthy of spiritual respect or devotion, or inspiring awe or reverence among believers (Blackwood & sons, 1895: 883.) SACRAL (from the Latin – «dedicated to the gods», «sacred», «forbidden», «damned») is a sacred, valuable, most important worldview category that distinguishes the areas of being and the state of being, perceived by consciousness as fundamentally different from everyday reality and extremely valuable. In many languages, this meaning embedded in the semantic «old» word. In the accepted for the name Sacral from the Latin – *sacer*, the Hebrew – *gadosh* is associated with the meaning of «separation», «concealment»

and «inviolability». For the Slavs *svet* -, which goes back to the Indo-European *k'wen* -, values are set to «increase», «swell», in a more concrete cultural context – «filled with a blessed inalienable force.» In the picture of the world, Sacral is the role of the structure – forming principle and in accordance with the notions of Sacredness, other fragments of the world picture lined up and their hierarchy formed. In axiology, Sacral defines the vertical of value orientations (Zabiako, 1998: 186.) Moreover, things concerned with the sacred phenomenon, thus gives valuable meanings like protection someone who wears the sacred amulet, totem, earrings, rings, headdresses and other jewels, clothes. «Sacredness» used in relation to objects, places, or happenings. Objects often considered sacred if used for spiritual purposes, such as the worship or service of gods. The property is often ascribed to objects (a «sacred artifact» that is venerated and blessed) (McCann, Catherine, 2008: 42) Furthermore, sacred clothes are intense, valuable and have plenty of traditions on its wearing purposes. Sacred meaning goes to clothes of many nations and of historical people, who wore clothes by its regional purposes to show its nations' differences. Each part of cloth of historical people was essential and valued, cause it the purpose of its wearing were rich and followed by customs' use. Though, Headdresses have Sacred meaning by regional futures and its implication.

The Headdress is a term that includes both the methods of the hairstyle itself and the methods of

decoration and covering the head. Both are highly diverse, depending on race, place, age, religion, the degree of culture and mental development. Nevertheless, both the forms of the Dress and their genesis can be reduced to a few forms and reasons. The root motive of worries about the decoration of the head is *utilitarian*. First of all, the hair, falling in disorder on the face, ears, neck, shoulders, not only causes a general unpleasant sensation but interferes with seeing, hearing, eating and indirectly – the correctness of labor, for example, in hunting, fishing, sewing, fighting, sometimes serious danger, for example, when passing through dense thickets, with flight (a classic example of Absalom, entangled in long hair in the branches). That is why, where religious reasons did not interfere with this (hair was cut off or shaved) (Brokgayz and Efron, 1890–1907: 86 т.).

The head is covered not only for fastening hair (frontal bandages, scarves, turbans, bags, nets, purses) but mainly to protect from climatic and atmospheric influences (from heat, cold, rain, wind). Hence, depending on the purpose and places, a variety of forms and materials used headdresses. (Brokgayz and Efron, 1890–1907: 86 т.). Forms were different also for religious purposes and beliefs. But in parallel with the religious factor, the primordial custom of decorating himself with trophies of beasts and killed enemies was also in effect, one of the many results of which were military wigs from the hair of murdered enemies, decoration of the harvest with relics of animals and enemies, teeth, fangs, scalps, emblems from the animal world, etc. From the realm of religious and military, the bizarre collection moved into everyday life, gradually losing its former purpose and becoming the object of decoration. (Brokgayz and Efron, 1890–1907: 86 т.) Decorating Headdresses were an important obligation, especially in women headdresses. Ornamentation, dressing and decorating headdresses with jewels, meaningful symbols and rich materials had the valuable symbolism of the Headdress. (Brokgayz and Efron, 1890–1907: 86 т.) Example, Kazakh people had plenty of ornaments onto the clothes. Thus, Kazakh national ornaments symbolized protection from dark forces brought good luck in cattle breeding and economic activities. (Brokgayz and Efron, 1890–1907: 86 т.) According to the abundance of headdress decorations, it is possible to put our Kazakhs as an example of «Saukele». However, the headdress of civilized women is often not inferior to the pretentiousness of their sizes and forms of headdresses of the most primitive. In addition to all these motives (utilitarianism, religious

views, military and social customs, instincts of vanity, etc.) were optional. The motives aesthetic, the desire to combine, imitate the beautiful in nature (addiction to feathers, flowers, shiny stones, etc.), motive, who created a piece of jewelry from the headdress. The headdress was finally the subject of special art, and thanks to early specialization, its development of headwear forms even reached the primitive people of the most fanciful sizes. Well, we can see how headdresses determined as Sacred and moreover how its meaning suits in it, also, Headdresses became esteem from ancient times, nowadays though still esteemed.

Not only for thus needing were used headdresses, here also have traditional features which had deeper effected to headdresses and their disposal in historical people. Though headdresses had the Sacred understanding at those times, and today also have Sacredness in keeping the traditions by it.

Historical people like Kazakh had own customs in wearing Headdresses, keeping them and use for some valuable purposes. (Popova, 2015: 3-4) The traditional costume of any nation is a complex sign system that carries information about the age of its owner, his social and property status, and his place of residence. Especially indicative in this respect is the Headgear, each detail of which was of symbolic significance. To their headdress, Kazakhs treated with special respect, did not remove it in public, protected and did not give. While it is customary for Europeans to leave their headgear at the entrance, the Kazakhs bring a hat to the room and try to put it above, that is, above the head. (Попова, 2015: 3-4). From time immemorial, the attitude towards the headdresses of the Kazakhs was very special. To pull the hat off the head of a man was considered an insult, and to throw casually wherever he was – is tantamount to renouncing personal happiness and good luck. Always and everywhere, the headgear was shot carefully, trying to put or hang them on the dais. Especially jealously watched that the cap did not appear on the floor or on the seat, but otherwise, it was believed that the health and well-being of its owner could suffer. (Казахская традиционная культура в собраниях кунсткамеры, 2008). Particular care was taken not to be on the seat or on the floor. It was believed that the health and well-being of the owner could otherwise suffer. Also, Kazakhs still do not give their own headgear, and they do not allow to wear strangers. This is equivalent to voluntarily renouncing one's happiness and exposing the head to troubles. As a gift, they present only a new, undecided hat.

1st picture – An authentic photo of a Kazakh bride in her ceremonial wedding garb complete with head-dress (headgear). circa. 1800's-1900's (Public Historical Documents)
Date: 1st January, 1800

2nd picture – Children's skullcap.
Southern Kazakhstan, 1930s. From the REM collection

And this, by the way, is a very valuable gift. In this way, a person, his head is rewarded with honor. In the view of the Kazakh, in the headdress, it seems to be stored a certain code of well-being. Therefore, the wearing cap is not given, but it is inherited, especially if the owner lived it dignified (an example of the Kazakhs *aksakal* (senior of the clan) headed a whole family, was considered honorable), enjoyed honor and respect, did not live in poverty. If for example, a misfortune has occurred to a person, he suddenly died or was killed, then the headgear is not given to anyone. For example, in Koreans, on the contrary, the clothes of the deceased person are distributed to his relatives. Today, perhaps not everyone remembers these customs and rarely wear Kazakh national headgear, except on some special occasion. And yet they are unusually beautiful, even exquisite, original and capable of conveying a lot of information about their owner. Headdress has always played the leading role in the ethnosculpt function of clothing, they can learn the history of culture, see the traces of the influence of other cultures or realize their own identity. In them, the most stable are social, age, territorial differences, the variety of types of Kazakh headdresses, and their role in social hierarchical relations. Interest in the history, ethnography, culture of the Kazakhs is great. This applies to national clothes. And it is the objects of museum collections that become the standard, the standard of taste when creating stylized national clothes, the demand for which is.

It is natural that the collectors of this important sacred element of the Kazakh costume tried to buy for the museum's collection. At the present time (according to 2015) in the Kazakh fund about 130 headdresses – children's, girls', wedding's, men's and women's.

In the traditional Kazakh culture, the child usually received the first headdress after the ritual forty days of «Shilde», which marked his introduction to the world of people. As a rule, various capes were sewed to the cap, which magically served to preserve the life and health of the child, increase his vital energy. A special force was given to the eye-beads «kozmonchak», as well as amulets «tumar» of triangular shape, cloth or metal, often with additional magical means inside: written prayers, grasses, seeds, etc. Also, decorative elements such as tassels and sultans from feathers, motley laces, silk or woolen threads, which expressed the idea of collecting vital energy, also took a prominent place in children's clothing (Попова, 2015: 3-4).

Thus, we see how the Kazakh people protected children from early childhood by awarding the Sacred

Concept in the toe of each element in the headdress. Headgear is an important part of the cult concept, as well as the regional belonging of the people. From ancient times there is respect, awareness, acceptance of sacred importance in wearing both decorative and more material things in the image and veneration of the headdress. As they say, everything that comes from within and from childhood will be preserved for centuries. The storage and collection of these concepts are sacred here.

As the Kazakh collections of SEM shows, boys already in 6-7 years started wearing headgear, similar to the headgear of men. The girls, however, had a specific headgear, which they began to wear when they reached the age of 9-12 – the age considered to be marriageable. The change of the headgear and the attendant change of the hairdo were usually accompanied by a family holiday, the main role in which played an elderly woman, who, it was thought, passed the girl to longevity and well-being. The girl's headdress «Borik» represented a felt hat with a fur band, covered with expensive cloth (silk or velvet) and decorated with a bundle of feathers of an owl. The braids of the girl at the same time were left open, that categorical was forbidden to married women (Popova, 2015: 3-4).

Borik is from lamb's skin sheepskin or from other animal's leather. Besides, it's embroidered with gold thread and its upper side with gold or silver buttons. In many respects in the upper part is made of four or six wedges. The tip of girl's borik decorated with feathers of an owl or different brushes. Depending on the edge, borik is named as beaver, marten, etc. (Alimbai, 2011: 537). And now the Caucasians wear a hat made of wolves during ritual games. It is also similar to the «Kokpar» of Kazakhs. (National sports game, where the dexterity, strength, courage, and daring of the participants of the «kokpar» are tested. In the «kokpar» they compete during solemn events, on holidays, like ayty, that, a popular equestrian game among the Kazakhs, Kirghiz, Tajiks, Uzbeks and other peoples of Central Asia). Borik is considered as a special kind of headdress. A person who experiences joyful feelings, or feels happy from the news he has heard and who feels himself over the moon, so, the people who observed this joy said «Borki took off to the sky» (that is, the Borki here means a person's happy feelings). It also means a joyful return home. Kazakhs believed that when they take off their headgear, the prosperity leaves them, so they put the headdress high, they did not trample down their headdress with feet and never give their headdress to anyone else. Moreover, to

throw the headdress was allowed only in special cases. (Popova, 2015: 3-4).

In ancient times, each «Ru»(clan) had Borik by its type, size and had its own typical ornaments. The peculiarity of Borik's forms was similar to the Karakalpak, Kirghiz, Bashkurt, Tatar, Uighur headgears but the name, meaning, and purpose were different, well we can match ethnocultural similarities here. In the works of M.Auezov, we can notice such types of Boriks as: *Akoyan Borik, barkyt pushpak Borik, kamshat Borik, khasteki Borik, zhumyra Borik, kundyzh Borik, lak teri Borik, nogai Borik, nogaisha Borik, nogaisha kumyra Borik, nogaisha kundyz Borik, pushpak Borik, susar Borik, ukili Borik, ukili kamshat Bork, ukili kundyz Borik, shoshan Borik, borikshi Borik.*

There are summer and winter types of Borik. If the summer Borik was from the animal's skin and was very thin and light, then under the winter was a lining of wool, cotton, velvet or satin. Traditionally young guys, singers, and poets attached to Borik feathers of an owl. The main form of Borik among the Kazakh people was triangular; they usually sewed a triangular shape from the four ends. Then in the beginning of the XIX century, the form became conical, edgy. The top of Borik has four or six sides, each side is attached triangular ends, and the hem usually goes rectangular. Thus, the hem was of heavy material, while between edges were sewed by light material, and the main facial part was covered with beautiful rich material (Alimbai, 2011: 538).

«Shoshak borik» – trimmed with a fur coat of otter, fox or beaver, a warm hat was a complete copy of the male. It was worn by akyns, poets, and writers. However, the girlish «borik» differed in that the fur band was always outside, and did not turn away. Borik of akin (sal) from Tsigeyka, as well as on girls' Borik. The beauty of the eagle's feathers In Borik is still hanging. Masters tried not to spoil them. Boriks' wore more Huns. It was the turned out hide of a wolf. Since then, any fur hat is called Türks, Kazakhs «Borik». It is said that the word «wig» – artificial hair – came from him in Europe. The girlish Borik differed from the male one in that the fur band was always outside, and did not turn away. Varieties of this hat are a lamb-zhanatay from lamb skin, kundyz borik, pushpak borik, cara borik, eltiri borik. They differed in material, small details in the cut. These were the usual hats, which were worn even in the summer (Казахская традиционная культура в собраниях кунсткамеры, 2008).

3rd picture – the teenage child worn «Zerli Borik» in red velvet, pointed. Screeds are embroidered in grass ornamentation. Between the ornament, there

are yellow bundles. The hem is from muskrat leather. Zerli Borik height 19 cm, cerebral circle 44 cm. Okaly Borik is sewn with a beaver and decorated with red or blue beads. The lines are decorated with gold and silver threads. The girlish Borik's turme (the base) is often flat, up four-pointed, high. It is decorated with gold, silver coins, precious stones and feathers of an owl. Nar Orkesh Borik – the up like a one-horned camel, sewn very straight, the type of Eltiri Borik. Altai Kyzyl Borik – a seasonal headdress made from a fox, a red fox or from her fur. Altai Borik was called that because he was made of the red wool of the Altai fox. And the Kazakhs also used red color to symbolize wealth and prosperity (N. , 2011: 539).

Noticeably from these data, we see how carefully the valuable part and the use of the headdresses were treated and honored. Also, decoration took an integral semantic and decorative role. As we can note the scenery was not only as an ornament of this product, decorations played an important role as a kind of amulet and showed the regional belonging, in addition, it was in female headdresses showed the willingness of a young girl for marriage. The feathers on the girl's cap were one of the signs of her coming into the marriage. In this regard, we should pay attention to such subjects of the folklore of the Turkic people, in which the stories of the awakening love of a young man and a girl are built through the images of birds of prey metaphorical. A similar motif appears in the allegorical formulas of Kazakh matchmakers: «You have a falcon, we have a gyrfalcon.» It is noteworthy that in this text we have in mind *lashyn* – the peregrine falcon and *the sunkar* – the falcon, which, according to popular beliefs, can enter into a marriage relationship. The Kazakh tradition still retains the old term «yki tary» – feathers of an owl in the name of the ritual of matchmaking. A bundle of feathers received by the bride's side from the matchmakers and pinned to the girl's headdress was evidence of the marital collusion (Popova, 2015: 3-4). The main headdress of the wedding ceremony of the Kazakhs is – Saukele.

Saukele – the high, cone-shaped, ritual bride's headdress, having special material value. Saukele – resembles to cone-shaped headdresses of the Saka-tigrohauds. The basis of saukele is sewn of thin white felt, covered by red cloth, edged by expensive fur. The sharp end of the crown is decorated with feathers of an eagle owl. A frontal part holds the thin cape-veil. The basic parts of *saukele* – *tazh* («crown»), *tobe* (top), *kulak bau* (ear blades) and *artky bau* (back blades). A separate internal hollow part of the saukele, dressed together with it, is

named *zere*. In earlier times, the armor of the warrior which was worn above one layer of cloth is also referred *zere*. Sarzhan the brother of Kenesary khan, has estimated in 500 young mares the price of the saukele of Baisakal's daughter, a wealthy person of the Junior Horde, Kenesary's matchmaker, who lived in first half of XIX century (M. Zh. Kopeev) (Fergus and Jandosova, 2003: 216)

Headdress Saukele published attracts the attention of researchers with its unusual effective form, as well as a complex system of expensive silver and gilded ornaments, combined with details from corals, carnelian, turquoise, pearls, and gold embroidery.

3rd picture – The girl in Borik.
Expedition of S.M. Dudin, 1899.
From Kunstkammer Fund (1707-55)

4th picture – «Zerli Borik».
ҚР МОМ қорындағы (КП 3423)

Saukele is still one of the most striking ethnic symbols of Kazakhs. In the cultural and historical aspect, his closest analogy is the high ceremonial helmet of the Saka Prince-leader, whose rich burial was discovered in the Issyk mound in the territory of Southern Kazakhstan. So the headdress became a visible symbol of the connection of many generations in the history of the Kazakh people. The girl's family ordered a saukele from the master long before the wedding, since the whole year was spent on making

this dress. Only after Saukele was ready to set the day for the bride's wires, and also the day before, the senior daughter-in-law wore Saukele ready with all the honors and ridden the horse across the whole aul to a celebration. The bride wore this garment at the culmination moment of the wedding celebrations – during the bride's departure to the aul of her future husband. The very name Saukele meant that the bride got unharmed to her future home and became the keeper of the hearth. Subsequently, the young woman wore him on solemn occasions before the birth of the first child, after which she changed her headdress to female. Saukele was kept in the family and always remained the property of a woman. As a rule, she passed it on to her eldest daughter. If a woman died childlessly, then the headpiece returned to the parents. Among the common wedding elements of the wedding headdress and the attributes of the ruler was a head diadem – a crown symbolizing the special status of its bearer. Diadem Saukele had several tiers, recruited from gilt plaques with stakes from stones. In the center of the diadem, the figure of the multi-armed goddess-mother, the patroness of marriage and childbearing, was often highlighted.

Conclusion

Today, Kazakh people kept traditions and Sacredness of these clothes, and supplements the generally accepted norms associated with the wearing of a headdress, particularly a female one. The purpose is to acquaint readers with the cult and sacred values of the Kazakh people.

References

- Alimbai N. (2011). *Kazaktyn ehtnografiyalık kategoriyalar, ugymdar men ataularynyn dastyrtli zhyjesi: 1-tom: A-D*. [Traditional system of Kazakh ethnographic categories, concepts and names]. Almaty, 2011.
- Zabiyako A. P. (1998). *Sakral'noe // Kul'turologiya. XX vek. Ehnciklopediya: [Sacral // Culturology. XX century. Encyclopedia]*. Sankt-Peterburg.: Universitetskaya kniga, 1998.
- Kazahskaya tradicionnaya kul'tura v sobraniyah kunstkamery (2008). [Kazakh traditional culture in the collections of the kunstkamera (2008). Ed. I.Stasevich]. Almaty, 2008
- Karmysheva B.H. (1989) *K voprosu ob ukrasheniyah iz ptich'ih per'ev u narodov Srednej Azii i Kazahstana // Ehtnicheskaya istoriya i tradicionnaya kul'tura narodov Srednej Azii i Kazahstana: Nukus. S. 27-40. Moskva, 1989.*
- McCann, Catherine. (2008) *New Paths Toward the Sacred Thus*. Paulist Press. 2008.
- Public Historical Documents (1923).
- Popova L. (2015). *Kazahskie Golovnye ubory v sobranii Rossijskogo ehtnograficheskogo muzeya: zhurnal Konsul №41. S. 3–4.* [Kazakh headgear in the collection of the Russian Ethnographic Museum: magazine Consul]. Sankt-Peterburg, 2015.
- Stormonth J., Phelp P.H. (1895). eds.: *A Dictionary of the English Language*. Blackwood & sons, 1895.
- Ubor golovnoj (headgear) // *Ehnciklopedicheskij slovar' Brokgauza i Efrona* (1890): Sankt-Peterburg, za 1890-1907 gg. 86 t., 82 t., dop. 4.
- Fergus Michael and Jandosova Janar (2003). *Kazakhstan: Coming of Age*. Stacey International, 2003.

Әдебиеттер

- Әлімбай Н. (2011). Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі: 1-том: А-Д. Алматы, 2011.
- Забияко А. П. (1998). Сакральное. / Культурология. XX век. Энциклопедия: Cфurn-Gtnth,ehu : Университетская книга, 1998. 186 с.
- Казахская традиционная культура в собраниях кунсткамеры (2008) / под ред. И.Стасевич. Алматы, 2008.
- Кармышева Б.Х. (1989) К вопросу об украшениях из птичьих перьев у народов Средней Азии и Казахстана // Этническая история и традиционная культура народов Средней Азии и Казахстана: Нукус. С. 27-40. Москва, 1989.
- McCann, Catherine. (2008) New Paths Toward the Sacred Thus. Paulist Press, 2008.
- Public Historical Documents (1923).
- Попова Л. (2015). Казахские Головные уборы в собрании Российского этнографического музея // журнал Консул №41. С. 3–4. Санкт-Петербург, 2015.
- Stormonth J., Phelps P.H. (1895). eds.: A Dictionary of the English Language. Blackwood & sons, 1895.
- Убор головной // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона (1890): Спб. за 1890-1907 гг. 86 т., 82 т., доп. 4.
- Fergus Michael and Jandosova Janar (2003). Kazakhstan: Coming of Age. Stacey International, 2003.

Пазилов Е.

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің докторанты,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: pazilov82@mail

**1955-1991 ЖЫЛДАРЫ ҚАЗАҚСТАННЫҢ
ӨНЕРКӘСІПТІК ҚАЛАЛАРЫНДАҒЫ
КЕҢЕСТІК ТҰРҒЫН-ҮЙ САЯСАТЫ
(Кентау қ. материалы бойынша)**

Мақалада 1955-1991 жылдардағы Кентау қаласында кеңестік тұрғын-үй саясатының негізгі бағыттарының жүзеге асырылуы баяндалады. Сонымен қатар, осы кезеңдегі қаладағы тұрғын-үй құрылысының қарқыны, тұрғындардың баспанамен қамтамасыз етілу деңгейі, тұрғын үйлердің сапасы мен жағдайы қарастырылады. Мақала осыған дейін ғылыми айналымға түспеген архив деректерінен алынған нақты материалдарға сүйеніп жазылған.

Тұрғын үй – адамзат өркениетінің түрлі тарихи дамуында homo sapiens-тің әлеуметтенген тіршілік ету кеңістігі және күнделікті өмір сүру сапасының басты көрсеткіші болып келеді. Алайда бұл мәселе әр елде немесе түрлі тарихи кезеңдерде мемлекеттік биліктің ұстанымына байланысты түрліше шешімін тауып отырды. Кеңестік және посткеңестік кезеңдерде тұрғын үй құрылысы қаншалықты қарқынды жүргізілгенімен, тұрғындардың баспанаға деген сұраныстарын толық өтей алмады.

Түйін сөздер: Кентау, тұрғын-үй саясаты, өнеркәсіптік шағын қала, тұрғын-үй құрылысы, күнделікті өмір тарихы.

Pazilov Ye.

Doctoral student of the Kazakh National Pedagogical University named after Abai,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: pazilov82@mail

**The housing policy of the Soviet state industrial
cities of Kazakhstan in 1955-1991
(based on the materials of Kentau)**

The article reflects the main directions of the housing policy of the Soviet state in the industrial city of Kentau in 1955-1991. The dynamics of housing construction in this period is analyzed, the level of providing the population with living space, the quality and condition of the housing itself is considered. The article is based on rich factual material extracted from archives that were not previously introduced into scientific circulation.

At all stages of the historical development of human civilization, the housing problem was one of the most important: to have a dwelling-the basic need of homo sapiens. But the solution of this problem in different countries and among different peoples was carried out and is carried out on the basis of different approaches and with different levels of complexity. In the Soviet and post-Soviet periods, from year to year, the volume of housing construction increased, and the lack of housing, however, became chronic.

Key words: Housing policy, industrial monocity, housing construction, history of everyday life.

Пазилов Е.

Докторант Казахского национального педагогического университета им. Абая,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: pazilov82@mail

**Жилищная политика советского государства
в промышленных городах Казахстана 1955-1991 гг.
(по материалам г. Кентау)**

В статье характеризуются основные направления реализации жилищной политики советского государства в индустриальном городе Кентау в 1955-1991 гг. Анализируется динамика жилищного строительства в этот период, рассматривается уровень обеспечения населения жилой площадью, качество и состояние самого жилья. Статья базируется на богатом фактическом материале, извлеченном из архивов, ранее не вводимом в научный оборот.

На всех этапах исторического развития человеческой цивилизации жилищная проблема была одной из наиболее важных: иметь жилище – базовая потребность homo sapiens. Но решение этой проблемы в разных странах и у разных народов осуществлялось и осуществляется на основе различных подходов и с разными уровнями сложности. И в советский, и постсоветский периоды из года в год объемы жилищного строительства увеличивались, а недостаток жилья, тем не менее, становился хроническим.

Ключевые слова: Кентау, жилищная политика, индустриальный моногород, жилищное строительство, история повседневности.

Кіріспе

Адамдардың қоғамда үйлесімді өмір сүруі мен отбасы құруы, оның баспанамен қамтамасыз етілуімен тікелей байланысты. Баспана мәселесі – адамдардың еңбек етуге деген құлшынысын, белгілі бір кәсіпорында жұмыс істеу тұрақтылығын, еңбек өнімділігін анықтайтын басты факторлардың бірі. Бұл әсіресе, тұрғын үй бөлу жүйесін түгелдей мемлекеттің бақылауы арқылы жүзеге асырылатын Кеңестер Одағында ерекше маңызды болды. Кеңестік кезеңде баспана мәселесі жұмысшыларды өндіріс орындарында тұрақты жұмыс істетудің, еңбек сапасын арттырудың, халықты басқару мен оған ықпал етудің басты құралына айналды (Меерович, 2008: 6).

Кентау қаласы – облыс орталығы Шымкенттен солтүстік-батысқа қарай 210 шақырым жердегі Қаратау жотасының етегінде, қойнауы пайдалы қазбаларға бай өнеркәсіптік аймақта орналасқан. Ол Ащысай полиметалл комбинатына қарасты Мырғалымсай кен орны маңында 1955 жылы бой көтерген шағын өндірістік қала (Атабекова, 2015: 22).

Кентау қаласы тұрғындарының баспанамен қамтылу деңгейі

Кентау қаласының өсіп-өркендеуі және ондағы өнеркәсіп орындарының болашағы тұрғындарды баспанамен қамтамасыз ету мәселесімен тығыз байланысты болды. Ащысай полиметалл комбинаты жұмысының бастапқы

кезеңіндегі жұмысшылар мен инженер-техник кадрлардың арасындағы ағымның жоғары болып, олардың бір орында тұрақтамауының басты себебі тұрғын үйдің жеткіліксіздігі еді. Сондықтан Ащысай полиметалл комбинатының басшылығы сырттан шақырылған инженер-техник кадрлардың ағымын тоқтату үшін, бірінші кезекте соларды баспанамен қамтамасыз етуге тырысты. Еңбек ресурстарының қаладағы түсті металлургия кәсіпорындарына сырттан толассыз ағылуы, жергілікті халықтың әлеуметтік жағдайы мен тұрмыстық деңгейіне де елеулі әсерін тигізді. Осы жылдары Кентауға көшіп келіп, тұрғын үй қиыншылығын өз басынан өткізген кенші Т. Абдрахманов былай деп еске алады: «1950 жылы отбасымызбен нағашыларымызды паналап, Кентауға көшіп келдік. Ол кезде Кентау дегенің үлкен кеніші бар ауыл еді. Нағашыларымыз өздерінің екі бөлмелі қоржын үйінің бір бөлмесін бізге босатып берді. Бізде ешқандай жиһаз, үй заттары болмады, біреуі көрпесімен, біреуі тамағымен бөлісті. Біздер де Кентауға жер ауып келген халықтар (грек, корей, шешен-ингуштар т.б.) сияқты өмір сүрдік. Ол жылдары жұмыс іздеп жақын маңдағы ауылдардан көшіп келген біз сияқты жергілікті қарапайым қазақтардың тұрмыстық жағдайы өте нашар болды. Көпшілігіміздің арнайы біліміміз болмағандықтан комбинат басшылығы біздерді жұмысқа қабылдауға құлқы болмай, маман ретінде сырттан арнайы шақыртылғандарға бүйрегі бұрып тұрды. Жергілікті қазақтар түрлі деңгейдегі өндірістің қара жұмыстарын місе тұтып, баспана ретінде өздері қазып алған жерке-

пелерде өмір сүрді, арасында кеніш маңындағы киіз үйлерде тұратындары да кездесетін» (Интервьюер: Абдрахманов, 2017).

Өнеркәсіпте жұмыс істейтін қарапайым адамдардың қалыпты жұмыс істеуінің өте маңызды әлеуметтік алғы шарттарының бірі тұрақты тұрғын үймен қамтамасыз ету саясаты екенін жақсы түсінген Ащысай полиметалл комбинатына басшылығы тұрғын үй қорын кеңейтуге бағытталған шараларды жүзеге асыруға кірісті. Ащысай полиметалл комбинатына қарасты «Мырғалымсайқорғасынқұрылыс» тресі өндіріс орындарының құрылысын жүргізумен қатар әлеуметтік объектілерді, оның ішінде тұрғын үйлерді салуды қолға алды. Трестің құрамынан әлеуметтік-мәдени объектілерді салуға маманданған «Жилстрой» және «Спецстрой» деп аталатын арнайы құрылыс-монтаждау басқармалары құрылып, күрделі азаматтық тұрғын үй құрылысын жүргізе бастады. Алайда, қала құрылысының дамуы тұрғындар санының өсу қарқынынан үнемі артта қалып отырды. 1955 жылдың 1 қаңтарындағы мәлімет бойынша Кентау қаласына қарасты ведомствалық тұрғын үй қоры 46 000 м² құрады. Бұл жылдары қаладағы халық саны 42,3 мың адам болғанын ескерсек, тұрғын үй көлемі жан басына шаққанда бар болғаны 1 м²-тан сәл ғана асты. Бұл жалпы Кеңестер Одағы көлеміндегі қабылданған адам басына шаққандағы тұрғын үйдің санитарлық нормасынан (12 м²), 12 есе аз еді. Осы көрсеткіштерден сол жылдары Кентау қаласында баспана мәселесі қаншалықты шиеленісіп тұрғанын байқауға болады.

Кеңестер Одағының түкпір-түкпірінен жиналған жұмысшылар алғашқы жылдары қарапайым санитарлық талаптарға сай келмейтін кеніштің жанындағы барак типтес 2 пәтерлі фин үлгісіндегі үйлерде, көпшілігі вагондар мен шатырларда тұрып жатты. Тұрғын үй қорының 70% астамы тастан немесе қам кірпіштен салынған құрылыстардан тұрды (Қойгелдиев, 2016: 77).

1956 жылы 28 ақпанда өткен Кентау қалалық атқару комитеті кеңесінің жұмысшылардың еңбек жағдайы мен тұрмыстық мәселелеріне арналған қорытынды жиналысы өтіп, онда Ащысай полиметалл комбинатының құрамындағы «Мырғалымсайқорғасынқұрылыс» басқармасының басшысы В. Степин жолдастың атына бірқатар сын-ескертпелер жасалынды. Жиналыста қаладағы шиеленіскен тұрғын үй дағдарысы өнеркәсіп орындарына жаңа жұмыс күшін тартуға, еңбек өнімділігін арттыруға тежеу болып отырған басты факторлардың бірі екендігі айтыл-

ды. Мысалы, «Мырғалымсайқорғасынқұрылыс» басқармасы мен оған қарасты құрылыс-монтаждау мекемелері 1955 жылы қала тұрғындары үшін 8133 м² көлемдегі тұрғын үй мен мәдени-тұрмыс жайларын салып, пайдалануға берген. Бұл сол жылы салынуы тиіс тұрғын үй жоспарының 74% ғана құраған. Сондықтан «Мырғалымсайқорғасынқұрылыс» басқармасына тұрғын үй құрылысының қарқынын шапшаңдату, құрылыс жұмыстарының сапасын түбірімен жақсарту міндеті жүктелді. Ащысай полиметалл комбинатының директоры Я.Д. Пиченюктің төрағалығымен өткен осы жиналыс қорытындысында тұрғын үй құрылысы саласында қалыптасқан дағдарысты жуық арада шешудің жолы ретінде, тұрғын үй құрылысын дамыту мен қаланы абаттандырудың бес жылға арналған жоспары жасалынуы қажет деген шешім қабылданды.

1957 жылы қала тұрғындарын әлеуметтік-мәдени нысандар және баспанамен қамтамасыз етудің 1957-1961 жылдарға арналған бесжылдық жоспары бекітілді. Бұл жоспар бойынша Кентау қаласының тұрғын үй қорын үш есеге көбейтіп, тұрғын көлемін жан басына шаққанда 3,5 м² жеткізу жоспарланды. Халықты тұрғын үймен қамтамасыз етудің бесжылдық жоспарын жүзеге асыруды қаладағы басты өнеркәсіп орны – Ащысай полиметалл комбинаты толық өз мойнына алып, жұмыс барысы мен сапасын қадағалау Кентау қалалық атқару комитеті жанынан құрылған тұрақты бақылау комиссиясына жүктелді. Осы мақсаттарға қол жеткізу үшін 35 млн. сом қаржы жұмсау қарастырылды (8-қ. 43-т. 12-іс.).

1957 жылы 31 шілдеде КОКП Орталық комитеті мен КСРО Министрлер Кеңесінің «КСРО-да тұрғын үй құрылысын дамыту туралы» арнайы қаулысы жарық көрді. Бұл бойынша тұрғын үй құрылысы мемлекет саясатының басты бағыты деп жарияланып, халықтың баспаналық-тұрмыстық жағдайын жақсарту шаралары қабылданды. Осы қаулыны негізге ала отырып, Кентау қаласындағы тұрғын үй құрылысын индустриялық бағытта – құрастырмалы темір бетон конструкциялары мен арзан жергілікті құрылыс материалдарын кеңінен пайдалану арқылы жүргізу қолға алынды. Алайда бұл жылдары қалада құрылыс материалдарын өндіретін және стандартты үй құрастыратын зауыттар жоқ болатын. Құрылысқа қажетті цементтің 50%-нан астамы Магнитогорск қаласынан, құрастырмалы конструкциялы блоктар Шымкент тұрғын үй комбинатынан тасымалдан-

ды. Сондықтан, 1957 жылы жылына 20 мың м³ темірбетон өнімдерін шығаратын Кентау темірбетон зауыты іске қосылды. Осы кезге дейін қаладағы көпқабатты үйлер «Гипроцветмет» институтының сәулетшілері ұсынған әр түрлі жеке жобалары негізінде салынып келсе, енді бірыңғай типтік жобалар бойынша салу жоспарланды. Кентау қаласының тұрғын үйлер құрылысы енді тек I-439 А-40 мен А-447 С сериялы 2 типтік жоба бойынша жүргізілетін болды. Бұл типтік үлгідегі үйлердің ерекшелігі тез құрастырмалы және көп адамды қажет етпейтін шағын құрылыс бригадаларының көмегімен жүзеге асыруға болатын еді. Сонымен қатар, аталған үйлердің қабырғалары ірі бетондық құрастырмалы конструкциялар мен керамзитті кірпіштерден қаланып, биіктігі 3 және 4-қабаттан тұратын еді. Халықтың әлеуметтік нысандарға деген сұранысын жедел шешу үшін осы үйлердің бірінші қабаттарында халыққа қызмет көрсету орындары – дүкендер, шаштараз, тігін шеберханалары орналастырылды. Халық арасында «Хрущевтік» деп аталып кеткен жеке отбасыға арналған бұл үйлер подвалы мен шатыры жоқ, ас бөлмесі мен коридоры барынша тарылған, санитарлық тораптары мен бөлмелері біріктірілген, қабырғасының биіктігі 2,5 метрден аспайтын, көбінесе бір немесе екі бөлмеден тұратын қорап-үй үлгісінде салынды. Аталған үйлердің архитектуралық-көркемдік келбеті қосымша безендірулері жоқ, өте жұтаң болғанымен, қала тұрғындарын баспанамен қамтамасыз етуде маңызы зор болды. Көптеген жылдар бойы ортақ коммуналдық жатақханалар мен барактарда тұрып, үйсіз-күйсіз жүруден шаршаған қала тұрғындары үшін, сол жылдары осындай жеке отбасыға арналған баспаналарға қол жеткізу үлкен бақыт болатын.

«Мырғалымсайқорғасынқұрылыс» басқармасы бесжылдықтың алғашқы жылын бәсең қарқынмен бастап, тұрғын үйлер құрылысының бір жылдық жоспарын толық орындауға қол жеткізе алмады. 1957 жылы 15000 м² тұрғын үй көлемін пайдалануға беруі тиіс болса, іс жүзінде бар болғаны 8900 м² көлемдегі тұрғын үй салынды (15-к. 8-т. 833-іс.).

Бұл жоспардың 59% ғана құрады. Себебі, қажетті техникалық құралдардың жетіспеуіне байланысты жұмыстың ауыр болуы мен жалақының аз болуы, тиісті тұрмыстық жағдайлардың жасалмауынан жұмысшылардың тұрақтамауы құрылыс қарқынының баяу жүруіне өз әсерін тигізді. Құрылысқа жұмыс істеуге келген мамандар мүмкіндігінше қала-

дағы өнеркәсіп орындарына ауысып кетуге тырысты. Осы жағдайлардың бәрін ескерген «Мырғалымсайқорғасынқұрылыс» басқармасының басшылығы жұмысшылардың жалақы мөлшерін өсіріп, оларға арнап қала шетінен құрылысшылар қалашығын салды. Кентау қаласына жер аударылып келген ұлт өкілдерін (шешен, ингуш, грек т.б.) құрылыс жұмыстарына тарту қолға алынды.

Құрылыс бригадалары арасында «ғимараттарды жылдам, әрі арзан және жақсы етіп саламыз» деген даңғаза ұранның аясында социалистік жарыс өрістетіліп, осының нәтижесінде салынып жатқан нысандардың сапасы нашарлап кетті. Құрылыс бригадалары басқаларды басып озу үшін тұрғын үйді пайдалануға беруді бітпеген күйі, асығыс «өткізе салуды» әдетке айналдырды. Құрылыс материалдарынан барынша үнемдеу арқылы өзіндік құнын арзандату және ғимараттарды жеделдете салу еңбек өнімділігінің көрсеткіші ретінде сипатталған науқаншылық белең алды. Қалалық партия комитетінің жалғыз баспасөз органы болып табылатын «Кентау правдасы» газетінің беттерінде құрылыс бригадаларының жоспарды артық орындап, тұрғын үйлерді мерзімінен бұрын тапсырып жатқан қуанышты сәттері бейнеленген нөмерлері жарыса шығып жатты. Тұрғын үй құрылысының дамуын асыра дәріптейтін осындай мақалалармен қатар, баспаналарының сапасын сынаған қала тұрғындарының арыз-шағымдары сирек болса да жарық көре бастады. Мысалы, аталған газеттің 1957 жылғы 21 сәуіріндегі санында қала тұрғыны Р. Назиповтың «Тұрғын үй құрылысының артта қалуын жояйық» атты сын мақаласында: ««Мырғалымсайқорғасынқұрылыс» басқармасы жыл сайын тұрғын үй құрылысының жоспарын олқылықтарға ұшыратумен қатар, ғимараттарды өңдеу жұмыстары бойынша да артта қалуда. Сталин көшесінің аяқталған жеріндегі үйлер өңдеуді күтіп тұрғанына көп уақыт болды. Орнатылып қойылған есік, терезелерінің әйнектері қирап біткен. Көптеген салынып жатқан объектілердің сапасы нашар. «Ачполиметалл» комбинатының коммуналды-тұрғын үй басқармасы үйлерді қабылдап алған соң, бір айдан кейін қайтадан жөндеу жұмыстарын жүргізуге мәжбүр. Мысалы, 36 кварталдағы бір үйге құрылысшылар сыртқы канализация құдықтарына түтік салуды ұмытып кеткен. Осының нәтижесінде екі пәтердің едені бір айдан соң ойылып түсті. Сталин көшесіндегі №13 үйдің сылақтары құлап түсіп, едендері ойылып тұр» дей келе, құрылыс

жұмыстарының сапасын жақсарту шараларын ұсынады (Назипов, 1957: 2).

«Ачполиметалл» комбинатының коммуналды-тұрғын үй басқармасы инженерлік-коммуналдық тораптарға толық қосылып үлгермеген ғимараттарды халыққа таратып беруінің салдарынан санитарлық-тұрмыстық мәселелері шиеленіскен кварталдар пайда бола бастады. Электр жүйелеріне уақытылы қосылмағандықтан қаланың шеткі кварталдарының тұрғындары айлап жарықсыз отырумен қатар, кейде сумен жабдықтау жүйелерімен қамтамасыз етіліп үлгермегендіктен суды сырттан тасып ішуге мәжбүр болған жағдайлар да кездесті.

Кентау қаласы құрылмай тұрған кезден бастап-ақ жергілікті тұрғындар мұқтаждықтарын өз беттерінше қанағаттандыруға тырысып, мемлекет бекіткен типтік жобаға сай келмейтін жеке меншік баспаналар салып алған болатын. 1960 жылға қарай Кентау қаласында жоспарсыз салынған осындай жеке меншік үйлердің саны 2 мыңға жетті. Бұл үйлерде көбінесе жақын маңдағы ауылдардан көшіп келген жергілікті жердің байырғы тұрғындары тұратын еді. Қала басшылығы енді жеке меншік тұрғын үй құрылысын да бақылауға алып, оны жоспарлау жүйесіне көшіруге тырысты. Өйткені кеңестік кезеңде тұрғын үй мәселесі халықты басқару мен ықпал етудің сенімді құралы еді. Осыны өз мақсаттарына тиімді пайдаланған комбинат басшылығы кезексіз үй беру арқылы жұмысшыларын марапаттап, тұрғын үйден шығарып жіберу арқылы жазалау шараларын жүргізіп отырды. Сондықтан жеке меншік тұрғын үй салу жүйесі де Ащысай полиметалл комбинатына қарасты коммуналды тұрғын үй шаруашылығының тарапынан қатаң қадағалау қолға алынды. Халықтың өз қолымен тұрғызылған жеке меншік үйлері, көп жағдайда бас жоспарға сай келмейді немесе қаланың көркін бұзады деген сылтаумен қадағалаушы органдардың шешімімен бұзылуға (снос) ұшырады. Мұның өтеуі ретінде қаланың жаңа солтүстік-батыс ауданынан жеке меншік жер учаскелері бөлініп, оны салу тек өнеркәсіп орындары арқылы бөлінетін мемлекеттік ссуда қаржысымен ғана жүзеге асырылды. Мемлекеттік ссудаларды өтеу мерзімі 20-25 жылға дейін ұзартылды.

Осы мақсатта Ащысай полиметалл комбинаты жыл сайын мемлекеттен қаржы алып, оны жеке меншік тұрғын үй құрылысын дамыту үшін халыққа мемлекеттік ссуда ретінде тарата бастады. 1960 жылы комбинат жеке меншік

тұрғын үй құрылысы үшін 700 мың сом қаржы бөлді (30-т. 1420-іс.). Бірақ құрылыс материалдарын алуға бөлінген ссуданы рәсімдеу кезіндегі бюрократтық кедергілерге байланысты және құрылыс заттарының сапасыз болуының кесірінен тұрғындар ұзақ мерзімдік мемлекеттік несиені алуға онша құлқы болмады. Қазақ ССР түсті металлургия Министрлігінің нұсқауы бойынша несиелер әр жылдың 1 сәуіріне дейін бөлініп, міндеттемелер арқылы әзірленіп бітуі тиіс болды. Тұрғындар мемлекеттік ссуда алып үй салудан бас тартқандықтан, игерілмеген қаржыны қайтарғысы келмеген комбинат басшылығы жұмысшыларды мәжбүрлі түрде ссуда алуға көндіруге тырысты.

Жалпы 1957-1961 жылдардың аралығындағы бесжылдық жоспары бойынша 55353 м² тұрғын үй пайдалануға берілді. 1961 жылғы 1 қаңтардағы мәлімет бойынша Кентау қаласының тұрғын үй қоры 125425 м² құрады (33-т. 1237-іс.).

1957-1961 жылдарға арналған бесжылдық жоспары бойынша тұрғын үй қорын жан басына шаққанда 3,5 м² жеткізу міндеті бәрібір орындалмады. Көп жағдайда бөлінген қаржы өзінің тиісті мақсатына жұмсалмай, басқа іске пайдаланылып кетті. Осыған қарамастан, Кентау қаласының тұрғын үй құрылысын дамытудың бірінші бесжылдығы, жалпы алғанда қала халқын баспа-намен қамтамасыз етуде маңызы зор болды. Осы кезге дейін барактар мен коммуналдық үйлерде тұрып келген тұрғындар, тұңғыш рет шағын, әрі қарабайыр болса да жеке отбасыға арналған пәтерлерге қол жеткізіп, тұрмыстық жағдайын жақсартуға мүмкіндік алды. Халықтың алғаш рет жеке отбасыға арналған пәтерлерге қол жеткізуі әрбір шаңырақ үшін естен кетпес қуанышты оқиға болумен қатар, қаланың демографиялық ахуалының жақсаруына да оң ықпал етті.

1962 жылғы мәлімет бойынша тек Ащысай полиметалл комбинаты бойынша ғана 990 отбасы пәтер кезегінде тұрса, бүкіл қала бойынша баспанаға мұқтаждардың саны 2997 отбасыны құрады. Сонымен қатар, 559 отбасы тұрғын үй көлемін ұлғайтуды қажет етсе, 2758 отбасы тозығы жеткен бұзылуы тиіс үйлерде, 1500 отбасы ескіріп, құлауға шақ тұрған ведомствалық уақытша үйлерде өмір сүріп жатты (38-т. 1508-іс.).

Қосымша тұрғын үй көлемдерін табу мақсатында, қаладағы өндірістік ұйымдар мен мекемелерді көшіру мен тығыздастыру шаралары қолға алынды. Тұрғын үйлердің жетіспеушілігін азайту үшін осы босаған әкімшілік ғимараттар мен мекемелердің конторларына, тұрғын үйге

лайықты коммуникациялық жүйелерінің болмағанына қарамастан жұмысшылар уақытша орналастырылды.

Баспанаға мұқтаж қала тұрғындарының арасында кезек бойынша пәтер бөлу кезінде тамыр-таныстыққа жол беріліп, кезексіз үй алу мен артық тұрғын үй көлемін иемдену жағдайлары жиі кездесті. 1960-1962 жылдары салынған тұрғын үйлердің дұрыс бөлінуін анықтау мақсатында құрылған, құрамында Кентау қалалық кеңесі депутаттары енген комиссия (төрағасы Байтасов М.), 1962 жылы қыркүйек айында тексеру жұмыстарын жүргізіп, бірқатар заң бұзушылықтарды анықтады. Тұрғын үйлерді бөлу ведомствалық жүйе бойынша тек қаладағы кәсіпорындар арқылы бөлінетін болғандықтан, пәтерлер ең алдымен кезексіз инженер-техниктерден құралған басшылық құрамға беріліп келген. Тексеру барысында анықталғандай, көпшілігі инженер-техниктер мен басшылардан тұратын 241 отбасы белгіленген санитарлық нормадан артық тұрғын көлемі бар пәтерлерде тұрып келген. Тексеру қорытындысын негізге ала отырып, комиссия мүшелері артық тұрғын үй көлемі бар пәтерлерде тығыздастыру мен қайта бөлу жұмыстарын қайтадан жүргізуге тура келді. Кентау қалалық кеңесінің еңбекші депутаттары атқару комитетінің 1962 жылы 9 қазандағы №189 қаулысы негізінде тұрғын үйлерді бөлудің жаңа тәртібі енгізіліп, ол бойынша енді пәтерлердің 70% қарапайым жұмысшыларға, 15% мемлекеттік қызметшілерге, 15% ғана инженер-техниктер мен басшылық құрам арасында бөлінуі тиіс деген шешім шығарылды.

Кентау қаласында әсіресе, өндірісте жұмыс істемейтін мұғалімдер мен дәрігерлердің т.б мемлекеттік қызметшілердің баспанаға қол жеткізуі қиын болды. Олардың қызметі тікелей өнеркәсіп орындарының емес, Кентау қалалық кеңесі атқару комитетінің қарамағында болатын. Қалалық партияның атқару комитетінің жаңа тұрғын үйлер салуға қаржысы да мүмкіндігі де жоқ болғандықтан, кәсіпорын басшыларына өтініш жасап қана пәтерлерді бөлгізе алатын еді. Ал қаладағы кәсіпорын басшылары бірінші кезекте өз жұмысшыларын баспанамен қамтамасыз етіп, артық тұрғын үй көлемі болса ғана қалалық атқару комитетінің өтінішіне құлақ асатын еді. Осындай жағдайды, 1966 жылы 29 маусымда Қазақ ССР Министрлер Кеңесінің төрағасы М.Б. Бейсебаевтың атына жазылған Кентау қалалық партия комитетінің төрағасы И. Тлеубергеновтың хатынан байқауға болады. Ол хатта Кентау қаласы құрылған 1955

жылдан бері тұрғын үй салуға қалалық атқару комитетінің жергілікті кеңесі шеңберінде бірде-бір рет қаржы бөлінбегенін, қаладағы баспанаға мұқтаж 2500 отбасының ішінде мемлекеттік мекемелер бойынша 300 отбасы пәтерге зәру екені айтылады (85-қ. 21-т. 146-іс.).

Қала басшылығының көзжұмбақшылыққа салынуы мен кәсіпорын басшылығының алдындағы дәрменсіздігінен тұрғындарға пәтер беру жүйесінде заңсыздықтар мен әділетсіздік жағдайлар белең ала бастады. Тұрғын үйді бөлу жүйесіндегі әділетсіздіктер жөнінде қалалық газет редакциясына, облыстық партия комитеттеріне, тіпті Коммунистік партияның Орталық комитетінің атына арыздар жазу жиілей түсті. 1966 жылы 14 сәуірде Кентау қаласында Қазақ ССР Министрлер Кеңесінің 1965 жылғы 9 наурыздағы №200 «Еңбекшілер депутаттарының жергілікті кеңестері бойынша тұрғын үйлерден баспана берудің тәртібі мен ережелері» атты қаулысының орындалуын тексерген Шымкент облысы халықтық бақылау комитеті бірқатар заңбұзушылықтарды анықтады. Соңғы 3 жылда Кентау қаласында 25743 м² тұрғын үй алаңы пайдалануға беріліп, 800 отбасы жеке пәтерге ие болғанымен, тізім бойынша әлі де болса 2000 отбасы баспанамен қамтылмаған. Осыған қарамастан 2 адамнан тұратын 64 отбасы 2 бөлмелік, 3 адамнан тұратын 14 отбасы 3 бөлмелі пәтерлерді иемденіп келген. Ал 8-10 адамнан тұратын қаладағы көптеген отбасылар 1 бөлмеде тұруға мәжбүр. Кейбір жеке пәтер иелері тұрғын үй алаңын негізсіз ұлғайтып алған. Мысалы, құрылыс басқармасының бастығы П.В. Хохряковтың 4 адамнан тұратын отбасысы 67,5 м² болатын дербес үйде тұрып келген. Кентау қаласы үшін қабылданған санитарлық норма бойынша тұрғын үй көлемі жан басына шаққандағы 9 м² есептелінуі тиіс болатын. Бүкіл Кентау қаласы бойынша 143 отбасы 1700 м² болатын артық тұрғын үй көлемін, немесе соңғы 3 жылда салынған тұрғын үйлердің 7% иемденіп келгені анықталды. Құрылыс басқармасы арыз жазған азаматтардың бәрін үйінің бар-жоғын тексермей, тамыр-таныстық жолмен пәтер кезегіне тіркей берген. Мысалы, № 2 құрылыс басқармасы арқылы 3 бөлмелі үйі бар азамат К.И. Фомаиди, № 1 құрылыс басқармасында 2 бөлмелі пәтері бар азамат Ф.С. Пономарчук баспанаға мұқтаждар тізіміне енгізілген. Ал Мырғалымсай кен байыту фабрикасының жұмысшысы Н. Немировтің қолында үй алу жөніндегі ордері болса да тұрғын үй коммуналдық басқармасының басшысы Е.А. Горшкова оған тиесілі пәтерді бермей

қойған. Осындай заңсыздықтардың орын алуына жол бергені үшін Кентау қалалық кеңесінің төрағасы Ж. Жанарыстановқа, Ащысай полиметалл комбинатының тұрғын үй коммуналдық басқармасының басшысы Е.А. Горшковаға қатаң сөгіс беріліп, оларға тез арада жағдайды реттеу жөнінде тапсырмалар жүктелді.

1950 жылдардың соңына қарай, Кентау қаласында бірқатар жаңа кәсіпорындар ашылды. 1958 жылы бүкіл Қазақстан бойынша бірегей Экскаватор зауыты мен 1959 жылы Трансформатор зауытының бой көтеруі сәйкесінше қосымша жұмыс күшін қажет етіп, қала халқы санының өсуіне алып келді. 1965 жылғы мәлімет бойынша қала халқының саны 62 мың адамға жетті. Себебі, қаладағы тұрғын үйлер салу құрылысы артудың орнына керісінше жылдан-жылға төмендеп кеткен еді. 1963 жылы қалада 8241 м² көлемде жаңа тұрғын үй пайдалануға берілсе, 1964 жылы – 8133 м², 1965 жылы – 8100 м², 1966 жылы – 7000 м², 1967 жылы – 5000 м² мөлшерінде жаңа тұрғын үй салынды (15-қ. 2-т. 59-іс.). Салыстырмалы түрде алсақ, 1967 жылы пайдалануға берілген тұрғын үйдің көлемі 1958 жылы салынған үй көлемінің тек 33% ғана құрады. Өйткені, осы жылдары өнеркәсіпті басқару саласында бірқатар реформалар жүргізіліп, бұл бойынша 30-ға жуық салалық министрліктер жойылып, кәсіпорындарды басқару республикалардағы Халық Шаруашылығы кеңестеріне бөлініп берілді. Осылайша өнеркәсіпті басқару салалық принциптен аумақтық принципке көшірілген еді. Алайда бұл жағдай кәсіпорындардың дербестігінің өсуіне емес, керісінше шектелуіне алып келді. Себебі, Мәскеудегі орталық қарамағында жалпы басшылық, жоспарлық тапсырмаларды анықтау мен қадағалау, кәсіпорын тарапынан жүргізілетін кез келген құрылыс жұмыстарына рұқсат беру сияқты мәселелер қалды. Енді қала құрылысын жүргізу үшін Ащысай полиметалл комбинаты алдымен облыстық, одан кейін республикалық Халық Шаруашылығы кеңесіне өтініш жасап, соңында барып Мәскеудегі Орталықтың рұқсатын алуы тиіс болды. Бұл онсыз да сол кезеңде өршіп тұрған бюрократтық кедергілерді көбейтіп, қаладағы құрылыс жұмыстарының жүргізілуіне кері әсерін тигізді.

1969-1975 жылдардың аралығында «Мырғалымсайқорғасынқұрылыс» тресті жұмысшылары жоспар бойынша 95 000 м² көлемдегі (жеке меншік үйлерді есептемегенде) тұрғын үй қорын пайдалануға берді. Осы жылдардың аралығында әрбір бесінші қала тұрғыны жаңа баспанаға ие

болды. Тұрғын үйлердің сыртқы келбетімен қатар, ішкі құрылымы да жақсарып, барлық коммуникациялық тораптармен қамтамасыз етілді. Пәтерлерге жылу беру жүйесі бұрынғыдай кварталдардың ішінде орналасқан жылу қазандықтарына емес, ТЭЦ-5 жылу мекемесінің тораптарына тікелей қосылды.

1975 жылғы мәлімет бойынша Кентау қаласы мен Ащысай, Байжансай елдімекендерін қоса есептегенде мемлекеттік тұрғын үй қоры 279000 м², қала халқының саны 68,7 мың адамды жетті. Жан басына шаққанда тұрғын үй қорының көлемі 4,1 м² құрады. Жалпы тұрғын үй қорының 195 000 м² Ащысай полиметалл комбинаты өз үлесінде қалдырып, қалған бөлігін қаладағы басқа да ведомствалық мекемелердің балансына өткізілді (Мауленкулов, 2010: 134).

Қала құрылысын дамытудың 1969-1975 жылдарға арналған жетіжылдық жоспарының мерзімі аяқталғаннан кейін, тұрғын үй салу қарқыны қаржыға байланысты баяулай бастады. Өйткені, қаланың тұрғын үй құрылысы мен коммуналдық жүйесінің бар ауыртпалығы қала түзуші жалғыз кәсіпорын – Ащысай полиметалл комбинатының мойнына артылған болатын. Сондықтан басты мақсаты түсті металл өнімдерін мүмкіндігінше көп өндіріп, елдің қорғаныстық қабілетін арттыру міндеті жүктелген, орталыққа тәуелді кәсіпорын үшін қала құрылысын дамытумен қатар коммуналдық жүйелерін ұстап тұру өте үлкен күш еді. Мысалы, 1975 жылы тұрғын үй қорын қамтамасыз ету сметасы бойынша, табыс – 487,0 мың сом, шығын – 920 мың сом болып, амортизациялық айырма – 542 мың сомды құрады. Бұл тұрғын үй құрылысын есепке алмағанда, тек қаланың коммуналдық-шаруашылық жүйесін қалыпты деңгейде ұстап тұру үшін комбинат тарапынан жыл сайын 500 мыңнан аса қаржы жұмсалып отырғанын байқауға болады. Ащысай полиметалл комбинаты басшылығының қалалық коммуналды-шаруашылық жүйесін Қазақ ССР коммуналды шаруашылық Министрлігінің балансына өткізуі талабы орындалмады. Сондықтан тұрғын үйлер құрылысын тек Ащысай полиметалл комбинатына ғана емес, өз жұмысшылары үшін қаладағы басқа да кәсіпорындар жүргізуге міндеттелді. Енді Ащысай полиметалл комбинатынан өзге қаладағы 5 кәсіпорын – «Золотошахтопроходка» тресті, Экскаватор зауыты, Трансформатор зауыты, Қаратау кен-барлау экспедициясы, тоқыма-тігін фабрикасы да тұрғын үй құрылысын үлестік негізде жүргізуі тиіс болды. Ал комбинатқа қарасты «Мырғалымсайқорғасынқұрылыс» бас-

қармасы тапсырысты орындаушы ретінде осы кәсіпорындар бөлген қаржы есебінен тұрғын үйлер салуға кірісті.

1977 жылы осы кәсіпорындардың тапсырысы негізінде «Мырғалымсайқорғасынқұрылыс» басқармасы Кентау қаласында керамзитблокты және ірі панельді 14 тұрғын үйдің, 1978 жылы 8 тұрғын үйдің құрылысын жүргізді. Құрылыс саласына қойылатын талаптардың қатаңдануына байланысты және қаржының дер кезінде бөлінбеуі себепті тұрғын үйлерді тапсыру мерзімі де ұлғайып, 3-4 жылға дейін созыла бастады.

Құрылысқа бөлінетін қаржы көздерінің азайуына байланысты, енді жеке меншік тұрғын үй құрылысын жүргізуді ынталандыру қолға алынды. 1983 жылы жеке меншік үй құрылысын жүргізу үшін қала тұрғындарынан 1773 өтініш келіп түссе, оның ішінде 1565 азаматтың (89%) өтінішіне оң шешім шығарылған. 1987 жылғы мәлімет бойынша Кентау қаласындағы жеке тұрғын үйлердің саны 6007 жетіп, оның ішінде 3387 үй типтік жоспар бойынша салынды (91-қ. 1-т. 177-іс.).

1987 жылы қала халқының тұрғын үйге сұранысын қанағаттандыру үшін «Тұрғын үй-91» бағдарламасы қабылданды. Бұл халықты баспанамен қамтамасыз етуге бағытталған кеңестік кезеңдегі соңғы тұрғын үй бағдарламасы болатын. Бағдарлама бойынша 1987 жылдың 1 қаңтарына дейін пәтер кезегінде тұрған азаматтар барлығы алдағы 5 жылдың ішінде баспанамен толық қамтылуы тиіс деп жоспарланды. 1987 жылғы 1 қаңтардағы мәлімет бойынша тек, Ащысай полиметалл комбинаты бойынша пәтер кезегіне 2634 отбасы тіркелсе, 334 отбасы тұрғын үй аумағын ұлғайтушылар тізіміне енген. Баспана кезегінде

тұрған азаматтарды жеке пәтермен қамтамасыз ету үшін 1992 жылға дейін қалада 155600 м² көлемде немесе 2593 пәтерлі тұрғын үй салу жоспарланды. Бағдарламаның алғашқы кезеңі болып есептелетін 1987 жылы қалада мердігерлік әдіспен 13587 м² және шаруашылық әдіспен 4791 м² көлемде тұрғын үй салынды. 1988 жылдан бастап, басы жақсы басталған тұрғын үй бағдарламасының жүзеге асырылуы баяулап, ақыры саяси науқанға айналып кетті.

Қорытынды

Қорытындылай келгенде, Кентау қаласындағы тұрғын үй қорының барлығы өнеркәсіп орындарының ведомствалық балансында болды. Тұрғын үй бөлу жүйесі тек өндіріс орындары арқылы жүргізілді. Қалаға сырттан келгендер өнеркәсіпке немесе қалалық қызмет көрсету мекемелеріне жұмысқа тұрғаннан кейін ғана тұрғындар тізіміне алынып, баспана кезегіне тұрғызылды және кәсіпорын жатақханасынан орын алды. Осы жүйе арқылы өндірісті еңбек ресурстарымен қамтамасыз ету мен Кентау қаласы тұрғындарының санын реттеу механизмі қалыптасты. Қаладағы тұрақты жұмыс орнынан шығып қалған жұмысшылар ведомствалық баспаналарымен қоса, қала тұрғыны мәртебесінен де қоса айырылып отырды. Осының арқасында тұрғын үй мәселесі бірте-бірте халыққа ықпал етудің және әлеуметтік саясат саласындағы басқару құралына айналды. Кеңестік кезеңде Кентау қаласының тұрғын үй құрылысы қаншалықты қарқынды жүргізілгенімен, тұрғындардың баспанаға деген сұраныстарын толық өтей алмады. Қаладағы тұрғын-үй құрылысының дамуы халық санының өсімінен үнемі артта қалып отырды.

Әдебиеттер

- Атабекова Р.(2015). Кентау: алпыс жыл – алпыс белес. Алматы: Өнер.
- Абдрахманов Т. (1935 ж.т.). Ұлты қазақ. Сұқбат 2017 жылы Кентау қаласында жазып алынған. Қазақстан Республикасы.
- Назипов Р.(1957). Тұрғын үй құрылысының артта қалуын жояйық // «Кентау» правдасы, №21, 2 б.
- Меерович М.(2008). Наказание жилищем. Москва: РОССПЭН
- Мауленкулов С.(2010). Рабочая доблесть Ачисая. Кентау: Еркін и К-XXI.
- Кентау өңірлік мемлекеттік архивы, 8-қ. 43-т. 12-іс.
- Кентау өңірлік мемлекеттік архивы, 15-қ. 8-т. 833-іс.
- Кентау өңірлік мемлекеттік архивы, 85-қ. 21-т. 146-іс.
- Кентау өңірлік мемлекеттік архивы, 91-қ. 1-т. 164-іс.
- ҚР ПА 708-қ. 29-т. 1399-іс.
- ҚР ПА 708-қ. 30-т. 1420-іс.
- ҚР ПА 708-қ. 33-т. 1237-іс.
- ҚР ПА 708-қ. 38-т. 1508-іс.
- Қойгелдиев М. (2016). Советтік қоғамдағы еңбек феномені. Алматы: Қаратау.

References

- Atabekova R. (2015). Kentau: alpys zhyl-alpys beles. Almaty: Oner.
- Interviewer T. Abdrakhmanov (1935 BC). Kazakh. Suhbat 2017 zhyly Kentau kalasynda zhazyp alyn'an. Republic of Kazakhstan.
- Nazipov R. (1957). Let's eliminate the backlog of housing construction. Kentau Pravda, p. 21.
- Meerovich M. (2008). Punishment by dwelling. Moscow: ROSSPEN
- Maulenkulov S. (2010). Working prowess of Achisay. Kentau: Erkin and K-XXI.
- Kentau regional state archive, 8-k. 43-t. 12-is.
- Kentau regional state archive, 15-k. 8-t. 833-is.
- Kentau regional state archive, 85-k. 21-t. 146-is.
- Kentau regional state archive, 91-k. 1-t. 177-is.
- KR PA 708-k. 29-t. 1399-is.
- KR PA 708-k. 30-t. 1420-is.
- KR PA 708-k. 33-t. 1237-is.
- KR PA 708-k. 38-t. 1508-is.
- Koigeldiev M.(2016). The phenomenon of labor in the Soviet society. Almaty: Karatau.

Коптилеуова А.Б.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразиялық ұлттық университет,
Қазақстан, Астана қ., e-mail: koptileuova.aidana@gmail.com

**XV ғ. – XVIII ғасырдың басындағы қазақ халқының
этникалық территориясының
қалыптасу тарихының зерттелуі
(XX ғасырдың 20 жж. дейін)**

Мақала «Қазақ халқының этникалық территориясының қалыптасу тарихы (XV ғ. – XVIII ғ. басы)» атты диссертациялық жұмыстың зерттелу тарихының алғашқы кезеңіне арналады. Автор қазақ халқының ру-тайпаларының қоныстануының территориялық аумақтарын XVIII ғасырдан бастап XX ғасырдың 20 жж. дейінгі аралықта жазылған еңбектерді талдау арқылы анықтауға тырысады. Зерттеу жұмысының барысында тарихилық, логикалық, жүйелілік тарихнамалық зерттеу әдістері қолданылып, тақырыпқа қатысты әдебиеттер жариялану мерзіміне қарай талданған. Осылайша В.В. Тевкелев, П. Рычков, Я.П. Гавердовский, А.И. Левшин, Ш.Ш. Уәлиханов, А.Н. Аристов, Ш. Құдайбердіұлы, М. Тынышпаевтардың еңбектеріне тарихнамалық сараптама жасалған. Мақаланың қорытындысында автор аталған ғалымдардың еңбектерінің ішінде Я.П. Гавердовский, А.И. Левшин, Ш.Ш. Уәлиханов, М. Тынышпаевтың еңбектерінің қазақ ру-тайпаларының орналасу территорияларын анықтауда маңызын ерекше атап көрсетеді, себебі бұл әдебиеттердегі мәліметтер қазақ халқының құрамындағы ру-тайпалардың орналасу аумақтарын толық дерлік сипаттайды.

Түйін сөздер: тарихнама, ру-тайпалар, этникалық тарих, этникалық территория, қазақ тарихы, қазақ хандығы.

Koptileuova A.B.

The Eurasian University. L.N. Gumilyov,
Kazakhstan, Astana, e-mail: koptileuova.aidana@gmail.com

**The history of the study of the formation of the ethnic territory
of the Kazakh people of the XV century – the beginning of the XVIII century
(until the 20th century of the twentieth century)**

The article is devoted to the first period of the history of the study of the thesis «History of the formation of the ethnic territory of the Kazakh people (XV century – the beginning of the XVIII century)». The author tries to find out the territorial habitats of the tribes of the Kazakh people by analyzing the materials in the historiographical sources of the mid-18th century up to the twenties of the XX century. In the course of the research work historical, logical, systemic methods of historiographical research were used, the sources studied were analyzed by the time of their publication, beginning with the earliest. Thus, were made a historiographic analysis of the works of V.V. Tевkelev, P. Rychkov, Ya.P. Gaverdovski, A.I. Levshin, Sh.Sh. Valikhanov, A.N. Aristov, Sh. Qudaibirdiuly, M. Tynyshpaev. In conclusion, the author especially highlights the works of Ya.P. Gaverdovski, A.I. Levshin, Sh.Sh. Valikhanov and M. Tynyshpaev, where the most detailed descriptions of the territorial habitat of almost all Kazakh families and tribes are given.

Key words: historiography, clans and tribes, ethnic history, ethnic territory, Kazakh history, Kazakh khanate

Коптилеуова А.Б.

Евразийский университет им. Л.Н. Гумилева,
Казахстан, г. Астана, e-mail: koptileuova.aidana@gmail.com

**История изучения образования этнической территории
казахского народа XV в. – начала XVIII в.
(до 20 гг. XX века)**

Статья посвящена первому периоду истории изучения диссертационной работы «История образования этнической территории казахского народа (XV в. – начало XVIII в.)». Автор пытается выявить территориальные площади обитания племен казахского народа путем анализа материалов в историографических источниках середины XVIII в. до 20 гг. XX века. В ходе исследовательской работы были использованы исторический, логический, системные методы историографического исследования, источники были проанализированы по времени их публикации, начиная с самого раннего. Таким образом, был проведен историографический анализ трудов В.В. Тевкелева, П. Рычкова, Я.П. Гавердовского, А.И. Левшина, Ш.Ш. Валиханова, А.Н. Аристова, Ш. Құдайбердіұлы, М. Тынышпаева. В заключении автор особенно выделяет труды Я.П. Гавердовского, А.И. Левшина, Ш.Ш. Валиханова и М. Тынышпаева, где даны наиболее подробные описания территориального обитания практически всех казахских родов и племен.

Ключевые слова: историография, роды и племена, этническая история, этническая территория, казахская история, казахское ханство.

Кіріспе

Қазақ халқының этникалық территориясының қалыптасу тарихының жеке тақырып ретінде зерттелуі кеңестік кезеңде басталды. Негізгі еңбек М.С. Мұқановтың жариялаған «ХVIII ғ. – XX ғасырдың басындағы қазақтардың этникалық территориясы» және оның В. Востровпен бірігіп жазған «XIX ғасырдың аяғы мен – XX ғасырдағы қазақтардың ру-тайпалық құрамы мен орналасуы» деп аталады. Алайда, көріп отырғаныңыздай бұл еңбектердің және біздің диссертациялық зерттеуіміздің хронологиялық шеңберлері сәйкес келмейді. Зерттеу жұмысымыз Қазақ хандығының құрылуы мен Кіші жүздің Патша үкіметінің құрамына кіруіне дейінгі уақыт аралығын қамтымақ. Ал оған дейін бұл тақырып жалпы қазақ тарихының зерттелуі барысында немесе оған қатысты сұрақтардың арасында қамтылып отырды.

Өткеннен белгілі болғандай қазақ халқы мен оның тарихының зерттелуі ХVIII ғасырдың бірінші жартысында болған оқиғалармен тығыз байланысты. Жаңа отар елді танып білу барысында көптеген экспедициялар ұйымдастырылып, елді зерттеу науқаны етек алды деп айта аламыз. Сол заманда жазылған еңбектердің арасында этникалық тарихқа қатысты, қазақтың ру-тайпалық құрамы, географиясы, көшпелі мал шаруашылығының жайылымдары, үш жүздің территориялық шекаралары, қазақ хандығының құрылуы, қазақ хандығының саяси тарихы сияқты мәселелердің зерттелуі біздің мақаламыздың зерттеу объектісі болмақ.

Қазақ ру-тайпаларының орналасуы зерттеулерде

Алғаш қазақ ордаларының тайпалары қоныстанатын аймақтар, яғни олардың этникалық шекаралары орыс елшісі В.В. Тевкелевтің жазбаларында кездеседі (Тевкелев, 2005). Ол әр жүздің әр тайпасының көші қон аумағын жекелеп көрсетпегенімен, қазақтың үш жүзінің қай жерлерде мекен еткенін жалпылама айтып кеткен: Ұлы жүз территориясы жоңғарлардың қоластында және Қытайға тәуелді; Орта жүздің тайпаларының бір бөлігі Тобыл өзенінің жоғарғы ағысында, ал қалғандары Ұлытау, Кішітау, Қойыршытаудан Есіл бойымен Ертіс өзенінің жоғарғы ағысына дейінгі аймақтарды мекендейді, Ертіс, Жайық және Ор өзендерінің арасында көшіп қонып жүреді; Кіші жүз Жайық өзенін бойлай және оның төменгі ағысынан Аралға дейін, Ембіден Каспий теңізіне дейін және Сырдарияның ортаңғы ағысына дейін көші қон жүргізеді (Тевкелев, 2005: 388-389). В.В. Тевкелевтің бұл ақпараты аса маңызды болмағанымен, ең ертеде жазылуымен құнды.

П. Рычковтың да қазақ жүздеріне берген сипаттамасының ауқымы осы құрылым шағын. Ол Ұлы жүз тайпалары Кіші Бұқара, Түркістан, Ташкент қалаларының маңайында, Шыршық, Арыс, Талас (Каляс) өзендерінің аңғарларында көшіп қонады; Орта жүздің ең ірі руы найман, одан кейін арғын, керей және қыпшақтар Сарысу өзенінің, Есіл, Тобыл, Жалаң өзендерін маңайлайды; Кіші жүз қазақтары Орынборға ең жақын көшіп қонады, Обь, Бердам, Елек

өзендерінің бойын жайлайтынын айтып кеткен (Рычков, 2007: 195).

Қазақтың этникалық бөліктерінің территориялары туралы ақпараты тарихнамалық құндылығы жоғары еңбектердің бірі Я.П. Гавердовскийдің жазбаларынан алуға болады. Поручик қазақ халқының тарихы, географиясы және этнографиясын зерттеуде өзіне дейінгілерден алдына адам салмаған құнды еңбектің авторы. Ол өзінің 1804 жылы жарық көрген «Қырғыз-қазақ даласына шолу» атты еңбегінде ұлы жүздің 4 руының, орта жүздің ірілі-ұсақты 22 руының, кіші жүздің 42 ру-тармақтарының орналасу және көші қон территорияларын жазады (Гавердовский, 2007). Автордың айтуы бойынша, Ұлы жүздің дулат тайпалары Жоңғариядан Қытай шекарасын бойлай Құлжа, Қашқар қалаларынан Қоқанға дейінгі жерлерді игеріп, жазда Талас, Шыршық, Ангрен өзендері мен Ақтау және Шыңғыс-Шаған тауларын жайлау еткен (Гавердовский, 2007: 406). Сергам (сіргелі болуы мүмкін) тайпалары Сырдария бойымен оның Қуандария сағасына дейін және Алакөл-Алауаз көлдерінде қыстаса, жазда Сарысу мен Қарасуда өзендерін паналаған (Гавердовский, 2007: 406). Енді қаңлылар болса Сыр мен Ташкент арасында көшіп қонған (Гавердовский, 2007: 406). Орта жүздің наймандары Ертіс өзенінің жоғарғы ағысынан Зайсан көліне қарай Тарбағатай тауларының етегінде (Гавердовский, 2007: 407); арғындар Баянауыл, Қызылтау, Ұлытау Торғай, Нұра, Жетісуда (Гавердовский, 2007: 408); Қыпшақтар Есіл мен Обаған өзендері мен Жасын, Бағар шатқалдарында көшіп қонады (Гавердовский, 2007: 409); Кіші жүздің Әлімұлы, Байұлы және Жетірудың жеке тайпаларының қоныстары көрсетілген: алашалар Сырдың бойымен Қуандария аңғарын, Айғыртау, Қособа, Мұжақты, Бұқара жақтағы Торғауытқа дейін (Гавердовский, 2007: 414); жаппастар Сырдан төмен Қаракұмды жазда, қыста Қуандария, Жаңақала, Қорқыт ата, Сабынкөл, Тайқатқан шатқалдарын пайдаланған (Гавердовский, 2007: 414); алтын, таз, телеу рулары бір жайылымдарды қолданып қыстар Сыр, Қуандария, Түгіскен мен Ырғызды пайдаланса, жазда Торғай, Қарасай, Ұғаш-Кенділікөлді мекендейді (Гавердовский, 2007: 413); керейттер Сырдан Қуандарияға, Басықтөбе, Қызылшалыны жаздап, Қызылқұмды Қарашатауға дейінгі аралықты қыстайды (Гавердовский, 2007: 416); қарасақалдар қыста Сыр, Қуандария, Сұлқұндық, Томартөбеде болса, жазда Түгіскен, Қаратөбе, Қаржұн, Төбекөл және Алдықарасай жерлерінде жайлауға қалған (Гавердовский,

2007: 417); қаракетелер жазда Белтөбені, Жуантөбені Ырғыз бен Бүгілтекені қолданған (Гавердовский, 2007: 414); шөмекейлер Сырдың маңайындағы Таскіші, Байкүзе, Қуаң өзені Айтымбет, Ашыркүл жақты, жазда Қаракұмнан өтіп Түгіскенге, одан Ырғыз бен Қарашатау арасы (Гавердовский, 2007: 415); төртқаралар – Сырдың бойындағы Майлыбай, Қуаң, Өткел, Ақшығанақ, Сырлытам бейіттеріне дейін қыста және жазда Қаракұм, Қалмас, Ырғыз, Бақсайты, Ұлырғыз жерлерін пайдаланған (Гавердовский, 2007: 415); шектілер – Қаратүн, Қаратөбе, Жыңғат, Дыңтау, Сорарық, Шалбыр және Бесаралда қыстап, жазға қарай солтүстік жаққа Арал теңізінің маңына Шығанақ, Көкдүмбек, Үлкен Борсық көлінен Ембі өзенінің жоғарғы ағысының алаптарын пайдаланған (Гавердовский, 2007: 416); адайлар Маңғыстау, Маңғышлақ және Арал теңізі маңайларын, ал байұлының басқа көптеген рулары Жайықты бойлай, Ембіні, Оралды Каспий теңізіне дейінгі жерлерді қоныс тебеді (Гавердовский, 2007: 417). Бұл өз заманына қарай барынша толық жазылған еңбек болып табылады, мұнда жайылым аумақтарынан басқа әр рудағы отбасы саны мен оның сол мезеттегі басшысының есімі, әрі сауда жасау жәрмеңке мен базарларының орындары көрсетілген. Автордың ру-тайпалардың орналасу территориялары туралы берген ақпараттары «XX ғасырдың басындағы қазақтар» атты этникалық картасындағы аталған ру-тайпалардың орналасу территорияларымен көп жағдайда сәйкес келеді, айырмашылық аз.

А.И. Левшин де үш жүздің барлық дерлік ру-тайпаларының этникалық территорияларын өзінің 1832 жылы жарық көрген белгілі «Қырғыз-қазақ немесе қырғыз-қайсақ ордалары мен далаларының сипаттамасы» атты еңбегінде барынша сипаттап кеткен. Аталмыш еңбектің этнографиялық бөліміне арналған беттерде үш жүздің құрамына біріктірілген ру-тайпалар жалпылама алғанда келесі территорияларды мекендейді: қазақтың кіші жүзінің көшіп қону территориясын Сыр, Жаңадария, Ембі көлдері мен Қара-Борсық құмдары; Төменгі Орал, Қаракөл; Орал, Елек, Ырғыз, Сағыз өзендері аралығында (Левшин, 1996: 292); орта жүздің көшу территориясы Торғай, Нұра, Тобыл, Ертіс, Есіл өзендері мен Тарбағатай, Аман-Қарағай таулы аймақтарына сай келеді (Левшин, 1996: 293); Ұлы жүздің көшу территориясы деп Шу, Талас, Іле, Қаратал, Көксу, Сарысу өзендері мен Қаратау, Тарбағатай тауларының жанында Жетісу жерін белгілеген (Левшин, 1996: 294) деген ақпарат ала аламыз. Мұндағы ру

тайпалардың орналасуында да айырмашылық аз. Мысалға жоғарыда аталып өткен «XX ғасырдың басындағы қазақтар» атты этникалық картамен салыстырғанда Левшиннің көрсеткен кіші жүздің әлімұлдарының орналасуы сәйкес келеді; арғындардың қонысы жалпылама жазылғанымен негізгі жайылым территориялары да аталған, оны картадан байқауға болады. Тек Левшин ұлы жүз руларының территорияларын бөлектеп жазып жатпаған, жалпылама бүтін жүздің территориясын көрсеткен.

Талданып отырған В.Н. Гавердовский мен А.Н. Левшиннің еңбектері жазылу мақсаты мен құрылымы жағынан өте ұқсас болып келеді. Екеуінің де еңбектері үлкен зерттеу жұмысы, алайда А.И. Левшиннің тарихшы болуы да еңбектің сапасын арттырғанын айта кету керек. Дегенмен Ш.Ш. Уәлиханов оның кітабынан бірқатар қателер тауып, ескертпелерін жазып қалдырғанын да ұмытпайық. В.Н. Гавердовский мен А.И. Левшиннің зерттеу жұмыстары біздің диссертациялық еңбегіміз үшін негізгі тарихнамалық құндылыққа ие әдебиеттер болмақ және кейінгі кезеңдердегі әдебиеттермен салыстырмалы талдаулар жасалуда қолданылмақ.

Қазақ халқының этникалық территориясының қалыптасу тарихының XX ғасырға дейінгі тарихнамасын айтқанда қазақтың шоқ жұлдызы атанған Ш.Ш. Уәлихановтың еңбектерін айналып өте алмайтынымыз анық. Жалпы қазақ тарихнамасында аталған кезеңге қатысты ХҮІІІ ғасырдан бастап елдің тарихы мен болмысын зерттеп-білу мақсатында келген саяхатшы ғалымдардың жазбаларынан өзге Шоқан зерттеулерінің маңызы ерекше, орны жоғары. Ғалымның «Ұлы жүздің қырғыз-қазақтары туралы», «Қырғыз шежіресі» атты еңбектері біздің зерттеуіміз үшін маңызды (Валиханов, 1984). Егерде орыс ғалымдары негізінен өздеріне территориялық жағынан да, саяси тұрғыдан да жақын болған Кіші жүз бен Орта жүзді егжей-тегжейлі зерттесе, Шоканның еңбегі сол, ол қазақтың Ұлы жүзі туралы этникалық тұрғыда ақпарат қалдырған, соның ішінде ұлы жүздің кейбір тайпаларының мекені туралы да жазады. Сөйтіп ХҮІІІ ғасырдың ортасында Кіші Жетісу жерінде (солтүстігінде Іле өзені, оңтүстігінде Тянь-Шань, батысында Балқаштың оң жағалауы, шығысында Қытай шекарасы) ұлы жүздің басты екі руы дулат пен албан қоныстанған, ішінара шапыраштылар да бар дейді. Албандардың жайылымының батыс шекарасы Түрген өзені, олар тіпті азын аулақ салық төлеп қытай жерінде де мал жая береді екен. Албандардан батысқа

қарай дулаттар мен шапыраштылар аралас жайылымдарды қолданады, олардың көшіп-қону алабы Шу өзенінен асып Таласқа дейін, одан әрі ташкенттік қалаларға қарай созылып жатады. Ғалым дулат руларының ұлы жүздің құрамындағы басқа да рулардан ірілігімен, байлығымен, халық санының көптігімен және жайылымының кеңдігімен ерекшеленетінін алдыға тартады. Ш. Уәлиханов сол кездегі Кіші Алтай территориясының 1755 жылы Жоңғарлардың мемлекетінің жойылғанынан кейін қазақтың Ұлы жүзінің территориясына қосылғанын, бірақ 1840 жылға дейін Қытай қазынасына салық төлеп отырғанын да жасырып қалмайды. Алайда сол жылы шапыраштылардың батырлары аспан асты елінің әскерін Терең-Өзек түбіндегі шайқаста келмеске қайтарғанын айтады (Валиханов 1984: 180). Осылайша қазақтың Шоқаны орыс ғалымдарының еңбектерінде жазылмай кеткен ақтаңдақтардың орнын толықтырғандай Ұлы жүз тайпаларының территориялық межелерін сызып қалдырған.

Қарастырып отырған кезеңге қатысты қазақ ру-тайпаларының этникалық территориясының зерттелуінде тарихнамалық маңызы зор еңбектердің қатарында А.Н. Аристовтың «Ұлы жүз қырғыз-қазақтары мен қарақырғыздардың этникалық құрамын анықтау тәжірибесі» және «Түрік тайпалары мен халықтарының этникалық құрамы туралы жазбалар және олардың саны туралы мәліметтер» атты шығармалары бар (Аристов, 2007). Қазақ халқы үшін бұл еңбектердің құндылығы сол, автор әрбір ру туралы терең әрі мазмұнды зерттеу жүргізеді, олардың қоныстану территориясы, халық саны, таңбалары мен ұрандары, ру атауының этимологиялық анықтамасы жасалынған. А.Н. Аристов алғашқылардың бірі болып түрік тайпалардың жақындығын, тарихи сабақтастығын таңбасына қарап анықтау мәселесін көтерді. Алайда түрік тайпаларының шығу тегі мен өзара байланысын зерттеуге арналған бұл еңбекте территориялық аумақтар жалпылама берілген, жекелеген рулардың қоныстары туралы егжей-тегжейлі мәлімет аз. Кушнердің белгілеген этникалық шекараларды межелелеудегі тілдің маңызы қалай жоғары болса (Кушнер, 1951: 26), қазақ ру тайпаларының этникалық тегінің, туыстық қатынастарын анықтауда А.Н. Аристовтың айтып отырған рулық таңбалар да соғұрлым маңызды екенін атап айтқан жөн.

Қазақ шежіресін жазуда аңыз әңгімелерді тарихи оқиғалармен сабақтастырып бірден бір деректік негіздемесін жасаған Шәкәрім

Құдайбердіұлы. Оның «Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресінде» қазақ халқының тарихы Адам атадан бастау алып, қазақ хандығының жойылуымен аяқтайды (Құдайбердіұлы, 1991) Ақын қазақ халқын құраған үш жүздің құрамы мен орналасқан аумағына, ұлы және орта жүздің кейбір тайпаларының, соның ішінде арғындарға ерекше көңіл бөліп, тайпа атауларының этимологиялық мағыналарын және шығу тегін ашып көрсетеді. Бұл еңбектің маңызды ерекшеліктерінің бірі қазақ этнонимдерінің мән-мағынасының зерттелуінде. Сонымен бірге еңбектің терең ізденістердің нәтижесінде жазылғаны ортағасырлық «Тәбірі», «Тарих ғумуми», «Тарих антшар аласлам», «Түрік тарихы», «Шежіре түрік» деректері мен Аристотел, Радлов, Уәлихановтың еңбектерін пайдалануынан аңғарылады (Құдайбердіұлы, 1991: 6, 10, 16). Рашид ад-Дин, Нәжиб Ғасымбек, Әбілғазының шежірелерімен сабақтасып, заңды жалғасы болып табылатын Шәкәрім шежіресінде ұлы және орта жүздер, соның ішінде қаңлы, қыпшақ, қоңырат, керей, найман, уақ, тарақты, арғын руларының шығу тегі жазылған. Бізге маңыздысы ұлы жүздің мекені «Балқаш, яғни теңіз көліне құятын Қаратал өзенінен Сырдария һәм Шыршық өзеніне шейін» аумақты алып жатса (Құдайбердіұлы, 1991:33), орта жүз территориясы алғаш кезде «Сарыарқаның күншығысыменен оң тұс арасында» кейін «Лепсі, Қапал уездерінде, Жетісу облысында және Семей, Ақмола облыстарын түгел Сырдария, Торғай облыстарын» ішінара алып жатты (Құдайбердіұлы, 1991:35) дейді. Бұл мағлұматтар қазақ халқының этникалық территориясын сипаттап білуде дәлдігі әлсіз болғанымен тарихнамалық маңызын жоймайды.

Қазақ халқының ру-тайпаларының орналасу аумағы туралы жазылған еңбектер қатарында, қарастырылып отырған кезеңге қатысты М. Тынышпаевтың зерттеулерін айта аламыз. Қазақтардың этникалық тарихының тарихнамасында елеулі орын алатын «Қырғыз-қазақ руларының генеологиясы» және «Қырғыз-қазақтардың шығу тегі және қазақ хандығының пайда болу тарихы» еңбектері біздің зерттеуіміз үшін өте маңызды. Мысалға, ғалым жалайырлардың қоныс тебу аумағының бірнеше ғасырлар бойы өзгеріп отыруы туралы жазады, осылайша жалайырлар XVI ғасырдың аяғында Ұлытау мен Көкшетаудың арасын мекен етсе, жоңғар шапқыншылығының алдында Шу өңірін, ал ақтабан шұбырынды оқиғаларынан кейін қайтадан Бетпақдалаға, сосын XVIII ғасырдың

екінші жартысында Аягөз өзенін бойлап, XX ғасырда Қапал уезіне келіп орналасқанын айтады (Тынышпаев, 1925: 6). Сол сияқты арғын тайпалары Қаратаудың жоғары жағын XVI ғасырдың аяғына қарай мекендеп, ішінара Сарысу мен Ұлытау жерлерінде көші-қон жасаған, ал жоңғар шапқыншылығының тұсында Бетпақ даланың сусыз шөлдеріне тығылып, қырғыннан аман қалған дейді автор (Тынышпаев, 1925: 10). Найман тайпаларының қоныс өзгерту ареалдары 17 ғасырдың алғашқы ширегіне дейін Мерв пен Балхтан Сырдарияның төменгі ағысына дейін болса, ғасырдың екінші жартысында Әулие Ата тауларынан Қаратауды, Ташкенттен Арыс өзенінің Сырдарияға құяр жеріне дейінгі аумақты иемденген, бір бөлігі Сырдарияның сол жағалауын мекендеген. Ал 18 ғасырдың екінші жартысында наймандар Қарқаралы уезіндегі Тоқырауын өзенінен Алтай мен Тарбағатай территориясында қоныс тепкен, наймандардың соңғы көші 19 ғасырдың басында еліміздің оңтүстігіне қарай болған (Тынышпаев, 1925: 14-18). Қазақ халқының құрамындағы іргелі рулардың бірі қоңыраттар 18 ғасырдың бірінші ширегіне дейін Сырдария өзенінен батысқа қарай өмір сүрген болса, жүзжылдықтың соңғы ширегінде Сырдарияның оң жағалауына қоныс тепті (Тынышпаев, 1925: 18-19).

Ғалымның айтуы бойынша, Қазақ хандығы Жәнібек ханның тұсында Алтын Орданың бір бөлігі болған, Хақназар ханның тұсында ғана дербестігін алып, Есім ханның билігі кезінде толыққанды мемлекетке айналған. Хақназар хан қазақ мемлекетінің территориялық аумағын кеңейтіп, оны бекіте түскен және деректер негізінде Хақназар ханның тұсында жаңа әкімшілік басқару формасы жүздер қалыптасқан. М. Тынышпаевтың бұл зерттеулерінің тарихнамалық құндылығы жоғары. Себебі жазып кеткеніміздей, белгілі бір рулардың көшіп кону территорияларының ғасырлар бойына өзгеруін зерттеуінде өз алдына адам салмайды деп батыл айта аламыз.

Қорытынды

Сонымен талданып отырған кезеңнің «Қазақ халқының этникалық территориясының қалыптасу тарихы (XV-XVIII ғ. басы)» тақырыбы үшін тарихнамалық маңызы жоғары екенін көріп отырмыз, себебі ең алдымен мәселе ғалымдар алдына зерттеу тақырыбы ретінде күн тәртібіне қойылды. Шындығында В.Н. Гаввердовский, А.И. Левшин, А.Н. Арист

тов, Ш. Уәлиханов, М. Тынышпаевтың жасаған еңбектерінің біз үшін шоқтығы биік. Себебі ондай еңбектердің кейінгілері араға 50-150 жыл салып дүниеге келген. Тіпті қазіргі күннің өзінде, тақырыпқа қатысты, санаулы әдебиеттердің қатарында аталады. Алайда бұның өзі, жоғарыда айтқанымыздай, хронологиялық шеңбері бойынша біздің зерттеу жұмысымызға сай келмейді. XV-XVIII ғасырлардағы қазақ халқының этникалық территориясының қалыптасу тарихы жеке тақырып ретінде зерттелмеген. Дегенмен М. Мұқанов атап өткендей қазақ халқының этникалық территориясы XVI-XVII ғасырлар аралығында қалыптасып біткен болса, бұл еңбектердің алды одан кейін бір жарым ғасырдан соң жазылған. Бірақ этностардың қалыптасу процестерінің заңдылықтарына сәйкес және де тағы бір жарым ғасырдан кейін (XX ғ. ортасы)

жүргізілген зерттеулердің нәтижесіндегі қазақ ру тайпаларының орналасу территорияларының арасындағы айырмашылықтың мардымсыздығы бізді жұбатады.

Сонымен қорытындылай келе, «Қазақ халқының этникалық территориясының қалыптасу тарихы (XV-XVIII ғ. басы)» атты зерттеу жұмысының тарихнамасында XX ғасырдың 20 жылдарына дейінгі жазылған әдебиеттердің маңызы жоғары екенін байқаймыз. Себебі бұл кезең қазақ халқының ұлан-ғайыр кең-байтақ территориясын зерттеудің негізі қаланған кезең. Жазылған әдебиеттер қажетті хронологиялық шеңберді қамтымағанымен, сол замандағы қалыптасқан жағдай мен қазақ халқының иемдеген территориясындағы этникалық межелер, көшіп-қону аумақтары туралы барынша кең түсініктер қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер

Аристов А.Н., Аристов Н.А. Этногенез и этническая история казахского народа. Астана: «Алтын кітап», 2007. 252 с.
Валиханов Ч.Ч. (1984) Собрание сочинений в 5 томах. Т.1. Алматы.

История Казахстана в русских источниках XVI-XX веков. (2005) Т.3. Журналы и служебные записки В.В.Тевкелева по истории и этнографии Казахстана. Алматы: «Дайк-Пресс».

История Казахстана в русских источниках XVI-XX веков (2007). Первые историко-географические описания казахских земель. XVIII в. Записки П.И. Рычкова о Казахстане и о казахах. Т. 4. Алматы: «ДайкПресс».

История Казахстана в русских источниках XVI-XX веков (2007). Первые историко-географические описания казахских земель. Первая половина XIX в. Гавердовский Я.П. Обзорение киргиз-кайсацкой степи. Т.5. Алматы: «Дайк-Пресс».

Левшин А.И. (1996) Описание киргизкайсацких или киргизкайсацких орд и степей. Алматы: «Санат».

Кушнер (Кнышев) П.И. (1951) Этнические территории и этнические границы. Москва.

Құдайбердіұлы Ш. (1991) Түрік, қырғыз-қазақ хәм хандар шежіресі. Алматы.

Тынышпаев М. (1925) Материалы к истории киргиз-казахского народа. Ташкент.

References

Aristov A.N. Etnogenez i jetnicheskaja istorija kazahskogo naroda. [Ethnogenesis and ethnic history of the Kazakh people]. Astana: «Altyn kitap», 2007.

Valikhanov Ch. (1984) Sbranie sochinenii v 5 tomah. [Collected works in 5 volumes]. T.1. Almaty.

Istoriya Kazahstana v russkih istochnikah XVI-XX vekov. (2005). [History of Kazakhstan in the Russian sources of the XVI-XX centuries. T.3. Journals and memoirs of V.V. Tevkelev on the history and ethnography of Kazakhstan]. Almaty: «Dyke-Press».

Istoriya Kazahstana v russkih istochnikah XVI-XX vekov (2007). [History of Kazakhstan in Russian sources of the XVI-XX centuries. The first historical and geographical descriptions of Kazakh lands. XVIII century. Papers of P.I. Rychkov about Kazakhstan and the Kazakhs]. T.4. Almaty: «Dyke-Press».

Istoriya Kazahstana v russkih istochnikah XVI-XX vekov (2007). [History of Kazakhstan in Russian sources of the XVI-XX centuries The first historical and geographical descriptions of Kazakh lands. The first half of the nineteenth century. Gaverdovskiy Ya.P. Survey of the Kirghiz-Kaisak steppe]. T.5. Almaty: «DykePress».

Levshin A.I. (1996). Opisanie kirgizkaisac'ih ili kirgizkaisackih ord i stepei. [Description of Kirghiz Kazas or Kirghizakisak hordes and steppes]. Almaty: Sanat.

Kushner (Knyshev) P.I. (1951) Ethnic Territories and Ethnic Borders. Moskva.

Qudaiberdiuly Sh. (1991) Turik, qyrgyz-qazaq ham handar shezhiresi. [Turkish, Kyrgyz-Kazakh epic Khan's Chronicles]. Almaty.

Tynyshepaev M. (1925). Materialy k istorii kirgiz-kazahskogo naroda. [Materials on the history of the Kirghiz-Kazakh people]. Tashkent. 125 p.

Байгунаков Д.С.¹, Сабденова Г.Е.²

¹тарих ғылымдарының докторы, ²тарих ғылымдарының кандидаты,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ.

**ЖАРТАС СҮРЕТТЕРІНІҢ БІЛГІРІ, АРХЕОЛОГ
З. САМАШЕВ 70 ЖАСТА**

Bajgunakov D.S.¹, Sabdenova G.E.²

¹Doctor of Historical Sciences, ²Candidate of Historical Sciences,
al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

Expert in rock paintings, archaeologist Zeynolla Samashev 70 years old

Байгунаков Д.С.¹, Сабденова Г.Е.²

¹доктор исторических наук, ²кандидат исторических наук,
Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы

Знатоку наскальных рисунков, археологу Зейнолле Самашеву – 70 лет

Күні кеше ғана белгілі археолог, петроглифтердің білгір маманы, тарих ғылымдарының докторы, Германия археология институтының мүше-корреспонденті Зайнолла Самашев мерейлі 70 жасқа толып, өзінің тағы бір белесін атап өтті.

Ол 1947 жылы 17 қарашада Шығыс Қазақстан облысы Ұлан ауданындағы Бестерек ауылында дүниеге келген. 1970 жылы Өскемен педагогикалық институтының тарих факультетін бітірген. Студенттік жылдары археологиялық экспедицияларға қатысып, белсенділік танытқан. Алғаш рет 1967 жылы далалық ізденістерге қатысып, болашақтағы археология мамандығына қадам басқан. Институтты бітіргеннен соң Ұлан ауданындағы Ленинка ауылындағы мектепте тарих пәнінен сабақ берген (1970-1977 жылдары). 1977-1980 жылдары Өскемен педагогикалық институтында оқытушылық қызметте болған. Мектепте де, институтта да ұстаздық еткен жылдары археология саласынан қол үзбей, бірқатар археологтармен, мамандармен араласып тұрды, көптеген аға буын археологтармен достасты. 1980 жылы археологиямен нақты әрі кәсіби тұрғыдан шұғылдану мақсатында Алматыға қоныс ауда-

рып, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы тарих, археология және этнология институтына лаборант болып қызметке тұрады. Содан кейін осы институтта 1991 жылға дейін кіші ғылыми қызметкер, ғылыми қызметкер, аға ғылыми қызметкер, бөлім меңгерушісі дәрежелеріне дейін көтеріледі. Бұл институттан «Археология институты» бөлініп шыққаннан кейін З. Самашевтің өмірінің негізгі бөлігі 1991-2010 жылдары Ө.Х. Марғұлан атындағы Археология институтында өтті, әлі де өтіп келеді, мұнда ол аға ғылыми қызметкер, жетекші ғылыми қызметкер, бас ғылыми қызметкер, бөлім меңгерушісі қызметтерін атқарды. Ш.Ш. Уәлиханов атындағы тарих, археология және этнография институтындағы алғашқы қауымдық археология бөлімінің меңгерушісі (1988-1991), Ө.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының ерте темір ғасыры мен алғашқы қауымдық өнерді зерттеу бөлімінің меңгерушісі (1991-2009) болған жылдары көптеген жастарды археология саласына тарта білді.

Меңгерушілік қызметтен кейін Астана қаласына көшіп, 2010-2012 жылдары осы Институттың Астана қаласындағы филиалын басқарды. Қазіргі таңда филиалда, өзге де

қоғамдық ұйымдарда кеңесшілік қызметтер атқаруда. Қосымша Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ профессоры болып, Қазақ мәдениеті ғылыми-зерттеу институтының жетекші ғылыми қызметкері болып та қызметтер атқарып келеді.

З. Самашевты ғылыми жұртшылық бірінші кезекте жартас шимайларының білгір маманы ретінде жақсы біледі. Өйткені тарихтың түрлі тарихи-мәдени кезеңдерін ғалымның кандидаттық та, докторлық та диссертацияларының тақырыптары археологияның осы саласымен тікелей байланысты. Оның тарих ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алуға арналған диссертациясы кейіннен толығып 1992 ж. «Наскальные изображения Верхнего Прииртышья» атты монография болып жарияланды. Онда автордың 1971-1983 жылдардағы Шығыс Қазақстан облысы аумағындағы Ұлан, Күршім, Марқакөл, Зайсан аудандарындағы зерттеген жартас суреттері жүйеленді. Автордың айтуынша, шартты түрде Ертіс өзенінің жоғарғы алабындағы жартас суреттері орындалу техникасы бойынша екі түрге бөлінеді: біріншісі, жазулар, яғни қызыл немесе қарақоңыр жосамен боялып түсірілген суреттер; екіншісі, петроглифтер, яғни таспен немесе металл құралдармен қашалып түскен суреттер. Дегенмен олардың арасындағы жазулар өте сирек кездеседі, негізгі бөлігі петроглифтерден тұрады. Аталған еңбегінде З. Самашев ең алдымен бірінші тарауда Шығыс Қазақстандағы жартас суреттерінің зерттелу тарихын қарастырып шығады. Әр жылдары зерттеулер жүргізген мамандардың ізденістерін бір ізге түсіреді. Бұдан соң екінші тарауда Ертіс алабының жоғары алабындағы ескерткіштерге тоқталады. Үшінші тарауда ескерткіштердің хронологиясы мен синхрондалуы мәселелерін қарастырады. Сонымен қатар энеолит және қола дәуірлері, саққа дейінгі және ерте сақ уақыты, дамыған сақ заманы, ерте орта ғасырлар кезеңі сынды тарихи-мәдени замандардағы жартас суреттерін талдап шығады. Ал төртінші тарауда семантикаға ден қояды да, интерпретацияның кейбір сауалдарын өрбітіп береді. Зерттеуші үндіеуропалық, үндіран, түрік-моңғол халықтарындағы әдебиет, мифология, этнография, фольклор, дүниетаным, мәдениет, т.б. ғылым салалары материалдары негізінде жартас суреттерін талдап шығады да, ерте замандардағы кейбір танымдық түсініктерді қалпына келтіреді.

Ал 2010 жылы қорғаған докторлық диссертациясының тақырыбы «Наскальные изображения Казахстана как исторический источник» деп

аталды. Археологияға негізделіп, деректанулық тұрғыдан жазылған бұл еңбегін ғылыми жұртшылық жоғары бағалады. Бұл ізденісінде зерттеуші неолиттен бастап XX ғасыр бас кезіне дейін жартастарға түскен суреттерді қамтыды. Ғалымның еңбегінің географиялық ауқымы да кең, ол Қазақ Алтайынан бастап Каспий теңізіне дейін араларында Сарыарқа көсіліп жатқан Мұғалжар тауларынан бастап батыс Тянь-Шань сілемдеріне (Қаратау, Қырғыз және Талас жоталары) шейін орасан зор аймақтың жартас суреттерін таразылап шықты. Сонымен қатар оның ізденісінде Моңғол және Ресей Алтайы, Қытай Шыңжаңы, Қырғызстан мен Өзбекстан материалдары да қамтылған. Бірнеше тараулардан тұратын бұл ғылыми жұмысында зерттеуші Қазақстанда петроглифтанудың қазіргі жай-күйін, петроглифтер хронологиялық атрибуциясының мәселелерін, тас және қола ғасырларының петроглифтерін, ерте темір ғасырының жартас суреттерін, тас және қола ғасырлары жартас суреттерінің семантикалық талдау тәжірибесін, ерте темір дәуірі мен ортағасырлық жартас суреттеріндегі сюжеттік мән-мағынаның мазмұнын бағамдап шықты. Жұмысында ғалым петроглифтанудағы өзекті сауалдарды, теориялық-методологиялық мәселелерді нақты көтере білді. Сан алуан тақырыптардағы көріністер, жартас суреттеріндегі түрлі бейнелер ілкі замандардағы тайпалар мен халықтардың өткенінен хабар беретіндігін айта келіп З. Самашев бірқатар дүниелерді дәстүрлі қазақ мәдениетімен, этнографиясымен, фольклорымен, діни-философиясымен байланыстырып, көне дәуірлердегі Далалық өркениетпен астасып жатқан сауалдарды сараптамадан өткізе білді.

Ғалымның Шығыс Қазақстан аумағындағы Берел ескерткіштерін зерттегендігін де көпшілік жақсы біледі. 1997-2006 жылдары бұл қорымда қарқынды жұмыстар жүргізілді және ол кейінгі жылдары жалғасын тапты. Әр жылдары өзіндік ғылыми жемістерге тола болды. 1998-1999 жылдары Берел қорымында №11 және №18 обаларға археологиялық қазба жұмыстары жүргізген. Зерттеу жұмыстары археологтармен қатар палеоботаниктер, тонды зерттеушілер, топырақтанушылар, геологтар, архитекторлар, палеозоологтар, этнографтар, генетиктер және реставраторлармен бірігіп, кешенді түрде жүргізілді. Зерттеу барысында негізінен ескерткіштердің құрылыс кешендеріне көп назар аударылды. 2002-2004 жылдары зерттеу жұмыстары жалғасын тауып, нәтижесінде №23, №31, №32, №36, №37, №38 обалар аршылады.

Зерттелген ескерткіштер темір және ерте түркі кезеңімен мерзімделген. Зерттеу жұмыстары барысында ерте көшпелілердің жерлеу-ғұрыптық дәстүріне, өнеріне, материалдарды өңдеу тәсілдеріне қатысты маңызды да бірегей деректер алынған. Берел ескерткіштері қазіргі таңда ашық аспан астындағы музейге айналдырылып, келер ұрпаққа өткен заманның тарихи мұрасын сол күйіне жеткізу мақсатында қызмет етіп жатыр. Бұл жерде З. Самашевтің еңбегі зор әрі өлшеусіз екендігін баса айтқымыз келеді.

З. Самашев зерттеуге қатысқан әрі ұйымдастырған археологиялық нысандардың бірі Қазақ хандығының астанасы болған Сарайшық қаласы болып табылады. Бұл ортағасырлық қала халқымыздың сан ғасырлық тарихынан сыр шертетін, елдік пен ерлікті дәлелдейтін, бабалар аманатына адалдықты айғақтайтын киелі шаңырақ ретінде көпшілікке кеңінен танымал. Одан кейін З. Самашев қазақ халқының заттай мәдениетінен молынан ақпарат беретін құлпытастарды зерттеуге де өз үлесін қосты. Моңғолия жеріне археологиялық экспедициялар ұйымдастырып, көне түркілердің ескерткіштерін зерттеумен де шұғылданды. Алматы қаласы маңындағы Боралдай сақ қорғандарын, Ұлжан ерте темір дәуірі обаларын зерттеуге де жетекшілік етті. Боралдай сақ обаларын музейлендіру мәселесін алғашқылардың бірі болып көтерді.

Біз шолу жасап кеткен дүниелер ғалым зерттеулерінің бір парасы ғана. 250 шақты ғылыми жарияланымдардың авторы ретінде алар болсақ, оның ғылыми ізденістері Орталық Азия аумағындағы ежелгі және орта ғасырлардағы сан алуан мәселелерді қамтиды. Ол 1990 жылдан бастап бірқатар тарихи-мәдени жобалардың жетекшісі болды, олардың арасында жоғары аталған археологиялық нысандармен қатар Аралтөбе, Қызылүйік, Тоқсанбай, Қосқұдық, Сауысқанды, Сарыкөл сынды ескерткіштерді зерделеген бірқатар жобалар бар. Қазақстан археологиясының жетістіктерін көрсету мақсатында ол бірнеше көрмелердің ұйымдастырылуына да мұрындық болды. Мұндай көрмелер Сеул, Сан-Диего, Хьюстон, Берлин, Гамбург, Мюнхен, Киев, Мәскеу, т.б. қалаларда өткен болатын.

Қазіргі таңда Зайнолла Самашев ғылымға еңбегі сіңген қайраткер, С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университетінің профессоры, «Платинді Тарлан» тәуелсіз сыйлығының иегері (2001), Шығыс Қазақстан облысы Қатон-Қарағай ауданының құрметті азаматы» (2008).

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті тарих, археология және этнология факультетінің ұжымы Зайнолла Самашевті 70 жылдық мерейтойымен шын жүректен құттықтайды. Оған толағай табыс, зор денсаулық, қажымас қайрат тілейді!

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ

<i>Төлеубаев Ә.</i> Қазақтың көне сенімдері – ұлт руханиятының өзегі	4
<i>Dervish L. Devrisheva H.</i> Influence of Yaltian Protocols on Soviet-Turkish Relations	9
<i>Tadysheva N.O.</i> Rite Chachylga: Modern Funeral and Memorial Rites in the Traditional Culture of Altai	13
<i>Sultangalieva.G.S, Xing Jin</i> Kazakhs of China and Kazakhstan: Number and Resettlement (19-20th century)	20
<i>Tashagil A., Maydanali Z., Bizhanova M.T.</i> The Golden Horde: Historical Predecessors and Successors (historiography aspect)	27
<i>Мұхатова О.</i> Ахмед Йүгінекидің «Ақиқат сыйы» еңбегіндегі негізгі ойлар	34
<i>Slavchev V., Baigunakov D., Sabdenova G.</i> The Eneolithic of Kazakhstan: the History of Study and the Main Problems	40
<i>Ahmadi L., Dautbekova M.</i> Institute of Batyrs in Kazakh Society	46
<i>Habibian I., Turgunbayev Y., Nurkina A.</i> Actual Problems in Studying the Kazakh Shezhere	55
<i>Билалов С., Тажекеев А., Дарменов Р.</i> Археологические исследования средневекового городища Сортобе	62
<i>Тұрғынбаев Е.М., Қайратұлы Р.</i> «Ежелгі Тараз ескерткіштері» қорық-музейінің қызметі	76
<i>Бахтыбаев М.</i> «Талас ескерткіштері» ашылу тарихы мен зерттелуі	81
<i>Naumova O.B., Meirmanova G.A., Soltiyeva B.Sh.</i> Sacred concept of the Kazakh people: on an example of female headdresses	90
<i>Пазиров Е.</i> 1955-1991 жылдары Қазақстанның өнеркәсіптік қалаларындағы кеңестік тұрғын-үй саясаты (Кентау қ. материалы бойынша)	98
<i>Коптилеуова А.Б.</i> XV ғ. – XVIII ғасырдың басындағы Қазақ халқының этникалық территориясының қалыптасу тарихының зерттелуі (XX ғасырдың 20 жж. дейін)	107

Мерейтой – Юбилей

<i>Байғунаков Д.С., Сабденова Г.Е.</i> Жартас суреттерінің білгірі, археолог З. Самашев 70 жаста	113
---	-----

CONTENTS

<i>Toleubaev A.</i> The ancient religious beliefs of kazakh as the core of national spirituality	4
<i>Dervish L., Devrisheva H.</i> Influence of Yaltian Protocols on Soviet-Turkish Relations	9
<i>Tadysheva N.O.</i> Rite Chachylga: Modern Funeral and Memorial Rites in the Traditional Culture of Altai	13
<i>Sultangalieva.G.S, Xing Jin</i> Kazakhs of China and Kazakhstan: Number and Resettlement (19-20th century)	20
<i>Tashagil A., Maydanali Z., Bizhanova M.T.</i> The Golden Horde: Historical Predecessors and Successors (hisroriography aspect)	27
<i>Mukhatova O.</i> The main thoughts in the work of Ahmed Iugineki «The Gift of Truth»	34
<i>Slavchev V., Baigunakov D., Sabdenova G.</i> The Eneolithic of Kazakhstan: the History of Study and the Main Problems	40
<i>Ahmadi L., Dautbekova M.</i> Institute of Batyrs in Kazakh Society	46
<i>Habibian I., Turgunbayev Y., Nurkina A.</i> Actual Problems in Studying the Kazakh Shezhere	55
<i>Bilalov S., Tazhekeyev A., Darmenov R.</i> Archeological research of the medieval settlement Sortobe	62
<i>Turgynbayev E.M., Kairatuly R.</i> Activity of the museum «The Monuments of Ancient Taraz»	76
<i>Bakhtybayev M.</i> The history of the discovery and study of «Talas monuments»	81
<i>Naumova O.B., Meirmanova G.A., Soltiyeva B.Sh.</i> Sacred concept of the Kazakh people: on an example of female headdresses	90
<i>Pazilov Y.</i> The housing policy of the Soviet state industrial cities of Kazakhstan in 1955-1991. (based on the materials of Kentau)	98
<i>Koptileuova A.B.</i> The history of the study of the formation of the ethnic territory of the Kazakh people of the XV century - the beginning of the XVIII century (until the 20th century of the twentieth century)	107

Anniversary

<i>Bajgunakov D.S., Sabdenova G.E.</i> Expert in rock paintings, archaeologist Zeynolla Samashev 70 years old	113
--	-----

УСПЕЙТЕ ПОДПИСАТЬСЯ НА СВОЙ ЖУРНАЛ

АКЦИЯ!!!

**Каждому подписчику
ПУБЛИКАЦИЯ СТАТЬИ
БЕСПЛАТНО!!!**

- Акция действительна при наличии квитанции об оплате годовой подписки.
- Статья должна соответствовать требованиям размещения публикации в журнале.
- Статья печатается в той серии журнала, на которую подписался автор.
- Все нюансы, связанные с публикацией статьи, обсуждаются с ответственным секретарем журнала.

Издательский дом
«Қазақ университеті»
г. Алматы,
пр. аль-Фараби, 71
8 (727) 377 34 11, 221 14 65

АО «КАЗПОЧТА»
г. Алматы,
ул. Богенбай батыра, 134
8 (727 2) 61 61 12

ТОО «Евразия пресс»
г. Алматы,
ул. Жибек Жолы, 6/2
8 (727) 382 25 11

ТОО «Эврика-пресс»
г. Алматы,
ул. Кожамкулова, 124, оф. 47
8 (727) 233 76 19, 233 78 50